

2015/1. II. évfolyam 1. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomból:

- A. Sajti Enikő: Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947.
- Gorcsa Oszkár: A „Potiorek-offenzívák”
- Kovács Attila: A II. világháború és az azt követő megtorlások áldozatai Szlovéniában és a Muravidéken
- Dévavári Zoltán: A terror propagandája
- Forró Lajos: Az 1944/45-ös délvidéki partizánmegtorlás historiográfiai áttekintése
- Mojzes Antal: Legényélet – A bajmoki katolikusegyletek történetéből

Délvidéki Szemle

2015. II. évfolyam 1. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos*

Munkatárs: *Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta), Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *Döbör András, Molnár Tibor, Zakar Péter*

Technikai szerkesztő: *Veres Ildikó*

Címlap: Magyarkanizsai foglyok az I. világháborúban, 1917-ben (Weiss Zoltán archívuma)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetőket, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetőket, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertető, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

Szerkesztőségi titkár: *Mózes Anita*

Felelős Kiadó:

Délvidék Kutatóközpont Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK	5
Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947 (A. Sajti Enikő).....	5
A „Potiorek-offenzívák” (Gorcsa Oszkár).....	26
A II. világháború és az azt követő megtorlások áldozatai Szlovéniában és a Muravidéken (Kovács Attila).....	59
A Terror propagandája. Az Orjuna működése a Délvidéken (1922–1923) (Dévavári Zoltán).....	72
Az 1944/45-ös délvidéki partizánmegtorlás historiográfiai áttekintése (Forró Lajos).....	97
KÖZÉLET	109
Legényegylet. A bajmoki katolikus egyletek történetéből (Mojzes Antal) ...	109
Elment a tintó bácsi (Forró Lajos).....	128
TÉKA	129
Gazdasági folyamatok, politikai tendenciák és történeti problémák a Délvidéken a modernítésben (Miklós Péter).....	129
Király M. Jutka – Söveges Lipovšek Gordana (szerk.): Vágakozás a lövészárkokból (Molnár Tibor).....	133

MAGYARORSZÁG ÉS JUGOSZLÁVIA 1944–1947

A. SAJTI ENIKŐ

ABSTRACT

The study presents the trends of relations between Hungary and Yugoslavia between the autumn of 1944 and the end of 1947, based on Hungarian, Serbian and Croatian professional literature. Its premise is that the collapse during the war did not just mean the failure of Hungary's revisionist aspirations, it also severely burdened the relations between the two countries. Between 1945 and 1947 Hungary was a militarily occupied country, it lost its sovereignty and it was under the supervision of the Allied Commission (AC), therefore the relations were not rebuilt between two equally countries. The study presents in detail the activity of the Yugoslav delegation assigned to the AC, the problems that arose between the two governments, among others the question of the settlement of the German population of Bácska to Hungarian territory. The author describes in detail the anti-Hungarian retaliation in the Southland by the Yugoslav army and the local Slavic population, she mentions the property confiscation, dispossession of Hungarian citizens living in Yugoslavia, and also touches on the issue of Yugoslavia's territorial claim to the Baja triangle, as well as the population exchange pact between the two countries that was concluded at the Paris peace negotiations in 1946, the implementation of which eventually did not occur. The last portion of the study discusses the establishment of Hungarian–Yugoslavian diplomatic relations, as well as the Hungarian–Yugoslavian friendship treaty signed on the occasion of Tito's visit to Budapest in December of 1947. The good relation between the two countries was severed in the spring of 1948, because of the Soviet–Yugoslav conflict, thus as a result of international political reasons, and suddenly sank to a nadir.

Kálnoky Gusztáv, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere, egy máig érvényes megjegyzést tett a külpolitika természete kapcsán. Mint írta: „*a külpolitikai döntések szabadsága a belső hatalom erejének függvénye*”.¹

1944 végén Magyarország és Jugoszlávia sem a „*belső hatalom*”, sem a külpolitikai döntések szabadsága tekintetben nem volt azonos helyzetben. A háborús összeomlás Magyarország számára nemcsak a revíziós sikerek szertefoszlását jelentette, de a revízió és a háború súlyosan megterhelte a szomszédos országokkal, köztük a Jugoszláviával való kapcsolatokat is.

Mint ismeretes, Magyarország és a királyi Jugoszlávia diplomáciai kapcsolatai Jugoszlávia 1941. áprilisi katonai összeomlása és felosztása következtében megszűntek. A háború alatt Magyarország a Független Horvát Állammal követi szinten tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat, a németek által megszállt Szerbiában csak konzulátus működött, Szerbiának nem volt képviselője Budapesten. Jugoszlávia és Magyarország háború utáni kapcsolatainak újjáépítésére a korábitól radikálisan eltérő belpolitikai és nemzetközi helyzetben került sor. 1944 végére nagyot fordult a világ, az erőviszonyok egyértelműen az ekkor már a nemzetközileg is elismert új Jugoszlávia javára tolódtak el. A vesztes Magyarországot a nagyhatalmak a vádoltak padjára ültették. A békeszerződés következtében a magyar nemzet mintegy 3 millió tagja került ismét az ország határain kívül, Jugoszlávia viszont diadalmasan foglalta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Ez a nemzetközileg elismert államrekonstrukció hatásosan legitímálta az új, kommunista elit belső hatalmát, Jugoszlávia már ekkor egyértelműen szovjet típusú (kommunista) társadalmi berendezkedését.

Magyarország 1945 és 1947 között katonailag megszállt ország volt, formai szuverenitását csak az 1947-es párizsi békeszerződéssel nyerte vissza. Addig, hasonlóan a háborúban vesztes Olaszországgal, Finnországgal, Romániával és Bulgáriával, nemzetközi ellenőrzés, azaz a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) ellenőrzése alatt állt. A SZEB magyarországi működését a Magyarországgal Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény írta elő. A szovjetek, az angolok és az amerikaiak mellett Jugoszlávia és Csehszlovákia a SZEB mellett működő jóvátételi albizottság tagjaként hivatalosan küldhetett missziót Magyarországra. A SZEB Magyarország teljes kül- és belpolitikáját, gazdaságát, vasúthálózatát, légtérét ellenőrizte. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége 1947. szeptember 15-én szűnt meg, azon a napon, amikor Moszkvában letétbe helyezték a magyar békeszerződést, azaz lejárt a magyar fegyverszüneti egyezmény érvényessége. Ebben az alá-fölérendeltségi, vesztes–győztes helyzetben indultak újra a második világháború utáni magyar–jugoszláv kapcsolatok.

A jugoszláv delegáció első tagjai 1945. március 10-én repülővel, tomboló vihar közepette érkeztek Debrecenbe, a misszió létszáma csakhamar 10 főre emelkedett.

Feltételezzük, hogy a létszám idővel tovább emelkedett, a források alapján azonban nem tudtuk megállapítani annak mértékét. Csak az összehasonlítás kedvéért: a szovjet delegáció létszáma 800 körül volt, a briteké 300, míg az USA 120-130 fővel képviseltette magát, a csehszlovák delegáció létszáma pedig a kezdeti 20 főről végül 90 főre duzzadt. Mind a megszálló szovjet csapatok, mind a SZEB delegációk eltartása a magyar államot terhelte. A jugoszláv delegáció vezetője Obrad Cicmil ezredes volt,² tagjai között találjuk azt a Lazar Brankov századost is, aki később fontos szerepet játszott a Rajk-perben.³ Jovan Lončar alezredes volt Cicmil helyettese, tagjai voltak még Mihajlo Javorski őrnagy, Pal Kovač és Grujo Spahić századosok, Djordje Milanić és Rajko Popović főhadnagyok. A gazdasági szakértők Vladimir Gavrilović és Mirko Vukotić voltak. A jugoszláv misszió feladatai közé tartozott az elhurcolt jugoszláv javak felkutatása, a két ország közötti jóvátétel kérdése, a háborús bűnösök felkutatása és kiadatása. Hivatalos diplomáciai kapcsolatok híján, eredeti funkciója mellett a SZEB jugoszláv missziója biztosította az összeköttetést Budapest és Belgrád között. A két kommunista párt közötti kapcsolatok mellett a jugoszláv misszióknak fontos szerepe volt a két ország közötti politikai és kulturális kapcsolatok újraindításában, valamint egyéb kommunikációs csatornák híján, az információcserében is. A kapcsolatokat meglehetősen egyirányúvá tette, hogy Magyarországnak 1947-ig nem volt semmilyen képvisellete Belgrádban.

A megszálló szovjet csapatok eltartása mellett a SZEB teljes apparátusának, valamint a csehszlovák és a jugoszláv misszióknak az eltartása (lakások, hivatali helyiségek, tüzelő, élelmiszer és reprezentációs költségek biztosítása, kaszinók, autók, autójavító műhelyek, sportpályák stb. fenntartása) is teljes mértékben a magyar államot terhelte, amely súlyos gondot jelentett a komoly háborús károkat szenvedett Magyarországnak, s amelyet a jóvátételen felül fizetett az ország.⁴ Pénzügyi szempontból a SZEB egyik missziója sem volt önkorlátozó, a fennmaradt iratok szerint volt olyan hónap, hogy a csehszlovák delegáció 13 ezer (!) üveg szeszes italt igényelt, a jugoszlávok pedig a barokk stílusú irodai berendezés mellé 20 darab perzsaszőnyeget rendeltek.⁵ Már a jugoszláv misszió Budapestre költözése is számos problémát vetett fel, mivel a volt jugoszláv követség épülete Budapest ostromakor megrongálódott.

A jóvátételen kívüli egyéb, a két országot érintő kérdések megbeszélésére már az első találkozót követő hetekben, 1945. május 7-én sor került. Cicmil, a magyarul kitűnően beszélő Brankov kapitány kíséretében kereste fel Gyöngyösit, és több mint egy órás megbeszélést folytattak a két ország kapcsolatainak fejlesztéséről, valamint az aktuális problémákról. Gyöngyösi például szóba hozta a délvidéki magyarok tömeges, szervezetlenül és embertelen módon végrehajtott kitelepítését, mire Cicmil mintegy ennek „*ellensúlyozásaként*” öt határ mentén élő szerb család kiutasítását kifogásolta, és utalt a határ mentén lakó szerbek házaiban végrehajtott

szerinte „indokolatlan” házkutatásokra, valamint a határ mentén a magyar és jugoszláv határőrök között kirobbant fegyveres összetűzésekre, illetve szóba hozta a jugoszláv területekről „*elrabolt vagyontárgyak*” kérdését is. A megbeszélésekről készült jegyzőkönyv szerint a „*baráti hangulatban*” folytatott beszélgetés során Gyöngyösi igyekezett pontos tájékoztatást nyújtani a Cicmil által felvetett kérdésekre. Így például utalt arra, hogy a házkutatásokra fegyverrejtegetés miatt került sor, a fegyvereket jugoszláv partizánok csempészték át és rejtették el a délszlávok által lakott falvakban. A szerb vagyontárgyak visszaszolgáltatását pedig, mondta, az nehezíti meg, hogy nem az ebben illetékes jugoszláv misszió, hanem egy felhatalmazás nélkül tevékenykedő küldöttség próbált meg eljárni nemrég Szegeden ebben a kérdésben.⁶

1945. december 31-én Heltai György, a külügyminisztérium osztálytanácsosa átadta a jugoszláv delegáció vezetőjének a magyar kormány jegyzékét, amelyben Magyarország „*tudomásul vette*” a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság megalakulását, II. Péter detronizálását és a jugoszláv Alkotmányozó Nemzetgyűlés Elnökségének felállítását. A csaknem kétórás megbeszélés során Heltai elsősorban arról érdeklődött, mi az oka annak, hogy „*az utóbbi hetekben jugoszláv tényezők nem foglalkoznak olyan barátságos szellemben velünk, mint tették azt azelőtt*”. Cicmil nem tagadta, hogy az utóbbi időben úgy érzékelték, „*baráti gesztusaik viszonozatlanok maradtak*”, majd rátért elégedetlenségük okainak részletezésére. Az iskolakérdést említette első helyen, és azt állotta, hogy „*egy jugoszláv iskola sem működik*” Magyarországon. S bár, folytatta, már két hete ígéretet kapott a miniszterelnektől az ügy vegyes bizottság által történő kivizsgálására, erre nem került sor.⁷ Többször fordultak már a magyar kormányhoz a háborús bűnösök kiadatásának kérdésében is, de jegyzékükre csupán a sajtóból kaptak választ. Egyes lapok arról cikkeznek, folytatta, hogy Budapesten már ki is tűzték az újvidéki razzia főbűnösének perét, ahelyett, hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiadták volna őket Jugoszláviának, mivel „*disznóságukat*” itt követték el.⁸ Cicmil azt is szemére vetette Heltainak, hogy úgy érzékeli, „*feltámadt a magyar revíziós propaganda*” a magyar sajtóban, ezért „*nem csodálkozhatunk azon, ha emiatt a jugoszláv sajtó néha nekikeseredik és megereszt egy-egy élesebb cikket*”. Ez azonban, tette hozzá mintegy megnyugtatóan, továbbra sem befolyásolja a jugoszláv kormányt abban, hogy „*a magyarság számára a legszélesebb jogok gyakorlását biztosítsa*”. Heltai ezután arról próbálta meggyőzni Cicmilt, hogy az említett problémák nem a magyar kormány Jugoszláviával szembeni megváltozott magatartására, hanem a pontos információ hiányára, valamint az állami szervek lassúságára vezethetők vissza. Azt kérte, hogy „*minden ellenkező információval szemben*” azt fogadják el, amit ő mond, mert például bizonyos sajtókörökkel ellentétben a magyar kormány „*éppen olyan esztelennek tartja a revíziós propagandát, mint a jugoszlávok*”. Cicmil Heltai érvelésének

hatására beismerte, hogy a két ország közötti problémák mögött valójában a jugoszláv választások észak-bácskai eredményei állnak, mivel *„különösen a kisbirtokos vidékeken a magyar lakosság mintegy 50%-a a rendszer ellen szavazott, holott panaszra a mai Jugoszlávia ellen okuk nem lehetett”*.⁹

A magyar külügyminisztérium és a SZEB jugoszláv delegációja közötti összekötő feladatokat a szerbül jó tudó, a Vajdaságból származó Rex József látta el, aki kifejezetten szovjet nyomásra került a külügyminisztériumba. Rex a Jugoszláv Kommunista Párt tagja, partizán, majd a Vörös Hadsereg hadnagya volt, és később, 1947-ben a belgrádi magyar követség titkára lett. Fontos szerepet játszott az 1946-ban létrehozott Jugoszláv–Magyar Társaságban, annak első főtíkára lett.¹⁰

A két ország kapcsolatait, mint ismeretes, eleve megerhelték a közelmúlt eseményei, elsősorban a Délvidék Magyarországhoz csatolása, illetve az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razzia. A razzia jugoszláviai magyarokra gyakorolt hatása egyenesen tragikus volt. Egyre több jelentés futott be a magyar kormányhoz a délvidéki magyarokat ért megtorlásokról, ártatlan civilek kivégzéséről, a kiutasításokról, a vagyonelkobzásokról, a munkatáborokról.

A partizánok délvidéki kegyetlenkedéseiről szóló első hírek még a háborús összeomlás előtt, a Lakatos-kormány idején érkeztek a miniszterelnökség kisebbségi osztályára az akkor már felbomlóban lévő, de még működőképes délvidéki magyar közigazgatási apparátustól. Az első ilyen ismert jelentés a muraközi csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől¹¹ érkezett 1944. augusztus 31-én, aki a Csáktornyan élő Lajkó Rózsi 1944. augusztus 7-én kelt eredeti levelét juttatta el a minisztériumba. Az asszony Doroszlón élő testvérenek írta meg apjuk halálának körülményeit. A megrendítő levél szerint 1944. július 23-án éjjel partizánok törtek be a faluba, összeszedtek 68 embert, kihajtották őket a falu szélére, egy mocsaras részhez, az idősebbeket ott agyonlőtték, köztük a Lajkó testvérek édesapját is.¹²

Grósz József kalocsai és bácsi érsek a katolikus püspöki kar nevében 1945. április végén hosszabb feljegyzésben hívta fel Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét a kiutasításokra és a kivégzésekre, tiltakozott ezek ellen, és a kormány hathatós intézkedését kérte a kiutasítások ügyében. Mint ezzel kapcsolatos levelében olvashatjuk: *„A délvidéki magyarságot súlyos megpróbáltatás érte még a múlt év végén, mikor – amint azt a szigorú határzár mellett szereshető hiteles értesülésekből megállapíthatom – a magyarság köréből ezreket és tízezreket hurcoltak el ismeretlen helyre a jugoszláv partizánok. Az alig ellenőrizhető értesülések szerint sok ezerre tehető a jugoszlávok által meggyilkolt magyaroknak a száma. (...)*

Mindehhez járult most az elmúlt napokban az, hogy az egyes vidékekről ezrével utasítják ki a jugoszláv hatóságok azokat a magyarokat, akik 1941. után költöztek a Délvidékre, tehát nem jugoszláv állampolgárok, továbbá azokat, akik az orosz hadsereg bejövetele előtt lakóhelyükről elmenekültek, de aztán visszatértek. Jól tudom,

hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében a magyar kormány köteles a Délvidékről is Magyarországra szállítatni a nem jugoszláv állampolgárokat, de tiltakozom és a Külügyminiszter Úr hatékony intézkedését kell kérnem az ellen az eljárás ellen, ahogyan e kiutasítások a valójában megtörténnek. (...) A kiutasítandókat, községként szinte egy időben, meglepetésszerűen összegyűjtötték, éppen csak a rajtuk lévő legszükségesebb ruházat és átlagban 500 P. készpénz elhozatalát engedvén meg. A kiutasítottak lakásait az azokban található összes felszereléssel együtt bezárták és lepecsételték a jugoszláv hatóságok, de sok helyen azonnal elkezdődött a felszerelés széthordása is.”¹³

Komoly gondot okozott a két ország kapcsolatában a jugoszláviai németek Magyarországra történő önkényes átdobása is. 1945 júniusában mintegy három-ezer németet tettek át Kelebiánál a határon, akiket mintegy 400 fegyveres partizán kísért a határhoz. Parancsnokuk azzal fenyegetőzött, ha a magyarok nem engedik be őket, akkor „a határ mentén felállítják őket és lelövik”.¹⁴ 1946. január 30-án pedig a nagykanizsai főszolgabíró arról értesítette a belügyminisztériumot, hogy a jugoszlávok 16 nappal azelőtt négyezer németet szállítottak át vagonokba zsúfolva, embertelen körülmények között magyar területre azzal a céllal, hogy átadják őket az osztrák hatóságoknak, az osztrákok azonban nem vették át őket. Ezek az emberek a murakeresztúri határállomáson rekedtek, „az áttettek közül már csak 1800 ember van, akik nagy számban tifuszos- és vérhasbetegek. További ittmaradásuk országos járvány veszélyével jár.”¹⁵ A Nagyszéksós melletti határállomáson 1945. augusztus 2-án felvett hivatalos jegyzőkönyv szerint pedig „egy kb. 150 főből álló partizán a járőrre géppisztolyt fogott és a híd két oldalán golyószórót és géppuskát helyeztek el. A svábok háta mögött lévő partizánok fegyverrel magyar területre kergették át a 157 főnyi sváb csoportot.” Amikor a magyar határőr századparancsnok a SZEB parancsa értelmében visszavételüket kérte, a szerb századparancsnok azt válaszolta, „hogya kell, harc árán is megakadályozza a svábok áttételét, neki nem parancsol az orosz, mert az orosz senki, mert neki csak Tito parancsol, és ha kell, az oroszokat is kiveri a Tisza vonaláig”. Majd a nyomaték kedvéért még hozzátette: „ha még sok a beszéd, félórán belül Röszkén lesznek és 2 órán belül Szeged (harc árán) és a Duna-Tisza vonala lesz a határ”.¹⁶

Egyre több információ futott be Magyarországra a jugoszláviai magyarok elleni megtorlásokról is. Mindszenty hercegprímás, esztergomi érsek 1946. július 17-én juttatta el Gyöngyösi János külügyminiszterhez egy délvidéki küldöttség által személyesen hozzá eljuttatott *Magyar sors a Délvidéken*, illetve *A Jugoszláviában élő magyarság helyzete igaz megvilágításban* című anonim jelentéseket. Külön is utaltak a bezdáni magyarok kivégzésére, Csurog és Zsablya magyar lakosságának deportálására, és Reök Antal volt szabadkai főispán tragikus halára. Mint a jelentésben olvashatjuk: „Dr. Reök Andor volt szabadkai főispánt átcsalták és pár hét

múlva az újvidéki báni palota erkélyéről ledobták. Dr. Bogner József lapszerkesztőt hosszas kínzás után kivégezték. A torontáloroszi plébánost Tito Gestapója a pincében agyonverte, Virág István 84 éves horgosi apátplébános a kivégzés helyén szörnyethalt, Varga Lajos moholyi plébánost kocsi után vonszolták kilométereken, míg ki nem szenvedett. Ezután holttestét megcsonkították. Köves István mozsori lelkészt magyar területről hurcolták le Újvidékre.” Hírt adtak a vrđniki bányában szabotázs vádjával kivégzett magyarokról, és megemlítették az újvidéki internálótáborban működő hírhedt „rabszolga piacot” is. „A táborba hajnali 5 órakor menetbe állnak külön-külön a férfiak és nők. ½ 6-kor kilépnek a munkaadók elé. Válogatnak köztük és elviszik őket. Jönnek olyan munkavállalók, akik már csak lányokat, nőket keresnek. Ezek a munkaadók rendszeren egyik vagy másik katonaságból valók. Szörnyű nagy a vérbajosok száma. Április vége felé hajnali ½ 4-kor katona jött a táborba a nők hálótermébe, kiválasztott magának egy lányt azzal, hogy »csak két órára van szükségem rá!« Valóban, 6 órakor félholtan vánszorgott vissza. (...) Felszentelt papokat W.C. tisztításra, hónapokon keresztül nyers ló-, marha- és disznóbőr sózására használnak. Misézniök, beteget szentségekkel ellátniök (mivel ez reakciós munka), sőt utcára menniök nem szabad.”¹⁷

A tisztogató akciókat, mint ismeretes, országszerte központilag, a legfelső katonai-politikai körökben tudatosan tervezték meg és onnan irányították. Az OZNA egységei Jugoszlávia egész területén személyesen Aleksandar Ranković belügyminisztertől, az OZNA vezetőjétől kaptak parancsot a tisztogatásra, a politikai és az osztályellenség, a hadifoglyok és civilek, a kollaboránsok, az usztasák, a csetnikek, a németek és magyarok stb., vagyis az aktív partizánokat leszámítva az ország bármely népéhez, nemzetiségéhez, a társadalom bármely rétegéhez tartozó „nép ellenségeinek likvidálására”, a tömeges kivégzésekre. Az ország minden nemzetére, nemzetiségére kiterjedő megtorlás célja a háború utolsó szakaszában a lehetséges és feltételezett ellenség megsemmisítése, a politikai ellenfelek hatalomból történő kiszorítása, illetve az új, gyenge állami szervek félelem keltése révén történő megszilárdítása volt. A szerbiai szakirodalom ennek kapcsán egyenesen az új hatalmi elit ún. erdei pszichózisáról ír – mindenki, aki nem ment el partizánnak, „nem ment az erdőbe”, az ellenségnek számított. 1944 augusztusában kifejezetten a „nép ellenségeinek” likvidálására hozták létre a híres-hírhedt OZNA hadtestet, amelynek 7 hadosztálya és több brigádja működött Jugoszlávia-szerte. E kivégző-brigádok tevékenységét a vegyes nemzetiségű vidékeken, így a Vajdaságban is a helyi szláv lakosság támogatta, illetve számos esetben ők is részt vettek a leszámolásban. A kivégzéseket kezdetben formális tárgyalás nélkül, többnyire „bemondás” alapján hajtották végre, sok helyen a magyar hatóságok által hátrahagyott nyilas párti listák alapján, de automatikusan háborús bűnösnek számítottak a Magyar Megújulás Pártjának tagjai is, illetve a magyar éra alatt közhivatalt viselők, a leventeoktatók,

és gyakran a papok és a tanítók is, sőt azok is, akik csak lelkesen fogadták a magyar impérium visszaállítását 1941-ben.¹⁸

A miniszterelnökségen keresztül a külügyminisztériumba eljuttatott, atrocitásokról szóló hírekre a külügyminisztérium sommásan úgy reagált, hogy a jelentések „rengeteg téves adatot” tartalmaznak, 40-50 ezer kivégzetről és 30 ezer deportáltról beszélni „teljes abszurd”. „Mindent összevetve – írja ezzel kapcsolatosan a külügyminisztérium délszláv referense, Rex József – a magyarság helyzete Jugoszláviában nem fényes, de számításba kell venni, hogy sokkal rosszabb is lehetett volna.”¹⁹ Újabb kutatásaim sem módosították azt a korábbi megállapításomat, hogy a kivégzések miatt a magyar kormány nem tiltakozott sem a SZEB-nél, sem a jugoszláv delegációnál. Előkerültek viszont olyan források, amelyek arról tanúskodnak, hogy a kivégzésekről tudtak a SZEB angol és amerikai delegátusai, és több esetben is információt kértek erről a magyar kormánytól. A velük folytatott beszélgetések során a külügyminisztérium tisztségviselői elsősorban azt hangsúlyozták, hogy „hivatalos értesülésük” nincs a kivégzésekről, bár azokról tudnak, az ezzel kapcsolatos adatok azonban véleményük szerint erősen túlzóak és ellenőrizhetetlenek. 1945 júniusában a jugoszláv delegátus gazdasági szakértője, Vladimir Gavrilović, a valós tényekkel ellentétben, egy „igen baráti hangnemben” folytatott beszélgetés során egyenesen arról biztosította a magyar kormányt, hogy a „Bácskában semmiféle magyar üldözés nincs és nem volt. Csupán két községből, Csurog és Zsablya utasítottak ki tömegesen magyarokat, innen is azonban saját érdekükben, az ismeretes újvidéki eseményekből kifolyólag. Nyugat-Bácska, Hódtság, stb. svábok által elhagyott részekbe csoportosítják a magyarokat. Óbecsén, stb. például voltak népbírósi tárgyalások és ennek folyamánaképpen tényleg voltak kivégzések is, de csak olyan esetekben, ahol rablás, vagy gyilkolás, vagy az újvidéki eseményekben való részvétel bebizonyosult.” Gavrilović még hozzátette: „a magyaroknak nagy szerencséje, hogy Tito került hatalomra, különben rettenetes lett volna az újvidéki események miatt való visszahatás és bosszú. A magyaroknak egyáltalában igen jó sorsuk van...”²⁰ A forrásaink ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy a magyar kormány a SZEB-en keresztül, illetve a jugoszláv delegáció útján számos esetben tiltakozott a jugoszláv kormánynál a kiutasítások embertelen módja ellen, amelyek sok ún. őslakost is érintettek, illetve a vajdasági németek Magyarország területére történő illegális áttétele miatt. Több alkalommal is kérték Belgrádot, hogy legalább a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiutasított tisztviselők ingóságait adják vissza, illetve engedjék meg azok áthozatalát. A jugoszláv kormány az ügyet röviden azzal intézte el 1945. november 25-én kelt válaszában, hogy mivel „azok a magyar tisztviselők, akik a jugoszláv területre a megszállás idején mint a fasiszta központi apparátus tagjai kerültek, nem hoztak magukkal semmit”, számukra tehát nincs mit visszaszolgáltatni.²¹

1946. szeptember 10-én a külügyminisztérium szóbeli jegyzéket intézett a SZEB jugoszláv delegációjához a Magyarországon bejegyzett cégek jugoszláviai telepeinek és fiókkintézeteinek vezetői ellen kollaboráció vádjára címén indított eljárások miatt, bár a jegyzék nem nevezte meg konkrétan, kikről is van szó. A kisgazdapárti Nagy Ferenc vezette kormány annak alapján emelt óvást a vagyonek Kobzások ellen, hogy „a magyar állampolgárságú természetes személyek és magyar jogi személyek Jugoszláviában fekvő javainak, jogainak és érdekeinek sorsát a békeszerződés van hivatva rendezni, a szóban forgó jugoszláv rendszabályok pedig ennek a rendelkezésnek élébe vágnak”. Azt a magyar kormány sem vonja kétségbe, folytatódik a jegyzék, hogy a magyar tulajdonú vállalatok vezetőit is felelősségre vonják háborús bűnösség miatt, de igen messzemenő és jogilag helyt nem álló rendszabálynak tartják, ha „magyar jogi személyek vagyona az ottani vállalati vezetők esetleges bűnössége folytán elkoboznak”. Azt is kifogásolták, hogy a vállalati vezetők „túlnyomó része” ellen védelem nélkül folytatták le az eljárást, s olyan személyeket is háborús bűnösnek mondtak ki, „akik a maguk részéről mindent megtettek, hogy a vállalat tulajdonában lévő üzemek minél kisebb mértékben álljanak a megszállók rendelkezésére”.²²

A Magyarországgal szembeni területi követelésekre vonatkozó hivatalos jugoszláv propaganda már közvetlenül Szabadka visszafoglalása után megkezdődött. Az 1944. november 5-én megrendezett szabadkai jugoszláv felszabadítási ünnepség szónokai hitet tettek a Bajai háromszög mellett, és Titóhoz intézett táviratukban „a Bajai háromszög bunyevácainak a közös hazához való ragaszkodását” is tolmácsolták. Egyúttal annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy „ellentétben a letűnt bűnös jugoszláv kormányokkal, Titóék nem mulasztják el a bajai háromszöget bekebelezni”.²³

Baranyában, Vas megyében, Mohácson, Baján, tehát gyakorlatilag végig Magyarország déli határai mentén a jugoszláv fegyveres alakulatok kétségbe vonták a magyar közigazgatás illetékességét. Letenye környékén például jugoszláv fegyveresek „fegyverrel felszerelve, házról, házra járva gyűjtötték az aláíráásokat” a terület Jugoszláviához csatolása érdekében. Zala vármegye alispánja egyenesen a honvédelmi miniszterhez fordult segítségért, mert mint 1945. május 11-én kelt levelében írta, napok óta egy 68 fős partizán alakulat „garázdálkodik” az olajtelepek körül, „naponta fosztogatnak, lovakat fognak ki a kocsikból...” és a magyar rendőröket „megkötözve magukkal hurcolták”.²⁴ Baján, Csikérián, Tompán, Bácsalmáson az orosz katonák fegyverrel tartóztatták fel az „alkalmatlankodó” jugoszláv fegyvereseket, és „mereven elzárkóztak az elől, hogy a jugoszlávok a trianoni országhatáron belül is tért hódíthassanak” – olvashatjuk az Ideiglenes Kormány egyik 1945. januári jelentésében.²⁵

1945. január 14-én egy Pécs környékéről származó délszláv küldöttség, amelynek tagjai az Antifašistički front Slovena u Mađarskoj soraiból kerültek ki, s amelyet

a garai származású, magyar források szerint jugoszláv ügynök Antun Karagić sokac népi író vezetett, felkereste Josip Broz Titót, és a bajai háromszög Jugoszláviához csatolását kérte. Tudjuk azt is, hogy a Pécsre bevonuló III. jugoszláv hadsereg egységei kifejezetten azt a parancsot kapták, hogy vegyék át a város igazgatását, amit azonban a Vörös Hadsereg megakadályozott.²⁶

A bajai háromszögre vonatkozó területi követeléseket Jugoszlávia hivatalos körei 1946 tavaszáig napirenden tartották. 1945 februárjában Josip Broz Tito egy Fjodor Ivanovics Tolbuhinhoz, a szerbiai, majd magyarországi harcokban részt vevő 3. Ukrán Front parancsnokához intézett levelében egyrészt panaszt tett a magyar kormány délszlávokkal kapcsolatos „*elnyomó politikájával*” szemben, illetve tudatta Tolbuhinnal, hogy Jugoszlávia a békekonferencián a „*történelmi jogra*” hivatkozva követelni fogja a bajai háromszög, Pécs és Arad környékének Jugoszláviához csatolását. Mint ezzel kapcsolatos levelében olvashatjuk: „*Mintegy 50 000 honfitársunk,²⁷ főként szerbek és horvátok maradtak Magyarország határain belül az első világháború után. Legtöbb honfitársunk a bajai háromszögben, Pécs és Arad környékén él, de az egész jugoszláv–magyar határ mentén is sokan laknak. A béketárgyalásokon mi azt fogjuk követelni, hogy ezeket a területeket csatolják a mi országunkhoz, mert ezek a területek bennünket a történelmi jog alapján is megilletnek. Lakosainkat történelmük során mindig üldözték a magyar feudális urak és a német hódítók. Erőszakkal kitelepítették őket ezekről a területekről. Erőszakkal elmagyarosították őket. Lakosaink üldözése különösen felerősödött ebben a háborúban, amelyet a szláv népek iránti szolidaritás kísért. Azonban ennek ellenére is sikerült testvérinknek megőrizniük nemzeti tudatukat. A magyar hatóságok, bár a szovjet hadsereg bejövetele ellenére a helyzet gyökeresen megváltozott, továbbra is korábbi politikájukat folytatják lakosaink ellen. A házkutatások, testvéreink táborokba zárása és letartóztatása mindennapos. (...) Kérem gyors intézkedését, hogy ezeket a lakosokat engedjék szabadon, és kérem, akadályozza meg, hogy a magyar hatóságok a jövőben hasonló módon járjanak el lakosainkkal szemben, s hogy honfitársaink szabadon kifejezésre juttathassák nemzeti érzésüket, szabadon szervezkedhessenek és kinyilváníthassák antifasiszta nézeteiket, saját katonai egységeket szervezhessenek és beléphessenek Jugoszlávia Népfelszabadító Hadseregébe.*”²⁸

A határkérdést Jugoszlávia nyomásgyakorlásra használta fel Magyarországgal szemben annak érdekében, hogy elősegítse a kommunisták hatalomátvételét. A jugoszláv külpolitika legfőbb törekvése ekkor, mint ismeretes, az volt, hogy biztosítsa az új politikai hatalom megszilárdulását, s ezt a Szovjetunióval történő minél szorosabb együttműködésben, illetve egy jugoszláv vezetésű balkáni, esetleg balkáni–kelet-európai föderáció létrehozásában látta.²⁹ Északi határai mentén egy kommunista vezetésű, Jugoszláviával szorosan együttműködő Magyarországot kívántak látni.³⁰

A határmódosítás mellett a „magyar kérdés” megoldásával kapcsolatban voltak Jugoszláviában olyan elképzelések is, amelyek egyrészt a magyarok totális kitelepítésében, illetve egy jugoszláv–magyar lakosságcsereben látták volna a megoldás kulcsát. A lakosságcserét esetleg kombinálni lehetett volna egy Magyarország javára végrehajtandó kisebb területi engedménnyel. Az előbbi elképzelés Vasa Čubrilović, hajdani szarajevói merénylő, majd történész és politikus nevéhez fűződött, míg a másodikat Sreten Vukosavljević telepítésügyi miniszter, a szerb falu kiváló ismerője, szociológus a belső telepítések szempontjából dogozta ki.³¹

A Magyarországgal szembeni területi követelés kérdése Tito utolsó moszkvai útja során, 1946. május 28-án került le végleg a napirendről. Tito a tárgyalásokon sürgette a szovjetek gazdasági segítségét és biztosította Sztálint, hogy „a jugoszláv kormánynak nincs szándékában más hatalmak tőkét beengedni gazdaságába”. Végül, mintegy mellékesen, tájékoztatta Sztálint a magyar–jugoszláv kapcsolatokról is. „Tito elmondta, a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy nem fogja felvetni a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követelést (a bajai háromszög tekintetében) a Miniszterek Tanácsában.” Mire Sztálin helyeslően megjegyezte, „ha Magyarország békés kapcsolatokra törekszik Jugoszláviával, akkor Jugoszláviának támogatnia kell e törekvéseket”, annál is inkább, emlékeztette nem minden célzás nélkül Titót, mert Jugoszláviának „elsősorban a Görögországhoz és Olaszországhoz fűződő kapcsolataiban vannak nehézségei”.³²

1946. augusztus 26-án Edvard Kardelj külügyminiszter, a jugoszláv béke delegáció vezetője Párizsban váratlanul ajánlatot tett a magyar béke delegáció vezetőjének, Gyöngyösi János külügyminiszternek egy „szerény keretek között maradó, kb. 40 ezer főre tehető önkéntes lakosságcsere”, illetve a Baja alatti vízművekre vonatkozó vízügyi egyezmény megkötésére. Kardelj először is arról biztosította Gyöngyösit, hogy Jugoszlávia nem fog területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, de mintegy ennek kompenzációjaként, illetve a Baja alatti vízművekre vonatkozóan kössenek megállapodást. Jože Vilfan, a jugoszláv béke delegáció főtitkára a magyarok tudomására hozta azt is, ha elfogadják a lakosságcsere-javaslatot, akkor Jugoszlávia nem fogja benyújtani a magyar békeszerződés módosítására vonatkozó javaslatát, amely különleges jogokat biztosított volna a magyarországi délszlávoknak az oktatás és a nemzetiségi jogok védelme terén.

Az ajánlatot Kertész István, a magyar béke delegáció főtitkára „meglepő ultimátumnak” nevezte, amelyet a magyar félnek 48 órán belül kellett volna elfogadnia. Budapesten lázas kapkodás kezdődött, mivel nem akarták, hogy a béketárgyalásokon elveszítsék a jugoszlávok jóindulatát, amelyre elsősorban Csehszlovákiával szemben volt szükségük. Nagy Ferenc kigazdapárti miniszterelnök a jugoszláv tervezetet a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményhez képest „nagyon enyhe és nagyon barátságos” ajánlatnak nevezte, s felhívta a figyelmet arra, egy esetleges

elutasítással nem kellene „a szlovákoknak fegyvert adni a kezébe”.³³ A minisztertanács lényegében módosítás nélkül elfogadta a jugoszláv lakosságcsere-tervezet. 1946. szeptember 12-én megtörtént Kardelj és Gyöngyösi külügyminiszterek lakosságcsere-re vonatkozó elvi megállapodása, a megállapodásról közös kommunikét adtak ki, és a jugoszláv delegáció visszavonta a magyar békeszerződésre vonatkozó, fent említett módosító javaslatát. A lakosságcsere-egyezményt sajátos módon, levélváltás formájában kötötték meg, és mindkét országban meglehetősen nagy nyilvánosságot kapott. A 11 szakaszból álló szerződés rögzítette, hogy az áttelepülés önkéntes és 40 000 főre vonatkozik. A szerződés utalt arra, hogy Jugoszláviának „ajánlási joga” lesz a kitelepülők vonatkozásában, az erre vonatkozó javaslattétel jogát pedig egy vegyes bizottság jogkörébe utalta. Áttelepülési propagandát is csak a jugoszláv fél folytathatott volna Magyarországon területén, a magyar felet Jugoszláviában ez a jog nem illette meg. Az áttelepülők csak az ingó vagyontukat vihették volna magukkal, a hátrahagyott ingatlan vagyontokat kölcsönösen jóváírták volna. A magyar külügyminisztérium igyekezett felmérni, milyen az áttelepülési szándék a hazai délszlávok körében, s meglepődve tapasztalták, hogy alig akadna jelentkező. A vajdasági magyarok viszont „nagy tömegben készülnek eljönni”.³⁴ A magyar levéltári források szerint a lakosságcsere-egyezmény végrehajtására nem került sor.³⁵

Ha válaszolni akarunk arra a jogos, bár korántsem egyszerű kérdésre, hogy a fent említett problémák ellenére Magyarország miért éppen Jugoszláviával alakította ki szomszédjai közül a legjobb viszonyt közvetlenül a háború után, illetve Jugoszlávia miért kezdeményezte a baráti közeledést, akkor az alábbi tényezőket kell figyelembe vegyük. Először is a magyar koalíciós pártok közül elsősorban a kommunisták tartották fontosnak a Jugoszláviához történő közeledést, mivel belpolitikai pozícióik erősödésének külső támaszát látták benne. Követendőnek, példaértékűnek tartották Jugoszlávia belső rendszerét, egészen odáig menően, hogy például a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára 1946 tavaszán kérte a SZEB jugoszláv delegációját, küldjék meg számukra a jugoszláv hadsereg katonai szabályzatát, mivel az „a magyar hadsereg katonai szabályzatának összeállítására alapul szolgálna”.³⁶ 1947. október 10–15. között pedig az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) élén hírhedtté váló Péter Gábor rendőrküldött vezetésével rendőrküldöttség járt Jugoszláviában, ahol az ottani állambiztonsági intézményeket tanulmányozták.³⁷ A kapcsolatoknak ezt a belügyi, katonai szálát is érdemes lenne egyszer részletesen feltárni.

Magyarország a fegyverszüneti periódusban, mivel korlátozott szuverenitású ország volt, nem kezdeményezhette hivatalosan a diplomáciai kapcsolatok felvételét egyetlen országgal sem. Megtették ezt helyette más országok, köztük Jugoszlávia is. A SZEB jugoszláv delegációja már 1945 őszén határozott ígéretet tett

a kiskgazdapárti Gyöngyösi János külügyminiszternek arra, ha Magyarország támogatja Jugoszlávia Triesztre vonatkozó követelését, akkor a jugoszláv kormány Magyarországot egyrészt a béketárgyalásokon, illetve már a békeelőkészítés során „minden olyan kérdésben, amely nem ellenkezik Jugoszlávia érdekeivel”, támogatni fogja.³⁸ Úgy tűnt, a jugoszlávok ígérete nem maradt üres szólam. Már 1945 nyarán, amikor Rákosi és Rajk Belgrádban járt, megállapodtak abban, hogy a jugoszláv kormány mérséklően fog hatni Prágára a szlovákiai magyarok durva és embertelen üldözése kapcsán, amit több esetben valóban meg is tett. Jugoszlávia 1947-ben támogatta Magyarország ENSZ felvételét is.³⁹ Belgrádnak tehát ekkor nem volt közömbös, hogy északi határán egy vele rokonszenvező, baráti, sőt azonos társadalmi berendezkedésű állam foglal-e helyet, amely cserében támogatja Jugoszlávia szupranacionális balkáni terveit.⁴⁰ Jugoszlávia legfőbb külpolitikai törekvése az volt, hogy olyan külpolitikai helyzetet teremtsen, amely az új, kommunista hatalom megszilárdítását segíti elő.

Néhány hónappal Belgrád felszabadulása után, 1945 augusztusában Zilahy Lajos író vezetésével, aki ekkor a Magyar–Szovjet Baráti társaság vezetője volt, a Magyar–Jugoszláv Társaság (MJT) előkészítő bizottságának megbízásából magyar küldöttség járt a jugoszláv fővárosban. Céljuk többirányú volt: megpróbálták felvenni a kapcsolatot a jugoszláv kulturális, művészeti világ képviselőivel, szerették volna kitapogatni a hivatalos köröknek az MJT létrehozásával kapcsolatos álláspontját, illetve a külügyminisztérium megbízásából szemrevételezték a korábbi magyar követség épületét is. Mint az útleírásról készült jelentésben olvashatjuk: „A magyar követség épülete (Krunska ulica-ban) sajnos használhatatlan állapotban van. A felső emelet leégett, a földszint jobb szárnyán 3 szoba, balszárnyán 4 van »használható« állapotban. Úgyhogy ezekben is súlyos égési károk vannak és a hallban a leszakadt tető, gerendák és törmelék. Pillanatnyilag valami tűzoltó őrség parancsnoksága van 3 szobában elhelyezve. Az épület rendbe hozása, ha egyáltalán lehetséges, milliókba kerülne, de a mai anyaghiány miatt majdnem ki van zárva.”⁴¹

A diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését Belgrád már 1945 őszén felvetette, amelynek akadályát akkor a magyarországi délszláv kisebbség szándékosan feketére festett kulturális, oktatási helyzetével, valamint a háborús bűnösök kiadatásának kérdésében elfoglalt „nagyon bürokratikus” magyar állásponttal magyarázta.⁴² Stanoje Simić jugoszláv külügyminiszter 1946. szeptember 25-én Párizsban, az ott folyó béketárgyalások során jegyzékben fordult a magyar kormányhoz, amelyben közölték, hogy tekintettel a vízügyi kérdésekben és a lakosságcsere ügyében létrejött elvi megállapodásra, „hajlandók felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal”. A magyar kormány nyomban a SZEB-hez fordult, hogy elnyerje a szükséges hozzájárulást a kapcsolatok felvételéhez. Október 4-én Ivan Ivanovics Levuskin, a SZEB őrnagyi rangban lévő vezérkari főnöke közölte

a külügyminisztériummal, hogy a SZEB-nek „*nincs kifogása*” a két ország diplomáciai kapcsolatainak helyreállítása ellen.⁴³ 1946. október közepén, tehát még a magyar békeszerződés aláírása előtt megkezdődtek a belgrádi magyar követség kialakításnak technikai és politikai előkészítő munkálatai.

A háború utáni első belgrádi követnek a moszkvai emigrációból hazatérő, Rákosi szűkebb köréhez tartozó kommunista Szántó Zoltánt⁴⁴ nevezték ki, aki ezért szívesen látott vendég volt Belgrádban.

A követ és munkatársai igen nehéz körülmények között kezdték meg munkájukat Belgrádban. A korábbi magyar követség épületét, mint már utaltunk rá, a háborúban súlyos bombatalálat érte.

Emiatt kezdetben „*méregdrága*”, ám a háború során lepusztult szállodai szobákban laktak, nem volt gépkocsijuk, a követ és munkatársai gyalog jártak. Szántó szemmel láthatóan igen nehezen viselte ezeket a meglehetősen kényelmetlen körülményeket. Budapestre küldött jelentéseiben gyakran panaszos hangon kérte munkakörülményeik javítását. Mint egyik 1947. áprilisi jelentésében írta, „*bemutakozó látogatásaim sorozatát a csatakos belgrádi utcákat róva, gyalogszerrel kellett lebonyolítanom. Gyakran kellett szégyenkezniem, hogy sáros lábbal állítottam be egy-egy követ vagy miniszter dolgozószobájába. Megtörtént, hogy megsajnálta és autón küldtek haza. Az is megtörtént, hogy rossz időjárás következtében, az utolsó pillanatban le kellett mondanom látogatásokat, mire autót küldtek értem.*” Majd nyomatékosan még hozzáfűzte: „*Nem jó dolog, ha egy követ munkakörülményei sajnálkozást váltanak ki kollégái körében. Nem kevésbé kínos a látogatók fogadása szűk, tisztának nem mondható szállodai szobámban, melynek mennyezetén a beszivárgó hólé fantasztikus freskókat képezett ki. (...) Ma délután az Avalán lesz egy fogadás, de még nem tudom, hogy részt tudok-e ezen venni. Most körütelefonálunk a városban megtudni, hogy melyik követ lenne olyan szíves autójára felvenni.*”⁴⁵ Más alkalommal még ennél is keményebben fogalmazott: „*Kínos dolog számomra állandóan ilyen természetű anyagi kérdésekkel foglalkozni. Lehetséges, hogy kormányunk nem tudja rendelkezésre bocsátani a követség fenntartásához szükséges összegeket. Ha valóban ez a helyzet, akkor belgrádi diplomáciai képviselőtünket át kell szervezni, a követet vissza kell hívni, és lássa el egy ügyvivő, egy-két irodai beosztottal a legszükségesebb tennivalókat*”⁴⁶ – írta. Szántó ekkor még nyilván nem sejtette, hogy visszahívására hamarosan sor fog kerülni, de nem a követség épületének valóban siralmas állapota, hanem a Jugoszlávia körül 1948-ban kialakult súlyos politikai válság és a magyar jugoszláv kapcsolatok drámai kiéleződése miatt.⁴⁷

Szántó Zoltán követ a megbízó levelét 1947. február 4-én, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt adta át Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság elnökének.⁴⁸ A magyar külpolitika Belgrádnak szánt legfontosabb üzenetét tolmácsolva, a büntudat és a győztes fölény dichotómiájára építette fel

beszédét. Szólt „a Tito marsall vezetése alatt lefolytatott hősi felszabadító háborúban újjászületett” Jugoszláviáról, és élesen elhatárolódott a „magyar néptől idegen rendszer bűnös politikájától”. De, mint hangsúlyozta, „Magyarország újjászületése és a fasiszta reakció elleni harc” lehetővé tette, hogy új alapokra helyezték a két ország kapcsolatait.

1947-ben eddig soha nem látott mértékben szívélyessé váltak a két ország kapcsolatai, amelyet Josip Broz Tito fényes külsőségek közepette megrendezett magyarországi látogatása koronázott meg 1947 decemberében. Tito látogatását Dinnyés Lajos miniszterelnök belgrádi útja előzte meg 1947 októberében, amely nem csupán a kulturális egyezmény megkötése miatt érdemel említést, hanem azért is, mert először járt magyar miniszterelnök Jugoszláviában.

Tito látogatása egyértelműen jelezte, nem két egyenrangú ország vezetője találkozott a Keleti pályaudvaron. Dinnyés miniszterelnök lényegében bocsánatot kért Jugoszláviától a múlt miatt, amikor üdvözlő beszédében így fogalmazott: Magyarországot „a szabadságszerető délszláv népekkel szemben elkövetett súlyos bűnök sorozata terheli”. Egyrészt azért, mert korábban „könyörtelen elnyomásban tartották a kisebbségeket”, mert az első világháborúban rátámadtak a délszláv népekre, s mert „vérfürdőt rendeztek” a Vajdaságban, miután Horthy hitszegő módon megtámadta Jugoszláviát. A miniszterelnök ezek után kifejezte háláját „a teljes emberi és állampolgári jogokért, amelyekben Tito marsall Jugoszláviája a vajdasági magyarságot részesíti. A jugoszláv kormány bölcs lenini–sztálini nemzeti politikájának az eredménye a jogegyenlőség teljességének a biztosítása vajdasági testvéreink számára.”⁴⁹

Tito, a barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény aláírásakor, amelyre december 8-án, a parlament épületében került sor, erre reflektálva így válaszolt: „Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”⁵⁰

Tito budapesti útjával kapcsolatban Rex József, a belgrádi magyar követség titkára, aki Belgrádtól kezdve kísérte a marsall vonatát, egy korántsem hízelgő epizódot jegyzett fel visszaemlékezésben: „Tito különvonatán Belgrádból rajta voltunk Szántó követ és jómagam is. Nehezemre esik ünneprontónak lenni, de Tito arany késsel és villával etette Rosenthal tányérból sonkával Tigris nevű farkaskutyáját. Alig egy héttel előbb voltam az ifjúsági vasútvonal építésénél a boszniai hegyekben, ahol hóban és fagyban dolgoztak a lelkes fiatalok, napi fél kg. kukorica kenyér és napi két leves mellett.”⁵¹

A barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést december 8-án, a parlament épületében, a minisztertanács termében Dinnyés Lajos miniszterelnök és Josip Broz Tito miniszterelnök írtak alá. A szerződést 20 évre kötötték, és 1948. január 20-án lépett érvénybe.⁵² A szerződés, ellentétben a jugoszláv–albán és jugoszláv–bolgár barátsági szerződésekkel, nem utalt konkrétan egy Jugoszlávval

történő szorosabb gazdasági, pénzügyi vagy éppen katonai integrációra, de nem zárták ki annak lehetőségét. Mint a szerződésben ennek kapcsán olvashatjuk: „A Magas szerződő Felek megegyeznek abban, hogy a két ország közötti szoros együttműködés megszilárdítása céljából erőiket országaik és népei érdekében a ki-próbált és tartós barátság politikájának jegyében egyesíteni fogják”. Nem véletlen, hogy a Szabad Nép, az MKP lapja Új nagyhatalom! címmel üdvözölte a jugoszláv delegációt. Az írás a térség hét „demokráciájának”, hét országának (Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária, Románia és Albánia) integrációját, „egységes frontjának” kialakulását üdvözölte.⁵³ Az 1947-es barátsági szerződés tehát még egy olyan regionális integráció vízióját fogalmazta meg, amely számolt ugyan a Szovjetunió támogatásával, de nem igényelte annak kizárólagos vezető szerepét. Sztálin azonban pár hónappal később, 1948 februárjában a jugoszláv és a bolgár delegáció moszkvai útja alkalmából világossá tette, ő tart igényt a térség közvetlen irányítására, senkivel, így a jugoszlávokkal sem kíván osztozni.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1945 utáni történetében az egyik legfontosabb esemény a két ország közötti jóvátételi egyezmény aláírása volt, amelyre 1946. május 11-én került sor.⁵⁴ A Jugoszláviának fizetendő jóvátétel (70 millió dollár) kérdésében most csak arra szeretnék utalni, hogy annak kifizetése rendben megkezdődött. Jugoszlávia, a Szovjetunió és Csehszlovákia gesztusát követve, az eredetileg 6 évre szóló jóvátételi szállítások idejét Budapest kérésére 1946. augusztus 8-án hat évről nyolc évre emelte. Később, ugyancsak Moszkva példájára hivatkozva, a magyar kormány kérte a jóvátétel hátralévő összegének 50%-os mérséklését. Ezt a kérést azonban a Tájékoztató Iroda 1948. június 27-ei határozatára hivatkozva a jugoszlávok már elutasították, és a kapcsolatok megromlása miatt minden Jugoszláviában lévő magyar vagyont államosítottak, pontosabban befejezték a magyar állampolgárok és jogi személyek már korábban megkezdett vagyonának államosítását.⁵⁵ A magyar pénzügyminisztérium kimutatása szerint, eltekintve a jóvátételi egyezményben előírányzott havi 5%-os késedelmi kamattól, Magyarország 1948. augusztus 25-éig, azaz a jóvátételi fizetés beszüntetéséig, az összes jóvátételi kötelezettség 29,8%-át fizette ki, így Magyarország 49,2 millió dollárral maradt Jugoszláviának adósa.

A gazdasági kapcsolatokat 1947-ben már kétoldalú árucserre-forgalmi egyezmény szabályozta, amelynek értéke ebben az esztendőben két-két millió dollár volt. Jugoszlávia elsősorban nyersanyagokat szállított (vasérc, réz, ólom, cink, higany, ecetsav stb.), Magyarország pedig gépekkel, mozdonyokkal, gyógyszerekkel stb. fizetett. 1947. május 11-én egy 15 évre szóló, 32 millió klíringdolláros alumínium egyezményt írtak alá, amit július 24-én egy ötéves, kölcsönösen 120 millió dollár összegű árucserre-forgalmi egyezmény követett.⁵⁶

A Jugoszlávia ellen indított „nemzetközi koncepció per”, azaz a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében Magyarország jó szomszédból ismét ellenséggé vált.⁵⁷ A Rajk-perben a vádlottak padjára ültették a magyar–jugoszláv barátsági szerződést is, hiszen a vád szerint az „árulás” Tito Belgrádba történő hazautazása közben történt. 1949. szeptember 30-án a magyar kormány felmondta a szerződést. A szerződés felmondását azzal indokolták, hogy a jugoszláv kormány „már 1947-ben, a magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésének időpontjában előkészítette a magyar népi demokrácia megdöntésére irányuló tervét és ennek érdekében a jugoszláv kormány egyes vezetői titkos tárgyalásokat folytattak Rajk László rendőrkémmel, provokátorral és imperialista ügynökkel. (...) A jugoszláv kormány tehát évek óta ellenséges magatartást tanúsított Magyarországgal szemben, a barátság és szövetség helyett mindent elkövetett a magyar népi demokrácia megdöntésére, segítséget nyújtott a Magyar Köztársaság belső és külső ellenségeinek, sárba taposta a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt. Ezért a Magyar Köztársaság Kormánya a mai naptól felmentve érzi magát nevezett szerződés minden néven nevezendő kötelezettségei alól.”⁵⁸ Jugoszlávia 1949. október 7-én kelt jegyzékében ezt tudomásul vette azzal, hogy az ebből fakadó felelősség „kizárólag” a magyar kormányra hárul.⁵⁹ A diplomáciai kapcsolatok teljes megszakítására ugyan nem került sor, Magyarország, amely ekkor már egyértelműen szovjet protektorátussá vált, sorra mondta fel a megkötött gazdasági egyezményeket is. Az 1947. május 11-én megkötött alumíniumipari egyezményt például 1949. június 15-én, az 1947. július 24-én aláírt ötéves gazdasági egyezményt három nappal később mondták fel, de ugyanerre a sorsra jutott gyakorlatilag minden gazdasági megállapodás. Nem haladt a békeszerződésben meghatározott kulturális és egyéb restitúciós ügyek végrehajtása sem.⁶⁰ 1948. augusztus 25-én Magyarország beszüntette a nemzetközi egyezmények által Jugoszlávia felé megszabott jóvátételi kötelezettségek teljesítését is.⁶¹ 1949-től már csak 15 technikai jellegű megállapodás maradt érvényben a két ország között. Olyanok például, mint a két állam vasúti vonalait összekötő vasszerkezetű hidak karbantartására vonatkozó 1926-os egyezmény, az 1928-ban kötött gyámsági és gondnoksági ügyeket szabályozó egyezmény, de említhetjük az 1947-es légiforgalmi és az 1948 márciusi vízügyi egyezményt is.⁶² 1949-től a Rajk-per, a súlyos fegyveres határkonfliktusok, az éles propagandaháború, a határ menti délszláv lakosság ki-telepítése és más ügyek valósággal kriminalizálták a két ország viszonyát.

Erről a mélypontról kellett Sztálin halála után újjáépíteni a magyar–jugoszláv kapcsolatokat.

JEGYZETEK

- ¹ Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Budapest, 2001. 9.
- ² Obrad Cicmil (1904 vagy 1915–?) tanító, kommunista politikus, részt vett a Tito vezette ellenállási mozgalomban, majd Magyarországon a SZEB jugoszláv delegációjának vezetője volt, később Bulgáriában, Nagy-Britanniában, Pakisztánban és Kanadában volt követ, illetve nagykövet.
- ³ Lazar Brankov (1912–2011) magyarországi tevékenységére bővebben lásd Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke.” *Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956)* In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): Egyén és közösség. Tanulmányok. Zenta, 2012. 291–313.; Uő: *Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov*. Századok, 2014. 4. sz. 959–981. (A továbbiakban: Vukman, 2014.)
- ⁴ A SZEB magyarországi tevékenységével részletesen foglalkozik Földesi Margit: *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága: a hadiszákmányról, a jóvátételről, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest, 2002. (A továbbiakban: Földesi, 2002.); Feitl István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest, 2003.
- ⁵ Földesi, 2002. 85–94.; Vukman, 2014. 962–963. A SZEB jugoszláv delegációjának magyarországi tevékenysége kapcsán két halálos áldozattal járó ügy iratai is fennmaradtak. 1945. október 24-én a delegáció autóját a fővárosban, Kispesten az egyik orosz laktanya közelében fegyveres rablók támadták meg, magyar származású sofőrjét megölték. A másik 1947. február 18-án történt Kecskemét és Kiskunfélegyháza között, amikor a SZEB iratait Belgrádba szállító gépkocsi elöl egy teherautó nem akart az úton lehúzódni, és a vezető mellett ülő egyik jugoszláv katona, a misszió alkalmazottja „előbb a levegőbe lőtt, majd egy sorozatot a kocsiba, a sofőr meghalt”. Mivel mindketten „idegen megszálló hadseregben szolgáló személyeknek” számítottak, magyar bíróság nem vonhatta őket felelősségre. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia. 30/e-32 700. pol/1945.; 101 604/10. a-1947. 50. doboz
- ⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-szn.-1945. 23. doboz
- ⁷ 1946 elején a vallás és közoktatási miniszter vezetésével magyar–jugoszláv vegyes bizottság vizsgálta ki a délszlávok által lakott községekben a nyelvhasználatra, a „*délszláv anyanyelvű*” iskoláztatásra és a közigazgatásra vonatkozó jugoszláv panaszokat, majd 1947 folyamán több konkrét kormányzati intézkedés is történt az anyanyelvű oktatás tekintetében. MNL OL Vallás és Közoktatási Minisztérium (A továbbiakban: VKM) Külföldi kulturális kapcsolatok osztálya 1945–1949. XIX-J-1-e-154-2-31766-1946. 51. doboz; MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/b-63981-1947. 22. doboz. A hazai nemzetiségi oktatás szabályozására átfogóan lásd Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és az alsó fokú oktatásuk állami szabályozása, 1945–1985*. Budapest, 2005.
- ⁸ A háborús bűnösök Jugoszláviának történő kiadatására és ottani felelősségre vonására lásd Galántha Gergely: *Háborús bűnösök kiadási eljárásai Magyarország és Jugoszlávia között 1944–1948*. Bácsország Vajdasági honismereti szemle, 39. évf. (2006) 4. sz. 14–23. A háborús bűnöklet megállapító bizottság már 1945. január 17-én Budapestre küldte megbízottját, Triva Militart, akinek az volt a feladata, hogy levéltári kutatásokat végezzen ebben a vonatkozásban. Az OZNA speciális belügyi alakulata 1945 tavaszán számos háborús bűnösnek nyilvánított személyt tartóztatott le Magyarország területén és szállított Jugoszláviába a magyar hatóságok engedélye nélkül. Deák Leó például, aki 1941–1944 között Bács-Bodrog vármegye főispánja volt, és aki ártatlansága tudatában önként jelentkezett a budapesti szovjet katonai parancsnokságon, a szovjet hatóságok átadták a jugoszlávoknak. Az 1942-es razzia főbűnöseinek 1945 novemberében Újvidéken meg tartott perére és az ítéletre lásd újabban annak jegyzőkönyvét. Kasaš, Aleksandar (red.): *Stenografski zapisnici sa sudenja glavnoodgovornima za raciju u Južnoj Bačkoj 1942. godine*. Filozofski fakultet, Novi Sad, 2008.
- ⁹ MNL OL KÜM XIX-J-1-a-IV-107-66/Bé-1946. 55. doboz
- ¹⁰ Rex József (1920–2004) 1949-ben a Rajk-per kapcsán letartóztatták, először életfogytiglani börtönrre ítélték, majd büntetését 15 évre mérsékeltek. 1955-ben szabadult, majd az Egyesült Államokba emigrált. A Sajti Enikő: *Egy kommunista káder a külügyben, 1945–1948, Rex József*. Forrás, 2009. 7–8. sz. 89–109.; Rex József: *A Magyar–Jugoszláv Társaság története. (1946. október – 1949. vége)*. Sajtó alá rendezte a vezetőjét írta és lábjegyzetekkel ellátta A. Sajti Enikő. Forrás, 2011. 2. sz. 29–56. (A továbbiakban: Rex, 2011.)
- ¹¹ Nagy Iván (1904–?) ügyvéd, jobboldali kisebbségi magyar politikus. A harmincas évek második felében a horvát ellenzékkel kereste a kapcsolatokat, a *Nép* című magyar nyelvű, keresztény jobboldali újság egyik alapítója,

- 1941–1944 között magyar parlamenti képviselő. 1945-ben háborús bűnösnek nyilvánították, de nem tudták elítélni, mert külföldre emigrált.
- ¹² MNL OL K-28. ME Kisebbségi osztály. 1944R-25 965.
- ¹³ Kalocsai Püégyházmegyei Levéltár (= KFL) I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1945. 476.
- ¹⁴ MNL OL KÜM XIX-J-k-Jugoszlávia-17/d-31.390-1945. 22. doboz
- ¹⁵ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/d-225/pol.-1946. 22. doboz
- ¹⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jug.-16/f-32.338/pol.-1945. 22. doboz. A nagyhatalmak jugoszláviai németekkel kapcsolatban ausztriai és németországi politikájára lásd Geiger, Vladimir: *HEIMKEHR. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglišta/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina*. Scrinia salvonica, 2003. 3. sz. 521–547.
- ¹⁷ MNL OL KÜM XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé.-1946. 55. doboz
- ¹⁸ A megtorlásokra vonatkozó gazdag irodalomból csak néhány fontosabb munkára utalunk: Nikolić, Kostja: „*Kužne jedinke se odstranjuju*”. *Rana faza rađanja komunizma u Srbiji 1944–1945*. Istorija, 20. évf. (2004) 2. sz. 47–62.; Cvetković, Srđan: *Broj i struktura optuženih domaćih ratnih zločinaca i kolaboracionista prema fondu Državne komisije i njena instrumentalizacija*. Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, 2004. 2. sz. 81–95.; Uő.: *Uloga OZN-e u likvidaciji „narodnih neprijatelja” 1944–1945. Šta kriju arhivi OZN-e o revolucionarnom terororu 1944/1945*. Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, 2006. 1–2. sz. 127–136.; Uő.: *Između srpa i čekića – represija u Srbiji od 1944 do 1953*. Beograd, 2006.; Uő.: *U ime naroda*. Beograd, 2014.; Mitrović, Momčilo: *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945*. Beograd, 2007.; Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Poić, Milan – Rupić, Mate (Priredili): *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946*. Dokumenti. Knjiga 1–2. Slavonski Brod, 2005–2006.; Rupić, Mate – Geiger, Vladimir: *Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj 1944–1946*. Dalmacija – Slavonski Brod i Zagreb, 2011.; Gajger, Vladimir: *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg. Folksdojčeri*. Zagreb, 2013.; Kasaš, Aleksandar: *Madari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996. 156–184. (A továbbiakban: Kasaš, 1996.); S. Jovanović, Žarko: *Nova vlast u Srbiji. 1941–1945*. Beograd, 1993.; Maričić, Slobodan: *Susedi, dželatli, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*. Beograd, 1995.; Janjetović, Zoran: *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Beograd, 2000.; Janjetović, Zoran: *Neslovenske nacionalne manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata*. In: Fleck, Hans Georg – Graovac, Igor (red.): *Dijalog povjesničara – istoričara 3*. Zagreb, 2001. 389–401. (A továbbiakban: Janjetović, 2001.) A megtorlások magyar nyelvű irodalmát elemzi Sajtja A. Enikő: *A magyarok elleni partizán megtorlások a Délvidéken, a történetírás eredményei és kérdőjelei*. http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1339/04_a_magyarok_elleni_partizan_megtolas_a_delvideken.pdf (A letöltés ideje 2015. május 27.). A cikk részletes magyar nyelvű bibliográfiát tartalmaz.
- ¹⁹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/b-1874/1946. 22. doboz
- ²⁰ Uő.
- ²¹ A kiutasítások elleni tiltakozásokra lásd A. Sajtja Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 341–348.
- ²² Uő. sz.n., valamint MNL OL PM XIX-L-1-k-293 981/IV.b./1948. 33. doboz
- ²³ Uő.
- ²⁴ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-16/b.-30.013/pol.-1945. 22. doboz
- ²⁵ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-1945. 23. doboz
- ²⁶ Petranović, Branko: *Istrorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1949–1988*. Beograd, é.n. 173–174. (A továbbiakban: Petranović, é.n.)
- ²⁷ A délszlávok létszáma ekkor valójában alig haladta meg a 30 ezret. A horvátok létszáma 20 400 (0,2%), a szerbeké 5200 fő (0,1%), a szlovéneké pedig 4500 fő (0,1%) volt.
- ²⁸ Petranović, é.n. 174.
- ²⁹ A balkán föderációra Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, 1991.; Gyarmati György: *Vámunió, föderáció – új nagyhatalom?* Korunk, 2006. február. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2006&honap=2&cikk=8099> (A letöltés ideje 2015. március 6.); Hornyák Árpád: *Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban és a párizsi békekonferencián*. Századok, 2007. 1. sz. 57–86.

- A tanulmány megjelent a szerző *Találkozások és ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből* című tanulmánykötetében (Pécs, 2010. 162–190.) is.
- ³⁰ Ripp Zoltán: *Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához 1947–1948.* In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest, 1998. 45–62.
- ³¹ Čubrilović, Vasa: *A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában.* Híd, 1996. 12. sz. 1043–1060. A dokumentumot Bori Imre tette közzé. A tervet először a *Dnevni telegraf* közölte, 1996. szeptember 18-ai és 25-ei számában. Vukosavljević tervezetét ismerteti Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije* 3. 176–177. és Janjetović, 2001. 397–398. A kérdésre lásd még Kasaš, 1996. 194.; A. Sajti, Enike: *Mađari u Vojvodini 1918–1947.* 269–271. (A továbbiakban: A. Sajti, é.n.)
- ³² Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949).* Budapest, 2001. 175–178.
- ³³ MNL OL Minisztertanács jegyzőkönyvek. XIX-A-83-a-133. 1946. augusztus 28-ai jegyzőkönyv. Az 1946. február 27-én megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény ugyanannyi csehszlovákiai magyar kitelepítését irányozta elő, mint amennyi magyarországi szlovákot telepítettek volna át Csehszlovákiába. De mivel a szerződés alapján Csehszlovákia nem tudott megszabadulni a kollektíven bűnösnek nyilvánított magyaroktól, további 200 000 magyar kitelepítését szorgalmazta és tovább folytatta a magyarok deportálását Morva- és Csehországba.
- ³⁴ MNL OL XIX-A-1-n-„Z”-3187-1946. 6. doboz
- ³⁵ A lakosságcsere-egyezményre bővebben lásd A. Sajti, é.n. 272–273.
- ³⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-16/f.-1012/pol.-1946. 22. doboz. A szabályzatot egyébként nem kapták meg, arra hivatkozva, hogy az éppen most készül.
- ³⁷ MNL OL KÜM XIX-J-4/a.-Belgrád TÜK 85/biz.-1947.
- ³⁸ MNL OL KÜM J-1-n-Gyöngyösi János-1947. 25. doboz. Gyöngyösi beszéde a parlamentben, a külügyi tárca költségvetési vitájában, 1947. március 20.
- ³⁹ MNL OL KÜM J-1-Z-Rejteltáviratok 1949–1964. Belgrád. Bejövő. Szántó Zoltán 1947. március 19-ei és szeptember 29-ei távirata.
- ⁴⁰ Jugoszlávia Balkán föderációs terveire lásd a 29. sz. jegyzetet.
- ⁴¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-sz.n.-1945. 23. doboz
- ⁴² MNL OL KÜM J-1-k-16/c-32.728/pol.-1945. 22. doboz
- ⁴³ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-1/a.-27845/pol-1946.; 2591/pol.-1946.; 2681/pol.-1946. 1. doboz. Vorosilov marsall mindvégig a magyarországi SZEB elnöke maradt, azonban 1946 februárjában elhagyta az országot, helyettese alelnöki rangban Szviridonov altábornagy lett.
- ⁴⁴ Szántó Zoltán (1893–1977) szociáldemokrata, majd kommunista politikus, diplomata. 1919-ben Bécsbe emigrált, később hazatért, majd a Szovjetunióba emigrált. 1947–1949 között belgrádi és tiranai, majd párizsi követ volt. 1956-ban a Nagy Imre-csoporttal Romániába internálták. Hazatérése után nem indul ellene bírósági eljárás.
- ⁴⁵ MNL OL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád-40-1947. 1. doboz
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Szántót még Rajk László külügyminiszter rendelte haza, 1948. január 27-én. Közölte vele azt is, hogy „hosszú lesz itt tartózkodása” MNL OL XIX-J-1-Z-Rejteltávirat. 1948. január 27.
- ⁴⁸ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-1/a. 1. doboz. Szántó Zoltán 1947. február 4-ei távirata. Magyarország a fegyverszüneti periódusban 15 országgal vette fel a diplomáciai kapcsolatokat.
- ⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j-4/b-4764/pol.-1947. 6. doboz
- ⁵⁰ Uo. 532/pol.-1947. 6. doboz
- ⁵¹ Rex, 2011. 48.
- ⁵² A barátsági szerződés (1948. évi IV. törvény) szövegét lásd <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8286>
- ⁵³ Gimes Miklós: *Új nagyhatalom! Szabad Nép*, 1947. december 7. A kérdésre lásd még Gyarmati György: *Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? Duna menti kisállamok különbeke-víziói a második világháború után.* In: *A demokrácia reménye.* Magyarország, 1945. Évkönyv XIII. Budapest, 2005. 42–44.

- ⁵⁴ Az eredetileg hat évre szóló, 70 millió dollárra rúgó jóvátételi egyezmény szövegét lásd *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949*. Válogatott dokumentumok. Budapest, 1998. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Balogh Sándor és Földesi Margit. 94–99.
- ⁵⁵ A kérdésre részletesen lásd A. Sajti Enikő: *A magyar vagyonok kisajátítása Jugoszláviában 1945 után*. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. Konsolidációs titovog reżima na Potisju (1945–1955). Hajnal Jenő (szerk.). Zenta – Szeged, Senta – Segedin, 2013. 133–159.
- ⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-j TÜK Jugoszlávia. 27. doboz. Feljegyzés a jugoszláv jóvátételről. 1955. július 29. A jugoszlávoknak fizetendő jóvátétel további történetére Honvári János: *Az 1956. május 29-ei magyar–jugoszláv pénzügyi és gazdasági egyezmény*. ArchivNET, 10. évf. (2010) 2. sz. http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_=35 (A letöltés ideje 2015. március 4.)
- ⁵⁷ A kérdésre újabban lásd Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953*. Szeged, 2011.; Ripp Zoltán: *Magyarország és Jugoszlávia politikai viszáltyának évtizede 1948–1958*. In: A. Sajti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században*. Szeged, 2011. 121–136.
- ⁵⁸ MNL OL XIX J-1-n-1945-89.Rajk László-10411. 60. doboz. Az 1947. évi kulturális egyezményt formailag egyik fél sem mondta fel, de nem is alkalmazta.
- ⁵⁹ MNL OL J-1-n-1945-1989-Rajk László-001926-1963.X.1. 60. doboz
- ⁶⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/c-szn.-1949. 43. doboz; MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-367/biz.-1948.; 120 341/1948. 35. doboz; MNL OL VKM XIX-J-1-e-177-3. tétel, 256 509/1948. 139. doboz. Magyarország a fegyverszüneti egyezmény, majd a békeszerződés értelmében 1945 óta folyamatosan szolgáltatva vissza azokat a vagyontárgyakat, amelyeket a visszacsatolt, korabeli terminológiával a megszállt déli területekről civilek vagy katonai alakulatok jótalanul Magyarországra hurcoltak. Ez a restitúciós munka 1948 után megszakadt. A jugoszláv kulturális restitúciós lista mintegy 5 ezer tárgyat, emellett jelentős levéltári és irattári anyagot sorolt fel. A tárgyalások 1956 szeptemberében folytatódtak, majd az októberi forradalom miatt ismét félbeszakadtak. A tárgyalásokat 1957. október 12-én újították fel, az egyezményt 1958. június 3-án írták alá. Az abban megállapított levéltári és egyéb iratok, mikrofilmek átadására azonban csak két évvel később került sor. MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-szn.-1958. 39. doboz és 002 017/6/1960. 27. doboz. A Jugoszlávia területéről a németek és a nyilasok által elhurcolt magyar javak volumene ennél jóval kisebb volt (a pécsi tüzoltó laktanya felszerelése, 45 tonna villanymotor, 50 tonna nyersolaj, 130 tonna gabona, mentőautók stb.), visszaszolgáltatásuk felolvadt az egyéb restitúciós ügyekben. MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-35/KHJ-1947. 39. doboz
- ⁶¹ A kérdésre bővebben: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van...*; Honvári János: *Magyar jóvátétel a II. világháború után*. http://www.rubikon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovotetel_a_2vilaghaboru_utan/ (A letöltés ideje 2015. március 2.)
- ⁶² MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-9/a-885/pol.res-1949. 23. doboz

A „POTIOREK-OFFENZÍVÁK” Történelem BA képzés, szakdolgozat

GORCSA OSZKÁR

ABSTRACT

In my study I describe in detail the trends of the Balkan policies of the Austro–Hungarian Empire, especially such events of the end of the 19th century as, for instance, the Serbian May turning-point, the annexation crisis, etc. I furthermore expound on the trend of the armed forces of the Austro–Hungarian Empire and Serbia and I attempt to answer the question of why the Empire fell behind in the arms-race. I also deal with the introduction of the two countries’ war plans and I aspire to point out the insufficiencies of the Austro–Hungarian Empire’s war plans.

A MONARCHIA ÉS A SZERB KÉRDÉS

A szerb kérdés a második Balkán-háború végéig

A hosszú 19. század a birodalmi és nemzetállami átalakulás időszaka volt Európában. A Balkán-félszigeten a század elején megindult a nemzetté válás folyamata, amit hamarosan a nemzetállamok létrejötte is követett. Ezzel egy időben Európa többi része is átalakulóban volt. 1861-ben létrejött az olasz egység, 1867-ben az Osztrák–Magyar Monarchia, s ezt követte 1871-ben a német egység is. Ez a hatalmi átrendeződés a még elsőrangú nagyhatalomként jelen levő Monarchiának nem kedvezett, ugyanis 1859-ben Ausztria az olasz–osztrák háborúban elveszítette észak-itáliai területeit,¹ 1866-ban, a porosz–olasz–osztrák háborúban Velencét is,² de a legnagyobb csapás

1871-ben érte, mikor Ausztria nélkül, porosz vezetéssel megvalósult a német egység.³ Ezt követően egyértelművé vált, hogy a Monarchia nyugat felé többé már nem tud befolyást szerezni, így új terjeszkedési irányt kellett keresnie.

Ausztria–Magyarország a kedvezőtlen geopolitikai helyzetének, a birodalom határain belül jelentkező nemzetiségi kérdésnek,⁴ valamint az egyre hangsúlyosabban jelentkező pánszláv veszélynek köszönhetően tekintetét a Balkánra vetette.⁵ E külpolitikai lépése teljesen észszerű volt, ugyanis a vezető körök úgy vélték, hogy a két legveszélyesebb nemzetiségi mozgalommal – a románnal és a szerbvel –, amely saját állammal is rendelkezett, csak ilyen módon lehet végleg leszámolni. Emellett „Európa beteg emberének”⁶ is köszönhetően reális lehetőségként jelentkezett a déli terjeszkedés.⁷

A Monarchia a létrejöttétől kezdve a status quo politikát igyekezett a Balkánon követni,⁸ s ez a helyzet a hosszú 19. század végéig többnyire tartható is volt, de az 1900-as évek változást hoztak. Szerbia kezdett egyre nagyobb gondot jelenteni.

Ezekben az években a szávai királyság uralkodója, Obrenović Sándor önkényuralmi rendszert működtetett, amit 12 kormány megdöntése is bizonyított. Uralkodása alatt három alkotmánymódosítást is végrehajtott, s ezzel, valamint a hatályban lévő katonai reformokkal gazdaságilag végleg kimerítette az országot.⁹ Ilyen körülmények között került sor a májusi fordulatra. A katonai körök, különösen egyes fiatal tisztek, változásokra áhítoztak, s ezért Apis¹⁰ köré csoportosulva beavatkoztak a belpolitikai küzdelmekbe. Mivel nem csak a katonai körök, hanem a Liberális Párt és Haladó Párt tagjai is a gyors változások hívei voltak, összeesküvést szerveztek. Az 1901-ben megszületett tervet eljuttatták Apisnak és követőinek, akik megszervezték az akciót, s 1903. május 29-ére virradó éjjel végre is hajtották azt. Megölték a királyt, a királynét, a miniszterelnököt, a hadügyminisztert, az uralkodó három szárnységédjét és a királynő két testvérét.¹¹ Ifj. Andrassy Gyula szerint ez kiváló alkalom lett volna arra, hogy a Monarchia bevonuljon Belgrádba, és újra dominálóná tegye a befolyását a királyságon belül. Mivel a gyilkosság hírére általános felháborodás söpört végig Európán, a nagyhatalmak nagy valószínűséggel támogatták volna Ausztria–Magyarország ezen akcióját.¹²

A májusi fordulattal dinasztiaaváltásra került sor. A Habsburg-párti Obrenović-dinasztia helyére a Monarchia-ellenes Karađorđević-dinasztia került, s ezzel gyakorlatilag külpolitikai irányváltás is történt. Ezt követően Szerbia igyekezett megszabadulni a Monarchia politikai és gazdasági gyámkodásától. A dinasztiaaváltásnak köszönhetően fellazultak a gazdasági és politikai kötelékek, aminek köszönhetően a szávai királyság távolodni kezdett a dualista monarchiától. Savo Skoko jugoszláv történész szerint a dinasztiaaváltás véget is vetett a kettős királyságtól való függésnek.¹³ Fontos megemlíteni, hogy ez idő tájt Bulgária is szakított az egyoldalú osztrák–magyar orientációval, ezzel teljesen elbizonytalanítva a Monarchia balkáni státuszát.¹⁴

A helyzetet továbbá a Monarchia belső válsága is súlyosbította, ami egy időre ellehetetlenítette aktív balkáni fellépését.¹⁵ Ez megkönnyítette a szávai királyságon belül a nagyszerb gondolat terjedését és erősödését.¹⁶ Mivel a Balkán a dualista birodalom számára gazdaságilag is fontos volt, a kettős királyság vezetői megkísérelték az 1903 előtti helyzethez való visszatérést.¹⁷ Gazdasági csapással próbálták megregulálni a szerbeket. Az 1906 júliusában lejáró gazdasági egyezményt csak akkor voltak hajlandóak meghosszabbítani, ha Szerbia lemond az általa kitervelt szerb–bolgár vámunióról,¹⁸ valamint ha beleegyezik a Skoda-gyártól való fegyvervásárlásba.¹⁹ Szerbia erre nem volt hajlandó, s ezzel kezdetét vette a vámháború, amely a Monarchia számára rendkívül rosszul sült el, ugyanis elveszítette gazdasági pozícióját a térségben, s a kivitel alapján a korábbi első helyről a harmadikra esett vissza.²⁰

A vámháború kudarca után Conrad von Hötzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke katonailag akart leszámolni a szávai királysággal, s ezt követően annak annektálását is kívánta, akárcsak az Agenor Goluchowskit²¹ követő Alois Lexa von Aehrenthal is. Viszont Aehrenthal Conraddal ellentétben Romániával és Bulgáriával kívánta ezt az akciót végrehajtani, s a győzelem után három részre szándékozta osztani az országot. A magyar kormány pedig Szerbia formális különállását kívánta.²²

A 20. század elejére azzal, hogy Aehrenthal vette át a közös külügyminiszteri pozíciót, külpolitikai változásokra került sor. Aehrenthal aktívan szándékozott beavatkozni a Balkán-félszigeten. Ezt bizonyítja a Szandzsák-vasút tervének bejelentése is.²³ Aehrenthal volt az, aki tervbe vette Bosznia annektálását is.²⁴ Hogy ez megvalósulhasson, Ausztria és Magyarország hozzájárulására is szükség volt. Mivel mindkét államon belül belpolitikai válsággal küzdöttek, s a birodalom mindkét részében úgy vélték, hogy az annexióval konszolidálódik majd a helyzet, valamint azért is, mert abban reménykedtek, hogy ez a tartományon belüli mozgalmaknak is véget vet, mindkét ország részben rábólintottak Aehrenthal tervére.²⁵

1908 nyarán Törökországban kitört az ifjútörök forradalom, s a fordulat nyomán helyreállt az alkotmány. Ez veszélyes helyzetet idézett elő, mert lehetőséget teremtett arra, hogy „Európa beteg embere” megpróbálja visszaszerezni Boszniát és Hercegovinát. A Monarchiának lépnie kellett.²⁶

1908. szeptember 16-án Buchlauban, Leopold von Berchtold gróf kastélyában sor került az orosz diplomata, Alekszandr Izvolszkij és Aehrenthal találkozására. Megállapodtak abban, hogy Ausztria–Magyarország annektálhatja Boszniát, ha feladja a Szandzsákot,²⁷ ha cserében a Monarchia megígéri, hogy támogatni fogja Oroszország azon törekvését, hogy megszerezze a tengerszorosokat.²⁸

1908. október 5-én Ferenc József bejelentette a tartományok annektálását,²⁹ amit követően diplomáciai felháborodás söpört végig a kontinensen. Ennek oka abban rejlett, hogy Ferenc József egyetlen más államot sem értesített a Monarchia szándékáról. Oroszország sérelmezte, hogy Ausztria–Magyarország előbb hajtotta

vége a tartomány bekebelezését, mint ahogy Aehrenthal ígérte, de ez valójában inkább csak ürügyként szolgált egy orosz diplomáciai hadjáratra. A felháborodás tényleges oka az volt, hogy Oroszország nem szerezte meg a tengerszorosokat, a Monarchia viszont sikeresen megerősítette a balkáni pozícióját.³⁰

Törökország, Szerbia és Oroszország elutasította az annexió tudomásul vételét. A tartományok bekebelezésének bejelentése Szerbia számára fontos pillanat volt, ugyanis ez volt az az esemény, amely összefogta a népet, aminek következtében a kormány a hadsereg reformálására és felfegyverzésére óriási hiteleket vett fel.³¹ A Monarchia e lépése készítette Szerbiát a gyors fegyverkezésre, s ennek tudható be az, hogy a Száva menti királyság felkészült a Balkán-háborúkra. Oroszország nagyhatalmi konferencia összehívását sürgette, de erre nem került sor. Szerbia elkezdte a felkészülést, s erre válaszul Conrad von Hötzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke is felhatalmazást kapott a mozgósításra. Oroszország német figyelmeztetésre meghátrált, majd ezt követően az oroszok nyomására Szerbia is. Végül 1909-re az érintett államok elismerték az annexiót. A válságból a Monarchia került ki győztesként,³² s az annexióval Bosznia–Hercegovina közjogi értelemben is a Monarchia részévé vált.

Von Hötzendorf nagy hibának vélte a diplomáciai eljárást, mert úgy gondolta, hogy a helyzetet már csak háború oldhatja meg,³³ de mivel a magyar vezető körök ezt nem támogatták, a vezérkari főnök háttérbe szorult.³⁴ A vezérkari főnökkel ifj. Andrássy Gyula is egyetértett. Ő úgy vélte, hogy akkor kellett volna lecsapni Szerbiára, mert Oroszország a japán vereséget követően még nem volt felkészülve egy újabb háborúra.³⁵

Aehrenthal úgy tervezte, hogy az annexió után a vámháborút beszünteti, s ezzel visszaszerezheti a Monarchia korábbi balkáni befolyását. Ez azonban nem történhetett meg, mert az annexió után a gazdasági kapcsolatok szinte teljesen megszakadtak a két ország között, és a vámháború csak 1911-ben szűnt meg. Galántai József kihangsúlyozza, hogy az 1908/1909-es fellépés hiába végződött diplomáciai sikerrel, mégsem javított a Monarchia bel- és külpolitikai helyzetén, s inkább a Német Birodalomra való utaltságot erősítette fel.³⁶

1911-ben a szerb hadsereg keretein belül létrehozták az „Egyesülés vagy halál” titkos szervezetet.³⁷ A szervezetben döntő szerepe volt Apisnak és a májusi fordulatot végrehajtó tiszteknek.³⁸ Az Egyesülés vagy halál név alatt működő egyesület Nikola Pašić kormányával szemben határozottabban lépett fel. A szláv többségű, török fennhatóság alatt álló balkáni területeken partizánakciókat indítottak, a Monarchiában pedig nagyszerb izgatásba kezdtek.³⁹

Az 1910-es években az egyik válság a másikat követte. 1911-ben kitört a marokkói, amely során fennállt a veszélye annak, hogy a krízis áterjed a Balkánra is, ami a nagyhatalmak beavatkozását és a térség felosztását vonhatta volna maga után. Ez vezetett a Balkán-szövetség megkötéséhez, amit Szerbia főként a Monarchia elleni védelemként akart felhasználni.⁴⁰ 1912-ben kitört az első Balkán-háború, s az elért kezdeti

sikerek kiváltották az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága alatt élő délszlávok szimpátiáját, amely hamarosan Monarchia-ellenes tüntetésekbe ment át.⁴¹ Egyesek önkéntesekként átszöktek a szávai királyságba, hogy harcoljanak szerb oldalon, mások gyűjtéseket szerveztek. Terjedni kezdtek a magyar állam ellen izgató röpiratok és az országból kitiltott szerbiai napilapok, ami a nagyszerb eszme terjedésével és erősödésével párosult. A kormányellenes hangulat is egyre erősebbé vált. Erre válaszul a kormány megnövelte a csendőrség számát a Délvidéken, a szerb nemzetiségű bírákat és ügyészeket áthelyezte az ország más területére és civil ruhás nyomozókat küldött ki a szerb mozgalmak felfedezésére.⁴²

Ugyan a Monarchia katonai körei 1912-ben is elérkezettnek látták az időt a háborúra, erre nem került sor, mert a Ballhausplatzon ezt nem támogatták. Leopold von Berchtold gróf, a Monarchia közös külügyminisztere úgy vélte, hogy egy ilyen lépéssel kiváltanák a nyugati hatalmak nemtetszését, amit ő felesleges kockázatnak tartott. Úgy gondolta, hogy az Albánia és Bulgária közé ékelődött Szerbia nem jelenthet komoly veszélyt, amíg nem szerez kijáratot a tengerre.⁴³ Ugyanakkor, Montenegró ambíciói veszélyeztették a balkáni programot, ugyanis a kisebbik szerb állam elfoglalta Szkutarit, s ennek hatására a Monarchia elindította seregeit Montenegró határainak az irányába.⁴⁴ Ezzel nagy hibát követtek el, mert I. Miklós Mirkov Petrović-Njegoš, az uralkodó még az ultimátum előtt bejelentette, hogy kiűriti a várost. Diószegi István rávilágít arra, hogy azzal, hogy a Monarchia fegyverhez nyúlt, végleg maga ellen fordította Oroszországot és a balkáni államokat. Ez volt az a pillanat, mikor végleg elmérgesedett a viszony a balkáni államokkal és a cári Oroszországgal.⁴⁵

Rövid időn belül kitört a második Balkán-háború is, amelyben a kettős monarchia szabad folyást engedett az eseményeknek, aminek oka a Balkán-szövetség felbomlása volt. Ez viszont hibának bizonyult, mert Szerbia Bécs tiltakozása ellenére is jelentős területeket szerzett, Bulgária összeomlott, s a Monarchia, amely nyíltan támogatta, nem nyújthatott segítséget, sőt a kormány késlekedése miatt nélküle született meg a kedvezőtlen béke. Szerbia ezeken a sikereken felbuzdulva megkísérelte megszerezni az adriai kijáratot. Erre Bécs ultimátummal válaszolt, Szerbia kiűritette a területeket, de ez a siker már senkit sem elégített ki, s a Monarchia eljárása óriási presztízsveszteséggel járt. A kudarc ráébresztette a birodalmat arra, hogy Szerbiával végleg le kell számolnia.⁴⁶

Szarajevó és hadüzenet

A sokak által oly régóta kívánt, egy világméretű háborúhoz vezető konfliktus nem is váratott magára sokáig. A hadüzenetre az ürügyet Ferenc Ferdinánd meggyilkolása⁴⁷ szolgálta.

Miután kiderült, hogy a merénylőket az Apis által vezetett „Egyesülés vagy halál” elnevezésű titkos szervezet fegyverezte fel, vagyis, hogy a szalak Szerbiába vezetnek,

a Monarchia vezérkari főnöke ezt nyílt hadüzenetként értelmezte, s diplomáciai előkészítés nélküli, azonnali támadást követelt, hogy egy gyors sikert követően kész helyzet elé állítsa a nagyhatalmokat.⁴⁸ Valószínűleg Conrad tervét lett volna célszerűbb végrehajtani, ugyanis, bár Európa-szerte egyhangúan fogadták az esemény hírért, mégis „jellegzetes balkáni barbárságnak”⁴⁹ titulálták a történeteket, s ha a Monarchia a merényletet követő napokban lerohanta volna Szerbiát, az események másként alakulhattak volna.

Von Hötendorffal Berchtold és Ferenc József is egyetértett, de ők a diplomáciai előkészítés hívei voltak. A hadüzenet előtt meg akarták szerezni II. Vilmos császár támogatását.⁵⁰ Ez, valamint az a tény, hogy Tisza István július 8-áig a háború ellenzője volt,⁵¹ mert félt egy világméretű háború bekövetkezésétől,⁵² lehetőséget adott a két szövetséges blokk nagyhatalmainak a háborúra való felkészüléshez. 1914. július 19-én Bécsben, a minisztertanácsi ülésen megállapították a Szerbiának átnyújtandó jegyzék végleges szövegét és az átadás időpontját,⁵³ s ezzel a háború diplomáciai előkészítése már lassan teljessé vált. Már csak az ultimátum átnyújtása váratott magára, amire gróf Berchtold július 22-én utasította is Wladimir Giesl bárót.⁵⁴ A Monarchia belgrádi követe 23-án átadta az ultimátumot, melyet a szerb kormány feltehetőleg az orosz állásfoglalás⁵⁵ miatt elutasított.⁵⁶ Ezt követően már csak egy lépés maradt. Július 28-án a Monarchia hadat üzent.⁵⁷

ERŐVISZONYOK ÉS HADITERVEK

Ausztria–Magyarország hadseregfejlődésének elmaradása

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakát joggal nevezi az utókor a „*boldog békeidők*” korszakának. A birodalom 1867 és 1914 között hosszú békeidőszakot élt át, s e fél évszázad alatt csupán néhány rövid hadjáratban vett részt. Ilyen volt az 1869-ben a Cattarói-öböl környékén kitört lázadás leverése, 1878-ban Bosznia és Hercegovina katonai megszállása, majd ezt követően, az 1882-ben a Hercegovinában és Dél-Dalmáciában kirobbant fegyveres felkelés megfékezése. A Monarchiának ezt követően már csak nemzetközi békefenntartó akciók keretei között jutott lehetősége háborús tapasztalatok szerzésére.⁵⁸ A hadseregfejlesztésre többek között Ferenc József és Ferenc Ferdinánd szűklátókörűsége miatt sem kerülhetett sor, vagy csak nagyon lassan, ugyanis a Monarchia két vezető személye elvetette a technikai újításokat. Ezzel magyarázható az, hogy a birodalom a századfordulóhoz közeledve egyre inkább lemaradt a fegyverkezésben. E tények ismertetésére Balla Tibor különösen nagy figyelmet szentel tanulmányaiban.⁵⁹

A birodalom vezető politikusai ugyan felismerték, hogy az 1868-ban hozott véderőtörvényt⁶⁰ módosítani kell, s tettek is erre kísérleteket, de tervüket az ellenzék gyakran megghiúsította. Erre kiváló példa Tisza Kálmán 1889-es véderő-reformja,⁶¹ amelynek elfogadtatása a miniszterelnök lemondásához vezetett.

Újabb véderőtörvényt csak 1912-ben sikerült Tisza István miniszterelnöknek keresztülvinnie a magyar parlamentben, s azt is csak az ellenzéknek a parlamentből való eltávolítását követően.⁶² A véderőtörvény elfogadtatása azért ütközött akadályba, mert az ellenzék kifogásolta azt, hogy az új, az uralkodó által kívánt véderőtörvény értelmében egyre kevésbé érvényesült volna a magyar befolyás a közös hadsereg keretein belül.⁶³

Tisza István helyesen felismerte, hogy a Monarchia hadseregét sürgősen meg kell reformálni, és létszámát meg kell emelni, de az 1912-ben hozott intézkedések már túl későn történtek ahhoz, hogy a Monarchia fel tudjon kellőképpen készülni a „Nagy Háborúra”.

A Monarchia haderejének szervezete és létszáma

A birodalom hadserege az 1868-as véderőtörvény értelmében szárazföldi haderőből és hadiflottából állt. A szárazföldi haderő alapvetően két fő részre, a közös hadseregére és a magyar (illetve horvát), valamint az osztrák királyi honvédségre (Landwehrre) oszlott. Ezt egészítette még ki a császári és királyi népfelkelés.⁶⁴

A Monarchia szárazföldi haderejének gerincét a német vezényleti és szolgálati nyelvű közös hadsereg alkotta, amelynek békelétszámát 36 000 tiszt és 414 000 főnyi legénység képezte. A közös hadsereg, amelyben minden fegyver- és csapatnem képviseltetve volt, a haderő első vonalát jelentette, s bármikor bevethető volt.⁶⁵ Ebből az következik, hogy a K.u.K. hadsereg legénysége volt a legjobban kiképezve, és ezáltal hivatva a csaták megvívására. A haderő második vonalát a magyar és horvát honvédség, illetve az osztrák Landwehr alkotta. Utóbbi vezényleti nyelve a német volt, a honvédségé viszont a magyar (illetve horvát).⁶⁶ A honvédség és a Landwehr kezdetben nem rendelkezett tüzérséggel, de a későbbi fejlesztések nyomán bekerültek a haderő első vonalába. A harmadik vonalba a magyarországi népfelkelés, illetve az ausztriai Landsturm tartozott.⁶⁷ A népfelkelő egységek, amelyek a haderő harmadik vonalát (a honvédség és a Landwehr felzárkózását követően a második vonalát) képezték, békeidőben nem léteztek, ezeket az alakulatokat csak háborúban hívták össze.⁶⁸ A Monarchia a szárazföldi haderejének békebeli létszáma alapján csak Olaszországnál volt erősebb, de a lakosságszámot és területi nagyságot figyelembe véve megállapítható,⁶⁹ hogy a birodalom nagy hadipotenciállal rendelkezett, csak időre lett volna szükség, hogy mindezt kifejthessék. Fontos megemlíteni Hajdu Tibor azon megállapítását, hogy a birodalom magyarországi felében nagy gondot jelentett a sorozás, amelyen a sorkötelesek egyharmada egyszerűen nem jelent meg.⁷⁰

Ami a másik haderőnemet, a haditengerészetet illeti, még az olasznál is gyengébb volt. A flotta 1914. július végéig két csatahajórajt, egy cirkáló- és két torpedóflottillát, valamint hat tengeralattjárót foglalt magába.⁷¹

A hadsereg technikai fejlesztése elmaradt a többi nagyhatalomével összehasonlítva. A Monarchia 1911-ben a hadseregére kevesebb mint negyedét költötte annak, amit Németország, s kicsivel többet, mint egynegyedét annak, amit Oroszország. Ami a besorozást illeti, a birodalom 159 500 újoncot sorozott be évente, ami a lakosságszámot tekintve 20%-kal kevesebb Németországnál, de ilyen szempontból Oroszországnál 50 százalékkal több.⁷²

1914-re, a háború előestéjén a hadsereg hadilétszáma a teljes mozgósítás után 3 350 000 fő volt. Ez volt a Monarchia teljes hadi potenciálja.⁷³

A Szerb Királyság hadereje

Szerbia a 19. század második felétől szinte állandóan harcban állt szomszédjaival, aminek köszönhetően értékes tapasztalatokat szerzett. Ez különösen igaz a Balkán-háborúk időszakára is, amik felkészítették a szerbeket a jól felszerelt, de kevés tapasztalattal rendelkező nagyhatalom támadására. A szerbek azonban gazdaságilag teljesen kimerültek a Balkán-háborúkban, így ezt követően a legnagyobb gondot a hadsereg modernizálása jelentette számukra.⁷⁴ Szerbia helyzetét továbbá az is súlyosbította, hogy a Monarchiával ellentétben nem rendelkezett saját fegyvergyárral, így csak kereskedelem révén tudott fegyverhez jutni. Mindez óriási anyagi áldozatokat követelt, s ezért a szerb kormány hitel nélkül ezt nem tudta volna megvalósítani. A gondot azonban az jelentette, hogy a parlament nem szavazta meg a szükséges hitelt.⁷⁵

Hogy Szerbiának nincs saját fegyvergyára, az egyértelműen megmutatkozott a hadsereg fegyverzetében. Érezhető volt az orosz és francia befolyás, ami az 1906-os osztrák–magyar–szerb vámháborút követően érthető is volt. Ugyanakkor, ennek ellenére ezeknek a fegyvereknek a többsége még régi mintájú volt.⁷⁶

Ami a haderőt illeti, Szerbia a méreténél és a lakosságszámánál tekintve egyértelműen jóval kisebb erőt képviselt a Monarchiánál. Az ország minden férfi lakosa 18–45 évig hadköteles volt.

Az ország fegyveres erejét hat első vonalbeli hadosztály (I. Duna-, I. Drina-, I. Morava-, I. Timok-, I. Šumadija- és egy kombinált hadosztály), öt második vonalbeli (tart.) hadosztály (II. Duna-, II. Drina-, II. Morava-, II. Timok-, II. Šumadija-hadosztály), egy lovashadosztály és öt harmadik vonalbeli (népfelkelő) hadosztály képezte. Ez összesen kb. 330 000 puskát, 8500 lovas, 528 tábori ágyút, 60 tarackot és 6 mozsarat jelentett.⁷⁷ Manfred Rauchensteiner kiemeli, hogy a szerb hadsereg létszáma főleg a tartalékosoktól függően alakult. Ő a létszámot József főherceggel ellentétben 210 000 és 350 000 fő között állapította meg, ami ellen a Monarchia kb. 280 000 és 290 000 körüli létszámot tudott a háború pillanatában szembeállítani.⁷⁸ Az első és második vonalbeliek tapasztalt, harcedzett katonák voltak, míg a harmadik vonalbeliek a tartalékokat képezték.

Szerbia egy eljövendő háború esetén számíthatott a kisebbik szerb államra, Montenegróra is. A montenegrói hadseregbe 18–62 évig osztottak be embereket, tehát szinte az ország teljes férfi lakossága fegyverben állt.⁷⁹ Akár azt is mondhatnánk, hogy az ország hadseregét népfelkelő alakulatok képezték. Montenegro így összesen kb. 40 000-45 000 főt tudott fegyverbe állítani.⁸⁰

Haditervek

A Monarchia haditerve

A háború kitörését követően a fő kérdéssé vált, hogy a Monarchia balkáni frontja egyszerű mellékfronttá fog-e válni, ahol csak a határ védelmét tudják majd a seregeikkel biztosítani azok csekély létszáma miatt, vagy sikerül-e Szerbiát Oroszország általános mozgósítása előtt lerohanni. A vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf egy kétfrontos háború lehetőségével is számolt, s ezt mutatják a kidolgozott haditervei is. A rendelkezésére álló 48 hadosztályt három részre osztotta:

- 1.) „*Kriegsfall R*” (28 hadosztály),
- 2.) „*Kriegsfall B*” (12 hadosztály),
- 3.) „*Minimalfall B*”⁸¹ (8 hadosztály).

A „*Kriegsfall R*” terv a vezérkari főnök elképzelése szerint akkor lépett volna életbe, ha Oroszország hadat üzen, és orosz–osztrák–magyar vagy kétfrontos (orosz–osztrák–magyar–szerb) háború alakul ki. Ekkor az Oroszország ellen kialakított „*A-Staffel*” (28 hadosztály) egységei (1., 3., 4. hadsereg) északra vonulnak, s hozzájuk csatlakoznak az ún. „*B-Staffel*” egységei is. Ha viszont egy lokalizált háborúra került volna sor a Balkánon, akkor a vezérkari főnök délre szándékozta küldeni az ún. „*Minimalgruppe Balkan*” egységeket és a „*B-Staffel*” egységeket is. Mivel fennállt a kétfrontos háború lehetősége, azzal is számoltak, hogy a Balkánon támadó hadműveletre nem fog rögtön sor kerülni, úgyhogy ebben az esetben határvédelmi céllal látták volna el a „*Minimalfall B*” csoportot, amelyet már a kezdettől fogva a déli határ biztosítására szándékoztak küldeni.⁸²

A Monarchia balkáni tervét Oskar Potiorek tábornagy még akkor dolgozta ki, amikor a birodalom vezérkari főnökének a helyettese volt, s így már érthető is, hogy a későbbiekben miért is ragaszkodott annyira az eredeti tervhez. Az elképzelés egyszerű volt: Bosznia felől kell támadni két hadsereggel, s ugyanígy északról is offenzívát kell indítani, amelynek köszönhetően lehetőség nyílik a szerb hadsereg bekerítésére és megsemmisítésére. Potiorek tábornagy tehát azzal számolt a kezdetektől, hogy a szerbek főereje északról, a Dunától délre fogja várni a támadást. Potiorek elgondolásai alapján a vezérkar a hadműveleti terveket is kidolgoztatta, amelyek 1914 júliusáig változatlanok maradtak.⁸³

A Monarchia haditerve első ránézésre szinte tökéletesnek mondható, de ha részletesen elemezzük azt, rögtön kiderül, hogy volt egy nagy gyengéje. A terv a rugalmassága ellenére egy bizonyos lépéssorrendet követelt meg, amit a kétlépcsős hadseregszállítás is bizonyít. Ez azt jelentette tehát, hogy bármilyen váratlan esemény, hirtelen változtatás kudarcba juttathatta a tervet. A mozgósítás után, mondhatni, ez is történt.⁸⁴

Szerbia haditerve

Szerbia haditervét, amely a mélységi védelem elvére alapult, Radomir Putnik vezérkari főnök és Živojin Mišić vajda (vezérkarifőnök-helyettes) dolgozta ki Bosznia–Hercegovina annektálását követően.⁸⁵ A tervet a földrajzi viszonyok által biztosított védelemre alapozták. Az alapvető elképzelés a stratégiai várakozásnak nevezhető lépés volt. A terv a következő volt: védekezni, amíg stratégiai és politikai helyzet nem tisztázódik, majd ezt követően a helyzet alapján cselekedni. A szerb haditerv lényege az első fázisban tehát a védelem volt, majd a megfelelő pillanatban az ellenoffenzívába való átmenet és az ellenség kiűzése az ország felségterületéről.⁸⁶

A szerbek tisztában voltak azzal, hogy nem lesznek képesek megverni az 53 milliós Monarchiát, még kétfrontos háború esetén sem, ezért a fő céljuk minél erősebb osztrák–magyar haderők lekötése volt, hogy az orosz frontot segítsék. Azt, hogy Szerbia a védelemre rendezkedett be, a hadseregének a felállítása is bizonyítja. A fő erőket északra vezényelték.⁸⁷

AZ ELSŐ „POTIOREK-OFFENZÍVA” ÉS FŐBB ESEMÉNYEI

Mozgósítás és felvonulás⁸⁸

1914. július 25-én a Monarchia részleges mozgósítást rendelt el, ami a „*Minimalgruppe Balkanra*” és a „*B-Staffelra*”, valamint a flotta egy részére és a dunai monitorokra vonatkozott.⁸⁹ A részleges mozgósítás kihirdetése azt bizonyítja, hogy Ausztria–Magyarország a végsőkig bízott abban, hogy a háború lokalizálható lesz.⁹⁰ Emellett a részleges mozgósítás üzenetértékű is lehetett, ugyanis ezzel feltehetőleg azt próbálta jelezni, hogy a mozgósítás csak Szerbia ellen irányul, tehát nem oroszellenes élű, így kontinentális háború esetén csakis Oroszországot sújtaná a háborús felelősség súlya.⁹¹

Július 25–28. között hivatalosan béke volt, mivel a hadüzenetet még nem küldték meg, bár a hadsereget már mozgósították. Ez idő alatt Szerbia kényes helyzetbe került, mivel a vezérkari főnök, Radomir Putnik nem tartózkodott az ország területén. Lányával 1914 nyarán Bad Reichenhallban, majd Bad Gleichenbergben üdült.⁹² A hazautazásra csak az ultimátum megküldését követően szánta el magát. A hazaútja Ausztria–Magyarországon keresztül vezetett, amit Tersztyánszky Károly

lovassági tábornok nem akart tétlenül szemlélni. A politikai hozzájárulás előtt Kelenföldön feltartóztatta, s hadifogolyként kívánta kezelni.⁹³ A feltartóztatás tervét viszont az uralkodó nem díjazta, lovagiatlannak tartotta, s ezért elrendelte a szabadon bocsátásukat és külön vonatot biztosított számukra hazafelé.⁹⁴ Alfred Kraus az uralkodó eme döntését azzal magyarázta, hogy mindez a vezérkari főnök kívánására történt, mert az úgy vélte, hogy jobb, ha az idős és iskolázatlan Radomir Putnik irányítja a szerbeket, mint egy fiatal, Franciaországban tanult és kiképzett tiszt.⁹⁵

A mozgósítás az eredeti terv alapján történt és von Hötzendorf vezérkari főnök, bár tisztában volt vele, hogy Oroszország be fog avatkozni, mégis a „*Kriegsfall B*” terv alapján mozgósított, ami az egyfrontos háború melletti elkötelezettséget jelentette.⁹⁶ Ez nagyon gyorsan súlyos hibának bizonyult. 1914. július 31-én megérkezett az orosz mozgósítás híre, melyre a Monarchia is általános mozgósítással volt kénytelen válasszolni.⁹⁷ Az általános mozgósításra rendkívül szerencsétlen időpontban került sor, ugyanis a 2. hadsereg már úton volt a szerb határ felé, s mivel a sereg megfordítása és északra való küldése vasúttechnikai gondok miatt nehézségekbe ütközött volna, az eredeti terv szerint jártak el, folytatták a délre való szállításukat, és csak 18-án tervezték a hadsereg északra való vezénylését.⁹⁸

Ezzel a déli fronton három hadsereg vonult fel: az 5. és 6. Boszniában, és a 2. északon, a magyar a Délvidéken. Potiorek tábornok mozgópillanatában nem volt azzal tisztában, hogy a 2. hadsereg felvonulása technikai okok következménye volt, így már a támadást kezdte tervezni, mire kiderült, hogy a 2. hadsereg nem lépheti át a Dunát és a Szávát. Potiorek ennek ellenére úgy vélte, hogy a hadsereg ereje védelmi feladatok ellátására túl nagy, így támadás mellett döntött, s úgy vélte, hogy 18-áig, a 2. hadsereg északra való szállításáig ki tudja eszközölni a Balkánon a győzelmet. A győzelemre Bulgária miatt is szükség volt, mert egy átütő siker Bulgária hadba lépését eredményezhette volna a központi hatalmak oldalán.⁹⁹

Potiorek szerint a szerb hadsereg hat nap leforgása alatt megtörhető lett volna, ezért legkésőbb 12-én támadni akart. Szándéka viszont nehézségekbe ütközött, ugyanis már a felvonuláskor is gondok jelentkeztek. Az 5. hadsereg felvonulását késleltette két vasúti baleset, ami miatt a hadseregpáncsnok kérte, hogy a támadást két nappal halasszák el. Erről Potiorek hallani sem akart, s követelte, hogy a katonák mielőbb sorakozzanak fel a határ mentén. Ez csak erőltetett menettel volt lehetséges, aminek következménye az lett, hogy az emberek kimerülten indultak támadásba.¹⁰⁰ Emellett az 5. hadsereg egy része augusztus 11. helyett csak 16-án érte el rendeltetési helyét, ami tovább gyengítette az 5. hadsereget.¹⁰¹

A 6. hadsereg támadása későbbre, 18-ára volt időzítve, mert a boszniai keskeny nyomtávú vasutak nem tették lehetővé a gyorsabb felvonulást. Farkas Márton felhívja a figyelmet arra, hogy a tábornok már az elején súlyos stratégiai hibát követett el azzal, hogy az 5. és 6. hadsereget túlságosan távol helyezte el egymástól,

és ezzel ellehetetlenítette azok együttműködését. A két hadsereg között 100 kilométer volt, ami hat nap időbeli távolságot jelentett. Emellett az is gond volt, hogy a 2. hadsereg nem kapcsolódhatott be aktívan a harcokba, így az 5. hadsereg bal szárnya a kezdettől fogva veszélyben volt.¹⁰² A felvonuláskor egy Boszniába való montenegrói betöréssel is számoltak, aminek feltartóztatására két dandárnyi erőt állomásoztattak a montenegrói határon.¹⁰³

Szerbiában a mozgósítás a vasúti és közúti hálózat fejletlensége ellenére is gyorsan és gond nélkül zajlott.¹⁰⁴ Mivel a szerbek a támadást Belgrád két oldalán várták, ezért a hadsereg zömét Palanka–Arandjelovac–Lazarevac mögé kívánták felsorakoztatni, kisebb erőket pedig a Duna vonalán és Nyugat Szerbiában. Így tehát az 1. szerb hadsereg keleten, a 2. hadsereg nyugaton, a 3. pedig Északnyugat-Szerbiában helyezkedett el, és várta az ellenség kezdő lépését. A szerb hadvezetés Montenegro támogatására is számított a háború kezdő pillanatától, de mivel a montenegrói sereg kis létszámú volt, ezért alá volt rendelve a szerb vezérkarnak.¹⁰⁵

Az első offenzíva hadműveletei¹⁰⁶

Az első offenzíva augusztus 11-éről 12-ére virradó éjjel vette kezdetét, amikor a 2. hadsereg az eredeti terv szerint „*tüntetésbe*” kezdett a Száva–Duna vonalon. A tüntetés fő célja a szerb seregek egy részének lekötése volt, hogy ezáltal az 5. hadsereg minél kisebb veszteségekkel tudjon átkelni a Drinán. A tüntetés során több kisebb település került a 2. hadsereg egyes egységeinek kezébe. Így került sor Szabácsnak a 44. gyalogezred általi elfoglalására is.¹⁰⁷ Az eseményre József Ágost főherceg a következőképpen emlékezik vissza:

„Augusztus 12-én reggeli 3 órakor a Száva partjára állottam, várva a 44. ezredet. Éppen az első századok érkeztek és halkan beugráltak a készen levő vaspontonokba. Néhány meleg szóval buzdítottam Somogy derék fiait, akik sapkájukkal integettek szótlanul felém. »Los!« – Halkan siklik a Száva vizén ék formában a pontonok sora. (...) 3 óra 14 perc... Látom, mint közelednek a pontonok a túlsó parthoz... Helyenként ködsávok húzódnak a folyó fölött lassan lefelé, mintha csak az angyalok akarnák 44-eseimet fátyollal elfödni, hogy az ellenséges golyók célt tévesszenek... Most!... Két... három fegyvervillanás odatúl. Az első lövések durrannak... Kigyullad az egész part a vízen túl, villog, pislog és ropog a szerbek gyorstüze. (...) A tüzelés mind hevesebb lesz, az egész partot fényesen megvilágítja... (...) 5 óra 50 perckor délután Dáni Balázs tábornok kitűzi a feketesárga lobogót Šabác templomának tornyára...”¹⁰⁸

A 2. hadsereg tevékenységével egy időben kezdte meg az 5. hadsereg is a Drinán való átkelést. Az 5. hadsereghez tartozó XIII. és VIII. hadtest az átkelés során nehézségekbe ütközött a heves szerb ellenállás és a kegyetlen terepviszonyok miatt.¹⁰⁹ A VIII. hadtesthez tartozó 21. lövészhadosztály eleve későn érkezett a számára

kijelölt szakaszra, valamint nem rendelkezett az átkeléshez szükséges eszközökkel sem, ezért nem is erőltette a folyón való átkelést, hanem letáborozott a nyugati parton, a 9. hadosztály pedig a hídverés elhúzódása miatt nem tudta elérni az ellenséges partot.¹¹⁰ A XIII. hadtesthez tartozó 42. honvéd hadosztály Zvorniknál nagyobb nehézségek nélkül átkelt, de a hadtest centruma, a 36. gyaloghadosztály az átkelést követően súlyos elhárító tűzbe keveredett. A hadosztály helyzetén a sűrű erdős terep is rontott, ezért annak előrenyomulása megrekedt. A 13. gyalog- és a 11. hegyi dandár a Drina áradása miatt nem tudott átkelni Loznicánál a folyón, így a 36. gyaloghadosztály útvonalát vette igénybe, ami a csapatok összekavarodásához vezetett.¹¹¹ Az átkelésnél jelentkező nehézségek miatt az 5. hadsereg csak 13-án állt harcra készen.¹¹² Radomir Putnik vezérkari főnök a nyugati átkelés hírére helyesen felismerte, hogy a támadás fő iránya nem észak, hanem nyugat, így ennek megfelelően változtatott a hadsereg felállításán. A haderő egy részét a szabácsi hídfőállás likvidálására küldte, a fő erőket pedig az ellenség nyugat felőli bevarására, északnyugatra.¹¹³ Ezzel a kezdeményezés egyre inkább a szerb hadsereg kezébe helyeződött át.

A VIII. hadtest egységeinek csak 14-én sikerül elfoglalni a Lješnica feletti magaslatokat,¹¹⁴ így a XIII. hadtest, amely onnan kellett volna, hogy tüzérségi támogatást kapjon, 14-éig nem tudott támadni. 14-én került a Cer-hegység a 21. lövészadosztály kezébe, s ekkor foglalta el a XIII. hadtest Loznicát. Loznica elfoglalása csak a szerbek meglepetésszerű visszavonulása miatt vált lehetségessé nagyobb veszteségek nélkül. Ezzel egy időben a szerbek támadást intéztek Szabács ellen, de offenzívájukat az ott állomásozó alakulatok visszaverték, amit követően a 2. hadsereg Szabácsot megerősítette a 29. gyaloghadosztállyal. Újabb támadásra azonban nem került sor, mert a szerbek egyszerűen visszahúzódtak a Dobrava patak mögé. Putnik haditerve szerint jártak el.¹¹⁵

Augusztus 12–14-éig a Monarchia csapatai mérsékelt sikereket könyvelhettek el, de ez többnyire csak azzal magyarázható, hogy ennyi időre volt szükség, amíg a szerb hadvezetés felismerte az ellenséges hadműveletek fő irányát. Eddig az osztrák–magyar csapatok csak kisebb erőkkel néztek szembe. 15-étől a helyzet radikális fordulatot vett, miután az ellenség a 2. és 3. hadsereggel erőteljes támadásba ment át az 5. hadsereg ellen.¹¹⁶

A ceri csata (augusztus 15–21.)

Augusztus 15-én az osztrák–magyar hadvezetőség nem volt tisztában a vele szemben álló erőkkel, s ezért, valamint a szerbekkel szemben elért korábbi sikereken felbuzdulva elrendelte a Krupanj–Zavlaka–Tekeriš vonal birtokba vételét, ami azzal magyarázható, hogy a fősereg elleni döntő összecsapást Valjevo környékén várták, magyarázza Farkas Márton. Az 5. hadsereg hadosztályainak a következő

parancsokat adták: a 21. lövészadosztálynak Desičet, a 9. gyalghadosztálynak Tekerišt, a 11. és 13. önálló hegyi dandárnak Krupanjt, s a 36. gyalghadosztálynak Zavlakát kellett megszállnia. Az osztrák–magyar elképzelés azonban nem valósult meg. A 36. gyalghadosztály utánpótlása késett, mert az nem rendelkezett elegendő lőszerrel, és még az élelem is fogytán volt, így csak az ellenség védőállásáig jutott el. A 11. és 13. önálló hegyi dandár későn kapta meg a támadási parancsot, így a kitűzött időben még messze volt Krupanjtól, de a 9. gyalghadosztály sem érte el a kitűzött célt, ugyanis az állandó támadások és a hőség hatására a kitűzött céltől egy óránnyira megálltak. A 21. lövészadosztály is hasonlóan járt: a szabácsi országúttól 7 kilométerre rekedt meg.¹¹⁷

Az erőltetett menetelésért óriási árat kellett fizetnie az osztrák–magyar hadvezetésnek. A seregek olyannyira kifáradtak, hogy este, a táborozás előtt nem biztosították a táborhelyet sem. Ez vezetett a 21. Landwehr lövészadosztály katasztrófájához. A szerb kombinált hadosztály 2. számfeletti ezrede parancs szerint cselekedve a Cer-hegység keleti magaslatai felé haladt, s útközben, teljesen véletlenül beleütközött az alvó 21. lövészadosztályba. A szerbek megrohmozták az alvó katonákat, akik miután rájöttek, hogy mi is történik, szívósan ellenálltak. A csatába fokozatosan újabb és újabb szerb egységek érkeztek, így reggelre már a 21. Landwehr lövészadosztály 6., 8. és 28. ezrede állt harcban a szerb kombinált hadosztály 1., 2. és 6. számfeletti ezredével.¹¹⁸ A nap végére a szerb tapasztalat megmutatkozott, és a 21. lövészadosztály, bár hátrálni kényszerítette a szerbeket, a tisztek többségét elveszítette,¹¹⁹ melyet követően a hadosztály egyes alakulatai pánikszerűen vonultak vissza a Drináig.¹²⁰ Az osztrák–magyar támadás csak azért nem omlott össze 16-ára, mert a szerb hadsereg a sebesültek gondozása miatt nem használta ki a lehetőséget a teljes Cer-hegység visszafoglalására. Amíg a kombinált hadosztály a sebesültekkel volt elfoglalva, addig az osztrák–magyar 9. hadosztály átkaroló támadásba kezdett a 6. szerb számfeletti ezred ellen, amelyet visszavonulni kényszerített. Ez az akció, amely a teljes szerb kombinált hadosztály visszavonuláshoz vezetett, megmentette az 5. hadsereg balszárnyát, s ezzel ideiglenesen a teljes hadsereget is az összeomlástól. Ez viszont korántsem jelentette a kombinált hadosztály megsemmisülését, ugyanis a Šumadija I. és a kombinált hadosztály rövid időn belül ismét akcióba lendült, s megakadályozta a 21. Landwehr lövészadosztály megerősítését, valamint a 2. és 5. osztrák–magyar hadsereg együttműködését is. A csata állása egyre inkább a szerbeknek kedvezett.¹²¹

17-én az 5. hadsereg továbbra is elkeseredett harcot vívott Tekeriš–Jarebice–Krupanj vonalában, aminek a fő oka az volt, hogy az ellenség 3. hadseregének legnagyobb része itt állomásozott. 17-én a 2. hadsereg is elkeseredett harcot vívott a szerbek ellen, ugyanis az ellenség újabb heves támadást indított Szabács ellen, amely még mindig

sikertelennek bizonyult, de óriási veszteségeket okozott. Valamikor a szerb támadás ideje alatt, 17-én az osztrák–magyar seregek kb. 150 szerb hadifoglyot lőttek le.¹²²

Az osztrák–magyarok a támadásokat 18-áig folytatták eredménytelenül, s ez idő alatt csak a veszteségeik számát sikerült növelni. A ceri csata 3. napján a helyzet már egyre válságosabbá vált. Az 5. hadsereg bal szárnya, amelyet szinte már csak a 9. hadosztály képviselt, egy egységes szerb támadás hatására összeomlott volna. Potiorek szerencséjére a szerbek nem tudták kihasználni kétszeres túlerejüket a magányos hadosztály megtörésére. A 2. hadsereg alakulatai Tersztyánszky vezetésével a szerb Šumadija I. ellen támadást indítottak, s visszavonulni is kényszerítették az egységet, de miután üldözőre fogták a szerb hadosztályt, heves szerb ellenállással találták magukat szemben Dobričnál. Így be kellett ásniuk magukat, ezzel pedig ellehetetlenült az 5. hadsereggel való összetalálkozás, mellyel együtt a szerb főerők bekerítésének terve is kudarcba fulladt.¹²³ Az 5. és a 2. hadsereg támadása tehát holtpontra jutott. 19-én ugyan folytak még a harcok, de az utánpótlás akadozása miatt félő volt, hogy a szerbek újabb támadásainak az osztrák–magyar seregek nem fognak tudni ellenállni, így a bevetett egységek kénytelenek voltak a kiindulópontig, a Száva és a Drina vonala mögé visszavonulni. Az első Szerbia elleni hadjárat tehát kudarcra jutott.¹²⁴ Az 5. hadsereg vesztesége 600 tiszt és 22 000-23 000 katona volt. A kudarcnak óriási morális hatása lett, s ahelyett, hogy javított volna a harci szellemén, nagymértékben rontott azon.¹²⁵

A MÁSODIK „POTIOREK-OFFENZÍVA”¹²⁵

A szerb hadsereg a Monarchia felségterületén

Potiorek az első kudarc után továbbra is támadólag szándékozott fellépni Szerbia ellen, amihez a hadsereg-főparancsnokság szeptember 4-én hozzájárulását is adta. A helyzeten nehezített a tény, hogy az első szerbiai offenzívát követően, augusztus 24-én – majd egy héttel később, mint tervezték – a 2. hadsereget az északi, galíciai hadszíntérre vezényelték.¹²⁷ Ezzel a Monarchia déli határa szinte védtelenül maradt. Potiorek táborszernagy ekkor az újabb támadó hadműveletek kezdetéig a déli határszakasz védelmét a 2. hadsereg kötelékébe tartozó 1/2 7. és 29. hadosztályra,¹²⁸ a 107. népfelkelő dandárra, a zimonyi nehéztüzérségre és a dunai hajórajra bízta. Az 5. és 6. hadsereg továbbra is a drinai határszakasz biztosítását volt hivatott ellátni, akárcsak az első offenzíva megkezdése előtt.¹²⁹ Időközben olyan hírek érkeztek, miszerint a szerbek a Délvidékre és Boszniába készülnek betörni.¹³⁰ Ebben volt is igazság, mert abban a periódusban, amikor a kis létszámú szerb sereg óriási győzelmet tudhatott maga mögött, az antanthatalmak helyzete egyre csak romlott a többi fronton. A német seregek már a Schlieffen-terv alapján Párizs felé haladtak,

míg keleten az orosz 2. hadsereg vereséget szenvedett Tannenbergnél. Az antant-hatalmaknak szükségük volt a győzelemre, gyors sikerre, hogy az ingadozó Romániát, Olaszországot vagy Görögországot megnyerhessék. Ezért a francia és orosz hadvezetés a szerb hadvezetéstől egy offenzíva indítását követelte.¹³¹ Bár Radomir Putnik, a szerb vezérkari főnök az ország ellenségektől való megtisztítását követően csapatait pihentetni és átfegyverezni kívánta, a rá nehezedő francia és orosz nyomás miatt kisebb erőkkel ugyan, de támadni kényszerült. Nem akarta elveszíteni Oroszország támogatását. Az offenzíva fő célja az lett volna, hogy rákényszerítse a dualista monarchiát seregeinek megosztására, ezzel meggyengítve az északi osztrák–magyar–orosz frontot. A szerb főparancsnokság ekkor még nem szánta el magát döntő cselekvésre, nem kívánt nagy kiterjedésű offenzívát indítani a Monarchia ellen, de hogy az antant-hatalmakat megnyugtassa, szeptember elején egy szerémségi és boszniai betörés mellett határozta el magát.¹³²

A szerb hadvezetés azt tervezte, hogy az 1. hadsereggel és az užicei sereggel átkel a Száván és támadásba kezd, míg a 2. és 3. hadsereggel védelemre helyezkedik be. A szerb hadsereg-főparancsnokság a következő haditervet dolgozta ki:

- 1.) Az 1. hadsereg (Duna I., Šumadija I., obrenováci alakulatok és a lovashadosztály) Petar Bojović tábornagy vezetésével átkel Novo Selo és Skela településnél a Száván, elfoglalja a Szerémséget, és megakadályozza az ellenséges erők egyesülését.
- 2.) A 2. hadsereg (Morava I., Timok I. és kombinált hadosztály I., Timok II.) Stepa Stepanović tábornagy vezetésével megkísérli az átkelést Szávaszentdemeternél, és ha sikerrel jár, hídfőállást létesít, ahonnan segítséget nyújt az 1. hadseregnek, valamint védi a Drina jobb partját a torkolattól Lešnicáig.
- c) A 3. hadsereg (Drina I., Morava II. és Drina II.) Pavle Jurišić Šturm tábornok vezetésével Lešnicától Ljubovijaig védi a Drina jobb partját, majd, ha lehetőség nyílik, a kellő pillanatban támadásba lendül.
- d) Az užicei hadsereggel (Šumadija II., Užicei dandár és Limi-osztag) és a montenegrói szandzsáki osztag támad Višegrad és Goražda felé haladva, míg a többi kisebb egység védi a határt.¹³³ Putnik marsall a terv szerint tehát a szárnyakon kívánt támadásba lendülni és a centrumnál védekezni.

5-éről 6-ára virradó éjjel a szerb hadvezetőség erős tüzéségi előkészítést követően megkezdte támadását. Az 1. hadsereg nagyobb erőfeszítések nélkül átkelt a Száván, benyomult a Szerémségbe, melyet követően Progar–Ašanja–Obrež–Vitojevci vonaláig nyomult előre, majd megkezdte az erődítési munkálatokat. Ezzel egy időben az I. vonalbeli Timok-hadosztály Mitrovica és Jarak között lépte át a Szávát, és igyekezett észak felé előretörni, de e vállalkozás során több stratégiai hibát is vétett.

Ez a vállalkozás a szerb hadvezetés számára kezdetben sikeresnek tűnhetett, ugyanis az osztrák–magyar hadsereg népfelkelő alakulatai, amelyek a határt biztosították, hátrálni kényszerültek, de már 7-ére a kettős királyság csapatai megadásra kényszerítették őket.¹³⁴ Petar Bojović tábornagy a 2. hadsereg kudarcának hírére a főerőket egy szélesebb hídfőálláson tartotta, kisebb erőkkel pedig támadást intézett Surčin, Jarak és Ruma felé. Ellenük az osztrák–magyar hadvezetés a Zimonyban állomásozó 7. hadosztályt küldte, amely a szerb 1. hadseregbeli lovasságot többször hátrálni kényszerítette. Végül azonban a Duna I. erőteljes oldalirányú támadásának következtében a 7. hadosztály vereséget szenvedett, s Zimony kiürítésére kényszerült, amit a szerbek hamarosan be is vettek. Ezt követően az I. hadsereg még mélyebben benyomult az országba. Eljutottak egészen Újpázova–Vajka–Popinci–Bolgyán vonaláig. Potiorek tábornagy a szerb betörések hírére előrébb hozta az újabb offenzívájának időpontját, amit Putnik nem hagyhatott figyelmen kívül. Szeptember 12-én elrendelte a csapatok visszavonását a Szerémségből, s a csapatok nagy része 14-ére már ismét a Szávától délre foglalt állást.¹³⁵ A visszavonulás a Monarchia életbe lépő védekező mechanizmusa miatt is indokolt volt, ugyanis a felderítés hiányából fakadóan a hadvezetés nem volt tisztában azzal, hogy pontosan mi is a helyzet a Délvidéken, ezért Temesvárról és Budapestről egyre csak érkezett az erősítés.¹³⁶ 10-én az I. és II. vonalbeli Dunahadosztályok egyes századai is átlépték a határt Pancsovánál,¹³⁷ de 12-ére a Monarchia erői sikeresen visszaszorították őket a többi szerb egységgel együtt a Száva túloldalára. A szerbeknek ezen akciója kudarcba fulladt, s 5000 halottjukba, sebesültjükbe és eltűntjükbe került.¹³⁸

Szeptember 11-én Bosznia ellen is támadás indult, amire Potiorek már az első offenzíva kudarcát követően számított, így nem lepte meg.¹³⁹ Szeptember 11-én szerb–montenegrói erők Fočánál, majd 14-én Goraždánál, 17-én pedig Rogaticenél¹⁴⁰ átlépték a Drinát. Szeptember 14-én a szerb II. vonalbeli Šumadija-hadosztály is átlépte a határt. Az osztrák–magyar csapatok, melyeknek zömét az első szerbiai hadműveletek előtt idevezényelt 8. és 9. dandár alkotta, harcolva bár, de napról napra hátrálni kényszerültek. Han Pijesak felé vonultak vissza, a Šumadija-hadosztály pedig követte őket és szeptember 26-ára el is érte a települést. A szandzsáki hadsereg ekkor Pale körül, Szarajevó közelében foglalt állást. A helyzetet a boszniai szerb lakosság aktív támogatása is súlyosbította. A boszniai szerbek a támadókra felszabadítókként tekintettek. Potiorek ezt látva két dandárt küldött a tartomány megerősítésére,¹⁴¹ amelyek hamarosan meg is állították az ellenséges előrenyomulást, és október 5–10. között ellentámadásba mentek át. Ezt követően a montenegrói–szerb hadsereg állandó hátrálásra kényszerült, és október 24-ére az osztrák–magyar csapatok a Drina jobb partjára kényszerítették őket. Ezzel véget ért a szerbek boszniai offenzívája.¹⁴²

Támadni csak azért is... – a második szerbiai offenzíva

Az augusztusi kudarcot követően, Potiorek a hónap végére már az újabb támadást tervezte, s mindezt úgy, hogy von Hötendorffal már nem kellett mindent egyeztetnie, mivel uralkodói döntés alapján kikerült az AOK alárendeltségéből. Bár augusztusra, a 2. hadsereg elszállítását követően a szerbek egyértelmű erőfölénnyel rendelkeztek, Potiorek elvetette az ellentámadásra épülő stratégia lehetőségét.¹⁴³

Szeptember 7-én,¹⁴⁴ két nappal korábban, mint tervezte, Potiorek elrendelte az 5. hadsereg átkelését a Drina alsó folyásánál, a 6. hadsereg átkelését pedig Loznica és Ljubovija között (a Drina középső folyásánál). A korábbi hibából tanulva Potiorek északabbra vonultatta a 6. hadsereget, így annak egyesülése az 5. hadsereggel könnyebben megvalósíthatóvá vált. Fő célpontként, akárcsak korábban is, Valjevót jelölte meg. A szerbek az első támadást követően megerősítették a határvédelmet, így az 5. hadsereg csak óriási véráldozatok árán tudott átkelni a Drinán és azt is csak többszöri próbálkozások után. Az átkelés közben az 5. hadsereg kereteibe tartozó 21. Landwehr hadosztály a 9. hadosztállyal együtt a Parašnica-félszigetnél bajba került.¹⁴⁵ A szerb 2. hadsereg szívós ellenállást tanúsított és többször visszaverte a Drina nyugati partjára a csapatokat.¹⁴⁶ Az 5. hadsereg ezt követően egészen 13-ig nem tudott támadásba lendülni.¹⁴⁷

A 6. hadsereg egységei a 3. hadsereget meglepve,¹⁴⁸ nagyobb nehézségek nélkül megvetették lábukat a Drina túlsó partján, Krupanj és Loznica között.¹⁴⁹ Az 5. hadsereg, mint említettük, 13-án ismét támadásba lendült, s most már nagyobb sikereket ért el. A 21. Landwehr lövészhadosztály sikeresen átdobott nyolc zászlóaljat Parašnicába, hídfőállást létesített, és nagyobb nehézségek nélkül hidat vert. Mindez az északról támadást indító, Krausz-féle kombinált hadtest támogatásának köszönhetően történhetett meg, ugyanis az a 2. szerb hadsereg erőinek megosztására kényszerült, mert a kombinált hadtest veszélyeztette annak jobb szárnyát. A szerbek, bár túlerővel néztek szembe, sikeresen védekeztek, de az osztrák–magyar csapatokat nem tudták kiszorítani az ország területéről. 16-án már a 9. hadosztály is hídfőállást létesített, akárcsak szeptember 17-én a kombinált hadtest is Jaraknál. A folyón való átkeléssel azonban nem oldódott meg minden nehézség. A szerbek továbbra sem voltak megtörve, szívósan ellenálltak. Így 25-ét követően a Mácsvában egyre inkább állóháború alakult ki.¹⁵⁰

Míg az 5. hadsereg színterén állóháború alakult ki, a 6. hadsereg véres harcokba keveredett. A szerb 1. hadsereg Pecka településnél sikeresen oldalba támadta az osztrák–magyar erőket, amelyek így szeptember 17-én rendezetlenül vonultak vissza, egészen Jagodnjáig, amit követően védelembe mentek át. A szerb hadvezetés úgy ítélte meg, hogy a 17-ei események után az osztrák–magyar erők képtelenek ellenállni, így üldözőbe vették őket. Ez azonban óriási hibának bizonyult, mert a visszavonuló osztrák–magyar erők a magaslatoknál rövid időn belül védekezésre rendezkedtek be.

Így került sor a szeptember 19–22-éig tartó harcokra Mačkov kamennél. Az elhíresült magaslat e négy nap alatt naponta többször is tulajdonost váltott, mígnem végül 22-ére Mačkov kamen súlyos veszteségek árán ugyan, de osztrák–magyar kézbe került. A magaslatért folyó harcnak összesen 2000 áldozata volt. A vereség után a szerb 1. hadsereg a Kulina–Miletina–Bobija vonalig vonult vissza.¹⁵¹

Szeptember 26-ától október 24-éig a lőszerhiány és a nagy esőzések következtében állóháború alakult ki a teljes fronton. Csak kisebb támadásokra került olykor sor, s azokra is csak osztrák–magyar oldalról, mert a szerbek tüzérségi felszerelés hiányában csak védelemre szorítkozhattak. Az állóháborús helyzetben Potiorek tábornagy változtatott, amikor október 24-én az 5. hadseregnek erőteljes támadás indítását rendelte el. Ennek háttérében az állt, hogy olyan hírek érkeztek, miszerint a szerbek hamarosan orosz katonai segítségben részesülnek.¹⁵²

Többnapos harc bontakozott ki, de a térférfés alig pár száz méter volt. A szerb 2. hadsereg a megerősített 5. hadsereg offenzívájának még mindig sikeresen ellen tudott állni, de lőszer, felszerelés és élelmiszer hiányában már nem sokáig. Stepa Stepanović tábornagy hadserege október 31-ére virradó reggelen, az ellenséget meglepve a Szabács–Cer–Vidojevica vonalig visszavonult.¹⁵³ A hátrálás ugyan lehetővé tette az osztrák–magyar sereg előrenyomulását, de ez valójában csak a szerbeknek kedvezett, mert elérték, hogy az ellenség egyre mélyebbre hatoljon az ország belsejébe, utánpótlási vonalától egyre távolabb.¹⁵⁴

Az offenzíva november 6-án folytatódott. A novemberi támadó hadműveleteket egyes történészek¹⁵⁵ újabb, vagyis harmadik offenzívaként tartják számon, de véleményem szerint, mivel a támadás a korábban kialakított hídfőállásokról folytatódott, ugyanazon hadművelet folytatásáról volt szó.

November 6-án Potiorek a teljes Balkán-haderőt bevette, ami az erősítéseket követően kb. 230 000 embert tett ki. A támadás tüzérségi előkészítéssel indult meg, amely olyan erős volt, hogy a szerb 3. hadsereg már másnap, november 7-én hátrálni kényszerült Jarebice vonaláig. Ezekben a kezdeti napokban a veszteségek olyan nagyok voltak, hogy a szerb kormány és a vezérkar egy különbke megkötésének a lehetőségéről tárgyalt, de azt végül elvetették. Az ellenállás mellett döntöttek, annak ellenére, hogy felszerelésük fogytán volt. November 9–14-éig mindhárom sereg hátrálni kényszerült.¹⁵⁶ 14-én Valjevo környékén álltak, de a jobb védelmi lehetőségek reményében hamarosan tovább hátráltak, és a Kolubara és a Ljig jobb partján foglaltak állást.¹⁵⁷ Az osztrák–magyar hadvezetésnek ezért a sikerért súlyos árat kellett fizetnie. 130 000 ember lelte halálát e pár nap alatt a szerb fronton.¹⁵⁸

A visszavonulással a szerb vezérkar a csapatok pihentetését kívánta lehetővé tenni. Erre szükség is volt, mert a nagy nélkülözés következtében a szerb sereg demoralizálódott, s egyre többen kezdtek dezertálni. Félő volt, hogy a katonák letezik a fegyvert. Ezt bizonyítja a szerb vezérkar november 17-ei parancsa is, amely

a következőt mondta ki: „Az utóbbi időben a sokrétegű nehézségek és nélkülözések következtében egyes katonáknál és parancsnokoknál egy bizonyos szintű szellemi kimerültség érezhető, s ezekkel a nehézségekkel szükségszerűen fel kell vennünk a harcot (...) Biztosaknak kell lennünk afelől, hogy erről a vonalról nem lehet tovább hátrálni (...) és most az eddigi harcokban megszerzett hírnevünk érdekében ki kell eszközölnünk a győzelmet. Ilyen meggyőződéssel kell harcba indulni.”¹⁵⁹

November 17-én a legnagyobb veszteségeket szenvedő 1. szerb hadsereg élére Živojin Mišić vajda került. Ez a lépés is a hadsereg fegyelmének helyreállítását célozta meg. A Balkán-haderő, amely november 15-én sikeresen bevette Valjevót, a térség legfontosabb vasútvonalát is az irányítása alá vette, de mindezt pihenés nélkül. Ez a hadsereg november 16–17-én elérte a Kolubarát is, amelyen 18-án már több egységet¹⁶⁰ sikeresen át is juttatott.¹⁶¹ A Kolubarán való átkelést Potiorek azért sürgette, mert a folyó körüli magaslatok biztosítását követően az osztrák–magyar hadsereg irányítása alá vonhatta az Obrenovac–Lajkovac–Valjevo vasutat, s így ezen az útvonalon biztosíthatta az utánpótlás gyorsabb eljuttatását az egységekhez. A támadásnak viszont volt egy másik célja is a szerb alakulatok pihentetésének megakadályozása.¹⁶²

A Kolubara mentén heves harcok bontakoztak ki 16–19. között,¹⁶³ s ez ráébresztette a tábornagyot arra, hogy a szerb főszereg a Kolubara és a Ljig partjainál foglalt állást. Ennek tudatában erősítéseket vont az 5. hadsereghez és annak további offenzíváját parancsolta. Az előrenyomulás olyan heves volt, hogy a Liborius Frank vezette sereg rövid időn belül szorongatni kezdte a védelemben levő 1. szerb hadsereget, melyet Potiorek a balszárny átkarolásával szeretett volna elválasztani az užicei hadseregtől, így utat nyerve Suvobor és Gornji Milanovac felé. Živojin Mišić vajda, felismerve a seregére leselkedő veszélyt, Suvobor felé húzta vissza hadseregének a balszárnyát, ahonnan a kellő pillanatot kivárva, ellenoffenzívába tervezett átmenni. A támadásra a többi egység válságos helyzete miatt ugyan nem került sor, de Putnik vajda, felismerve a veszélyt, a 3. hadseregbeli Drina I. hadosztállyal megerősítette az első hadsereget. Ezzel egy időben parancsba adta az užicei szerb hadsereg ellenoffenzívába való átmenetét is. A parancsa a következőképpen szólt: „Mivel az ellenség az erőinek fő részét az 1. hadsereg ellen csoportosítja és (...) ezzel annak bal szárnyát szorongatja, (...) egy általános támadásba való átmenettel szükséges annak helyzetén könnyíteni és javítani...”¹⁶⁴ Ezzel egy időben Putnik a többi hadsereg támadását is elrendelte, bár ez hibának bizonyult, mondja Savo Skoko történész, mert fogytán volt a lőszer, és a hadseregek morálja még nem állt helyre.¹⁶⁵

A 2. szerb hadsereg frontján is heves csatározások folytak. Ezek az egységek november 21-én ellentámadásba mentek át, de az osztrák–magyar egységek visszaverték a támadást, sőt 22-ére a teljes Timok I. hadosztályt korábbi védelmi állásáig visszavonulni kényszerítették.¹⁶⁶ Bár a szerb 2. hadsereg védekezni kényszerült, mégis

lekötötte az 5. osztrák–magyar hadsereget, s közben olyan veszteségeket okozott, hogy annak offenzív képessége is csökkent. A harcok 23–24-én tovább folytatódtak, bár jelentősebb hadi sikerre nem került sor. Ez főleg azzal magyarázható, hogy a heves esőzések és havazások miatt a Kolubara völgye sártengerré vált, ami lelassította a Monarchia katonáinak támadási tempóját. Bár meg kell említeni, hogy emiatt a szerb csapatok védelme is nehezebbé vált. Az első osztrák–magyar sikerre november 25-éig kellett várni. Ekkor az 5. hadsereg VIII. hadtestének egységei elfoglalták a Lazarevac közelében levő Petka nevű falut és a környező magaslatokat, de ez a siker mindkét fél számára óriási veszteségekkel járt. A csata november 25–28. között zajlott le a Ljig mentén, amit követően fokozatosan megindult a teljes szerb arcvonal visszavonulása.¹⁶⁷ A 2. szerb hadsereg a csata után visszavonulóban volt, s ezt követte a 3. hadseregnek a Kamenica folyóig való hátrálása is. November 29-ére a súlyos veszteségeket szenvedő 1. hadsereg a vezérkari utasítás ellenére visszavonult Gornji Milanovacig.¹⁶⁸ Ez magával vonta a 2. hadsereg további hátrálását is, ami Belgrád december 2-ai kiürítéséhez vezetett, amit a Monarchia egységei ki is használtak. Az 5. hadsereg balszárnya harc nélkül megszállta a fővárost.¹⁶⁹ Úgy tűnt, a Monarchia napokon belül megszerzi a győzelmet.¹⁷⁰

Ha figyelembe vesszük, hogy az említett visszavonulással a szerb vezérkar pihentethette a katonáit, és az Aranđelovac–Gornji Milanovac vonalon való erőcsoportosítással 40 kilométerrel csökkentette a frontvonal hosszát, egyértelművé válik, hogy a Monarchia csapatai, melyek utánpótlása akadozott a rossz útviszonyok miatt, az előrenyomulással mind válságosabb helyzetbe kerültek.¹⁷¹

Vereség és visszavonulás¹⁷²

Decemberre végre megérkeztek a várva várt orosz, görög és francia tüzérségi löszerek, és sikerült a szerb ezredek is valamelyest feltölteni, azok harcértéke mégis alacsony volt. Egyre gyakoribbá vált a dezertálás. Erről tudomást szerezve, megjelent a fronton az idős és beteg Péter szerb király, aki megkísérelte a sereget bátorítani, s nem kis sikert könyvelhetett el. A következők hangzottak el tőle: *„Hősök, két esküt tettetek: egyet nekem, a királyotoknak, egyet pedig az országotoknak. Én egy idős, megtört ember vagyok, a halálom közelében, és én feloldozlak benneteket a nekem tett eskütök alól. A másik eskütök alól senki sem oldozhat fel. Ha úgy érzitek, nem tudjátok folytatni, menjetek otthonaitokba, s én szavamat adom, hogy a háború után (...) nem esik bántódásotok. De én és a fiaim itt maradunk.”*¹⁷³ Ezt követően senki sem hagyta el a frontot. December 3-án a szerb vezérkari főnök a következő parancsot adta ki: *„Számos ellenséges szökevény vallomásából az állapítható meg, hogy az ellenségénél úgy az élelem és más szükségletekkel való ellátás, mint a testi teljesítőképesség tekintetében nehézségek álltak be. Hogy az ellenségnek e gyengeségi pillanatát kihasználjuk, és mert csapatainknak erkölcsi állapota és szelleme javult,*

elrendelem: holnap, december 3-án, mindhárom hadseregnek, valamint az Užice-hadseregcsoportnak a Nyugati-Morava bal partján lévő csapatai a velük szemközt lévő ellenséget erőlyesen támadják meg, és a visszavonulásra kényszeríték..."¹⁷⁴

A parancs értelmében, Potiorek nagy meglepetésére meg is indult december 3-án a szerbek ellentámadása. Az ellentámadás megindításakor a szerb király még mindig a fronton volt, puskával a kezében.¹⁷⁵ A szerb főerők reggel 7 órakor lecsaptak a fronton túlterjeszkedő 6. hadseregére. A 2. hadsereg a 6. hadsereg kötelékei alá vont XIII. hadtestet támadta meg, a centrumon a 3. hadsereg foglalt állást és a túlerővel rendelkező osztrák–magyar XV. hadtest ellen támadott, míg a balszárnyon az 1. és az užicei hadsereg rohamozta meg a teljesen kimerült XVI. hadtestet. A szárnyakon heves harcok alakultak ki, bár ezek nem sok sikerhez vezettek, de a centrumon harcoló alakulatok Suvobor–Rajac–Prostruga vonaláig visszavetették a Monarchia csapatait.¹⁷⁶

Potiorek erről tudomást szerezve megparancsolta az 5. hadseregnek a dél felé való előrenyomulás folytatását, hogy így hátba tudja támadni a szerb főerőket. Itt viszont kulcsfontosságú volt a XVI. hadtest, ugyanis, ha annak a frontja áttörik, az ellenség a Drináig üldözheti a teljes 6. hadsereget, így pedig az 5. hadsereg támadása nem sok vizet zavart volna már. December 5-én az 1. szerb hadsereg elfoglalta a Prostruga–Rajac–Suvobor magaslatokat, és kedvező lehetőséget biztosított a XIII. és XV. hadtest hátba támadására, majd ezt követően erőteljesen üldözőbe fogta a Monarchia egységeit. A XVI. hadtest is visszavonulni kényszerült december 5-én, méghozzá rendezetlenül, minden felszerelést hátrahagyva. A 2. hadsereg nem tudta a Kolubarán át üldözni az osztrák–magyar egységeket, azok szívós ellenállása miatt, s a 3. hadsereg sem tudta visszavetni a XV. hadtestet Rudniktól. Ami az užicei hadsereget illeti, a vele szemben álló 18. hadosztály a főerők veresége miatt visszavonult, így az győzelmet könyvelhetett el.¹⁷⁷

Potiorek ezekkel a tényekkel szembesülve december 6-án visszavonta a 6. hadsereget a Kolubara bal partjára, és abban bízott, hogy az majd helytáll ott addig, amíg az 5. hadsereg nem indítja meg átkaroló hadműveletét a szerb főerők ellen Kosmaj közelében. Ez a támadás viszont az offenzíva háromnapos késése miatt nem valósulhatott meg. December 7-étől kezdve az osztrák–magyar csapatok már visszavonulóban voltak, megállítani őket nem lehetett. Potiorek átkaroló hadművelete kudarcba fulladt. 9-ére a vereség már világossá vált. Potiorek ekkor elrendelte a 6. hadsereg Szabácsig való visszavonulását. Ezzel a lépéssel az 5. hadsereg helyzete kritikussá vált, mert a teljes szerb haderő rávetette magát. A 6. hadsereg végül 12-én átkelt a Száván, és ezzel számára véget ért a harc, míg az 5. hadsereg 11–13-áig harcban állt, majd ezt követően a belgrádi hídfőállásig vonult vissza. A harcok 14-én, a hídfőállásnál tovább folytatódtak. Potiorek ezt látva elrendelte az 5. hadseregnek Szerbiából való kivonását is, ami december 15-én meg is valósult. Ezzel értek véget a Szerbia elleni Potiorek-offenzívák.¹⁷⁸

Az osztrák–magyar haderő vesztesége kb. 150 000 fő és 75 000 eltűnt katona volt, de a szerbek veszteségei is óriási mértéket öltöttek: kb. 130 000 fő és a tisztikar jelentős része odaveszett.¹⁷⁹

A Monarchia hadvezetése, annak ellenére, hogy Szerbiában a terep szinte járhatatlan volt, könnyű győzelemre számított, de túlságosan lebecsülte az ellenséget, a saját erőit pedig felbecsülte.¹⁸⁰ A kudarchoz emellett az is hozzájárult, hogy Potiorek – akit a sikertelen hadjáratot követően felmentettek – csak egy alkalommal szemlélte meg a harcoló csapatokat, s így nem tudhatta, hogy azok milyen válságos állapotban voltak.¹⁸¹

Az 1914-es hadműveleteket követően a szerbiai fronton 1915. szeptember végéig nyugalom honolt, s csak ezt követően sikerült a Száva menti kis királyságot megtörni.

5. ÖSSZEZÉS

Dolgozatomban láthattuk, hogy a Monarchia súlypontja az 1860–70-es évektől kezdve fokozatosan a Balkánra tolódott, ahol a keleti válságot követően a status quo fenntartására törekedett, vagyis a Török Birodalom határainak a megőrzésére, hogy így ellensúlyozni tudja Oroszország balkáni ambícióit. Ausztria–Magyarország ezzel a politikájával apránként maga ellen fordította Szerbiát, s így akuttá vált a szerb kérdés mielőbbi megoldása. A fő gondot az jelentette, hogy a szerb kihívásra a Monarchia vezető körei rendszerint rossz választ adtak, s így egyre veszélyesebbé vált számukra a déli szomszéd. A problémák végül Szarajevóban kulmináltak, mikor Gavrilo Princip leadta a sorsdöntő lövéseket Ferenc Ferdinándra, amelyek meghatározták a történelem menetét.

Ezt követően rövidesen kitört a világháború, amelyre a Monarchia – haderejét nézve – nem volt felkészülve. A hadseregfejlesztés elmaradásában, láthattuk, nagy szerepe volt az ellenzéknek, amely minden véderőreformot heves ellenzéssel fogadott. Azonban magának az uralkodónak a szerepét sem szabad ebben lebecsülni, ugyanis Ferenc József a technikai újítások többségét feleslegesnek tartotta. Ennek következtében a Monarchia a század végére elveszítette a fegyverkezési versenyt, s egyre inkább másodrangú nagyhatalomként volt csak jelen a térségben.

A Monarchia fegyverkezésben való lemaradása a haditervekben is tükröződött. Mivel a dualista birodalom nem rendelkezett elegendő hadosztállyal egy kétfrontos háború megvívására, a vezérkarnak egy olyan lépéssorrendet megkövetelő mozgósítási tervet kellett kidolgoznia, amelynek végrehajtását bármilyen rendellenesség kudarcba juttathatta volna. Ez gyakorlatilag meg is történt az orosz mozgósítást követően. A Monarchia vezérkarát óriási felelősség terhelte azért, hogy nem ellenőrizte le, hogy a mozgósítás problémamentes végrehajtását az akkori vasúttechnikai fejlettség lehetővé teszi-e. Ha ezt megtette volna, akkor feltehetőleg az orosz mozgósítást követően nem jelentkeztek volna felvonulási gondok.

Továbbá láthattuk, hogy az első „Potiorek-offenzíva” egy hét alatt csúfos vereségbe fulladt. Ennek fő okát abban állapíthatjuk meg, hogy a támadás fő iránya hibás volt, mert ugyan igaz, hogy a meglepetés ereje az osztrák–magyar hadvezetés kezében volt, de ezt a hadseregek nem tudták kihasználni a rossz terepviszonyok miatt. Az ellenség még azelőtt rájött a Monarchia haditervére, mielőtt annak egységei oldalba tudták volna támadni a szerb főereget. Így a szerb vezérkar át tudta irányítani az erőinek fő részét az ország nyugati határának a védelmére. Ezek voltak a kezdeti nehézségek okai. Az első hadjárat összeomlásának fő okait viszont a ceri csata alatt hozott rossz stratégiai döntésekben kereshetjük. Mint dolgozatomban rávilágítottam, az offenzíva összeomlására a balszárnyon harcoló 21. Landwehr lövészadosztály visszavonulása miatt került sor. Ez viszont azért történt meg, mert az említett lövészadosztály visszavonulását követően a balszárnyat a 9. gyaloghadosztálynak egyedül kellett tartania, mivel a hadvezetés nem tudott elég gyorsan erősítéseket juttatni az említett magaslatra. Miután ez lehetetlennek bizonyult a szerb főerők frontális támadásával szemben, a teljes arcvonalon megindult a visszavonulás. Az első hadjárat összeomlásához az is hozzájárult, hogy a 6. hadsereg túl messze helyezkedett el az 5.-től, így érdemben nem tudta befolyásolni a ceri csata kimenetelét, már csak azért sem, mert túl későn indította a támadását, így az 5. és 6. hadsereg szélső szárnyai nem tudtak találkozni.

Ami a második offenzíva kudarcát illeti, véleményünk szerint annak okai főleg a kedvezőtlen terepviszonyokkal magyarázhatóak. Mivel az osztrák–magyar csapatok utánpótlása akadozott, a katonák a hadjárat során végig éheztek, s sorsukat az is nehezítette, hogy az első hó még őszi egyenruhában köszöntött rájuk. A kudarc másik oka a hadsereg túlhajszolásában rejlett. Potiorek – aki mellesleg csak egyszer járt kint a katonái között a fronton – követelte a hadseregek gyors előrenyomulását, nem adott lehetőséget az egységeknek a pihenésre, így azok egyre inkább demoralizálódtak, s így a csapatok harcértéke csökkent. A kudarchoz továbbá hozzájárult Szerbia mélységi védelemre alapuló haditerve is, amely fokozatosan felmorzsolta az osztrák–magyar egységeket, s nem elhanyagolható tényező az sem, hogy a Monarchia hadvezetése alábecsülte a szerb hadsereget.

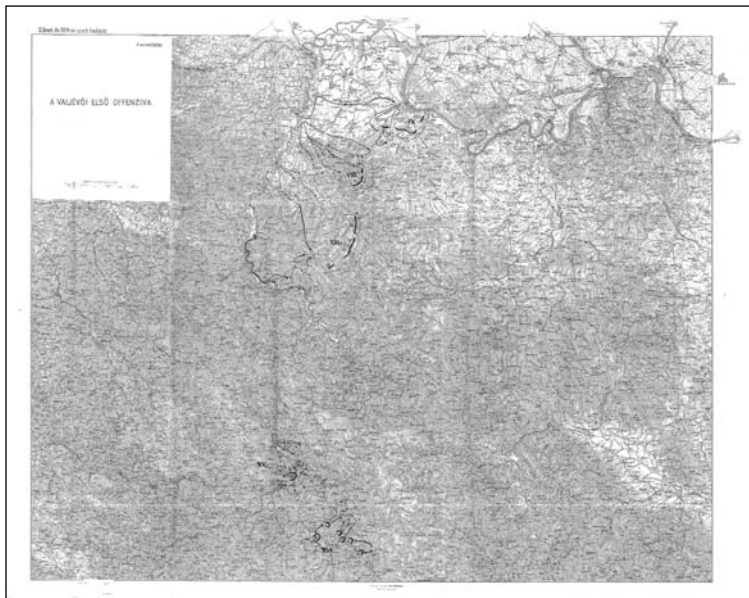
Ausztria–Magyarországnak a Száva menti kis királyság megregulázására tett kísérlete, mint bemutattuk, kudarcba fulladt, ami óriási presztízsvesztéssel járt. A kudarc hatására Bulgária hadba lépésére csak 1915-ben került sor, Románia pedig a vereség hatására még inkább eltávolodott a központi hatalmaktól.

Szerbia megtörésére 1915-ig várni kellett, amikor német és bolgár segítséggel a Monarchia csapatai végre lerohanhatták gyűlölt ellenségüket.

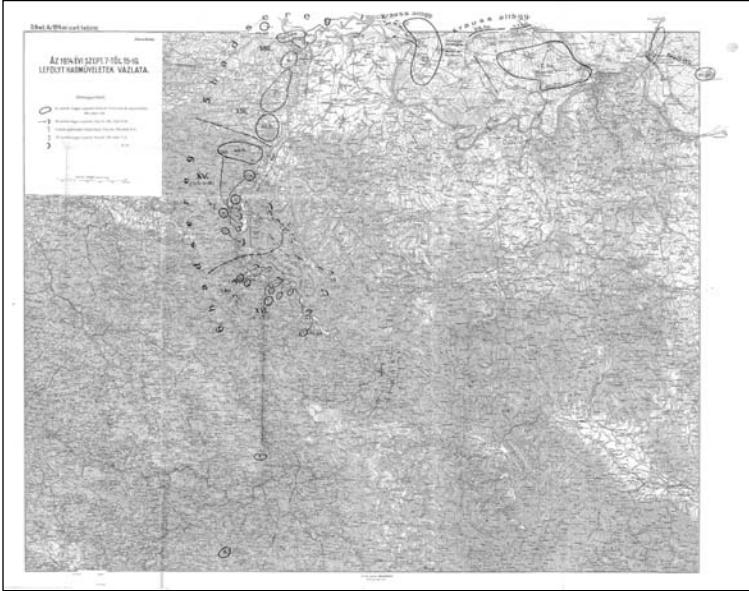
1. ábra

(Forrás: http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlaky-big_hadtortpic_2301.jpg)

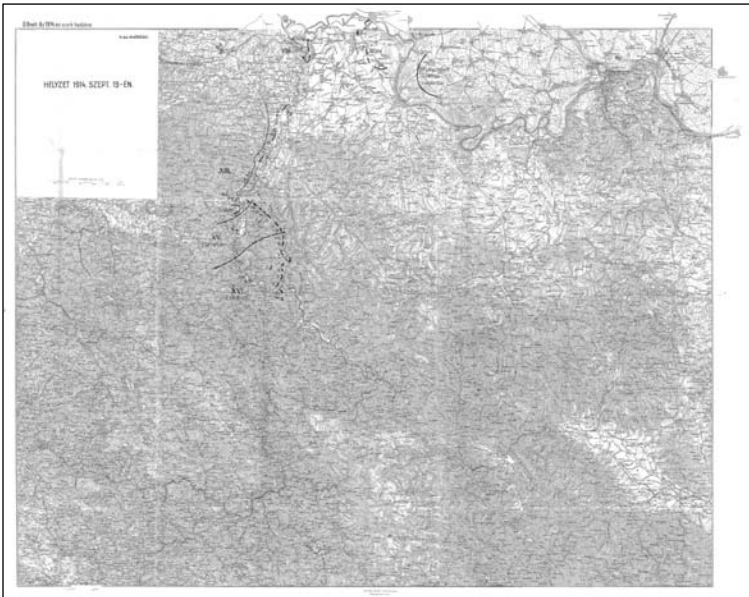
2. ábra

(Forrás: http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlaky-big_hadtortpic_2302.jpg)

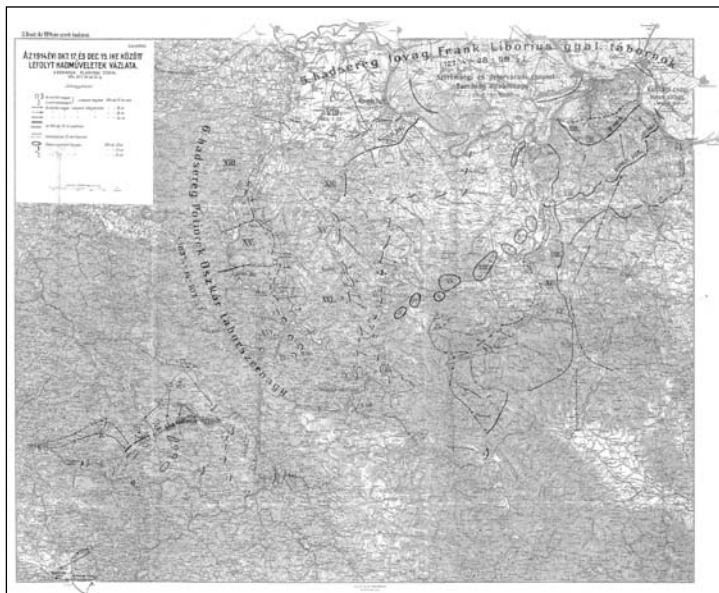
3. ábra

(Forrás: http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlaky-big_hadtortpic_2303.jpg)

4. ábra

(Forrás: http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlaky-big_hadtortpic_2304.jpg)

5. ábra

(Forrás: http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlakyt-big_hadtortpic_2305.jpg)

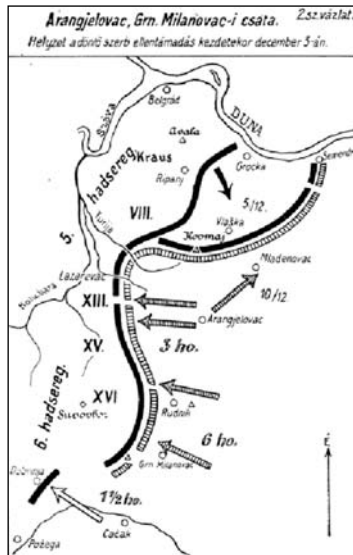
6. ábra

(Forrás: Farkas Márton: Az első tűzpróba. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének veresége a Drina-Száva mentén 1914. augusztusában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 31. évf. [1984] 3. sz. 452.)

7. ábra

(Forrás: Németh Lajos: Az 1914. évi hadjárat Szerbia és Montenegró ellen [Második közlemény]. Hadtörténelmi Közlemények, 26. évf. [1925] 481.)

8. ábra

(Forrás: Németh Lajos: Az 1914. évi hadjárat Szerbia és Montenegró ellen [Második közlemény]. Hadtörténelmi Közlemények, 26. évf. [1925] 487.)

JEGYZETEK

- ¹ Csorba László: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005. 310–312. (A továbbiakban: Gergely, 2005.)
- ² Uo. 323.
- ³ Uo. 388.
- ⁴ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2000. 17. (A továbbiakban: Galántai, 2000.)
- ⁵ Uo. 21.
- ⁶ A hanyatló Török Birodalmat nevezték így a kortársak.
- ⁷ Galántai, 2000. 17.; Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. Budapest, 2001. 11–14., 19–27. (A továbbiakban: Diószegi, 2001.)
- ⁸ Pölöskei Ferenc: *Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén*. Századok, 104. évf. (1970) 1. sz. 3–4.; Diószegi, 2001. 62–63.
- ⁹ Skoko, Savo – Opačić, Petar: *Vojvoda Stepa Stepanović u ratovima Srbije 1876–1918. I. (Tom)*. Beograd, 1985. 159–161. (A továbbiakban: Skoko – Opačić, 1985. I.)
- ¹⁰ Dragutin Dimitrijević
- ¹¹ Skoko – Opačić, 1985. I. 159–161.
- ¹² Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Budapest, 1990. 26. (A továbbiakban: Andrassy, 1990.)
- ¹³ Skoko – Opačić, 1985. I. 167.
- ¹⁴ Diószegi, 2001. 15–118.
- ¹⁵ Gergely, 2005. 490–504.
- ¹⁶ Galántai, 2000. 35–37.
- ¹⁷ 1905–1913 között a Monarchia balkáni tőke kivitele megkétszereződött.
- ¹⁸ Ez a lépés a Monarchia számára azért volt rendkívül fontos, mert Szerbia 1905-ben 110 millió dináros francia hitelt vett fel, többek között fegyvervásárlásra, s ezzel az országot végleg az antant hatalmak mellé szegezték.
- ¹⁹ Skoko – Opačić, 1985. I. 223–225.
- ²⁰ Uo. 223–225.
- ²¹ Az 1906-os vámháború tervének kidolgozója, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere.
- ²² Galántai, 2000. 37–38.
- ²³ Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar, 2013. 18–19. (A továbbiakban: Rauchensteiner, 2013.)
- ²⁴ Palotás Emil: *Okkupáció-annexió, 1878–1908*. História, 17. évf. (1995) 1. sz. 30. (A továbbiakban: Palotás, 1995.)
- ²⁵ Uo. 31.
- ²⁶ Uo. 31.
- ²⁷ Aehrenthal volt az, aki összekapcsolta a Szandzsák kiürítését az annektálással, ezzel annak a látszatát keltve, hogy a Monarchiának a Balkánon nincsenek hódító szándékai, viszont az igazság az volt, hogy csak a hódítás irányán változtatott.
- ²⁸ Rauchensteiner, 2013. 19.
- ²⁹ *Királyi kéziratok Bosznia–Hercegovina annektálásáról*. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Budapest, 2009. 32–34. (A továbbiakban: Szabó, 2009.)
- ³⁰ Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly (szerk.): *Egyetemes történet négy kötetben*. Budapest, 1935–1937. <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0001/0005/0003/0005/0003-16e.html> (A letöltés ideje 2014. november 8.)
- ³¹ Skoko – Opačić, 1985. I. 180.
- ³² Palotás, 1995. 31.
- ³³ Később is ezen az állásponton lesz. 1913. január 1. és 1914. június 1. között huszonhatszor követelte a kormánytól a Szerbia elleni háború indítását.

- ³⁴ Galántai, 2000. 40.
- ³⁵ Andrassy, 1990. 29.
- ³⁶ Galántai, 2000. 41–42.
- ³⁷ „Fekete kéz” néven is ismert. A nevet a szerb kormányt támogató körök adták, akik maguk is tartottak az egyesülettől.
- ³⁸ Skoko – Opačić, 1985. I. 181–182.
- ³⁹ Galántai József: *Szarajevótól a háborúig: 1914. július*. Budapest, 1975. 21.
- ⁴⁰ Skoko – Opačić, 1985. I. 183.
- ⁴¹ Uo. 212–213.
- ⁴² Galántai, 2000. 44–45.
- ⁴³ Osztrák–magyar balkáni programja: önálló Albánia létrehozása, valamint Szerbia megnövekedésének a támogatása, de csak abban az esetben, ha az szoros gazdasági kapcsolatokat épít ki a Monarchiával. Ez éles osztrák–magyar–szerb konfliktushoz vezetett.
- ⁴⁴ Berchtold javaslatára mozgósítottak és ultimátumot küldtek.
- ⁴⁵ Diószegi, 2001. 135–136.
- ⁴⁶ Uo. 140–142.
- ⁴⁷ A trónörökös 1914-ben hadgyakorlaton vett részt Tarčinban, amit követően feleségével Sarajevóba látogatott.
- ⁴⁸ Galántai, 2000. 79.
- ⁴⁹ Hastings, Max: *1914: Európa lángba borul*. Budapest, 2013. 40–41. (A továbbiakban: Hastings, 2013.)
- ⁵⁰ Galántai, 2000. 79.
- ⁵¹ Szabó, 2009. 41–42., 50–53.
- ⁵² Uo. 51.
- ⁵³ Uo. 54–57.
- ⁵⁴ Uo. 61–64.
- ⁵⁵ Hastings, 2013. 112.
- ⁵⁶ Németh Lajos: *Az 1914. évi hadjárat Szerbia és Montenegro ellen (Első közlemény)*. Hadtörténelmi Közlemények, 26. évf. (1925) 315–317. (A továbbiakban: Németh, 1925.)
- ⁵⁷ Szabó, 2009. 74.
- ⁵⁸ Balla Tibor: *A militarista birodalom mítosza. Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén*. Hadtörténelmi Közlemények, 127. évf. (2014) 3. sz. 635. (A továbbiakban: Balla, 2014.)
- ⁵⁹ Uo. 635., 638.
- ⁶⁰ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5362>
- ⁶¹ Gergely, 2005. 378–379.
- ⁶² Uo. 524–525.
- ⁶³ Kozári Mónika: *A dualizmus kora: 1867–1914*. Budapest, 2009. 43.
- ⁶⁴ Balla, 2014. 629.
- ⁶⁵ Uo. 631.
- ⁶⁶ Uo. 630.
- ⁶⁷ Uo. 630.
- ⁶⁸ Berény Imre: *A világháború története: 1914–1918: diplomáciai okiratok, hivatalos jelentések, szemtanúk hiteles följegyzései és eredeti adatok nyomán (1. köt.)*. Budapest, 1928. 207.
- ⁶⁹ Gulyás, László: *Was the Austro-Hungarian Monarchy One of the True Great Powers? On the Historical Geographical and Political-Geographical Aspects of the Fall of the Austro-Hungarian Monarchy*. Central European Papers, 1. évf. (2013) 1. sz. 10–11.

- ⁷⁰ Hajdu Tibor: *A hadkötelezettség és a haza védelmének eszménye a soknemzetiségű Monarchiában*. Hadtörténelmi Közlemények, 116. évf. (2003) 1. sz. 35. (A továbbiakban: Hajdu, 2003.)
- ⁷¹ Balla, 2014. 630.
- ⁷² Simkins, Peter – Jukes, Geoffrey – Hickey, Michael: *The First World War: The War to end all Wars*. Oxford, 2003. 192. (A továbbiakban: Simkins – Jukes – Hickey, 2003.)
- ⁷³ Uo. 279.
- ⁷⁴ Hastings, 2013. 118.
- ⁷⁵ Skoko, Savo: *Vojvoda Radomir Putnik 1. (Tom)*. Beograd, 1985. 20. (A továbbiakban: Skoko, 1985.)
- ⁷⁶ Pilch Jenő: *A nagy háború írásban és képekben északon és délen I*. Budapest, 1915. 19. (A továbbiakban: Pilch, 1915.)
- ⁷⁷ József Ágost: *A világháború amilyenek én láttam. I*. Budapest, 1926. 6–7. (A továbbiakban: József, 1926.)
- ⁷⁸ Rauchensteiner, Manfred: *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar, 2014. 184.
- ⁷⁹ Pilch, 1915. 21–22.
- ⁸⁰ Uo. 21–22.
- ⁸¹ Németh Lajos, 1925. 317–318.; Balla Tibor – ifj. Bertényi Iván – Bonhardt Attila – Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc – Romsics Gergely – Romsics Ignác – Turbucz Dávid: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010. 42–45. (A továbbiakban: Balla – ifj. Bertényi – Bonhardt – Hajdu – Pollmann – Romsics – Romsics – Turbucz, 2010.)
- ⁸² Balla – ifj. Bertényi – Bonhardt – Hajdu – Pollmann – Romsics – Romsics – Turbucz, 2010. 42–45.; Németh, 1925. 318–319.
- ⁸³ Rauchensteiner, 2014. 183–184.; Farkas Márton: *Az első tűzpróba. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének veresége a Drina–Száva mentén 1914. augusztusában*. Hadtörténelmi Közlemények, 31. évf. (1984) 3. sz. 439–444. (A továbbiakban: Farkas, 1984.)
- ⁸⁴ Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A Régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, 2014. 55–56. (A továbbiakban: Hajdu – Pollmann, 2014.)
- ⁸⁵ Skoko, 1985. I. 230–232.
- ⁸⁶ Skoko – Opačić, 1985. II. 18.
- ⁸⁷ Uo. 18–19.
- ⁸⁸ Az osztrák–magyar és szerb had felvonulásáról lásd az 1. ábrát.
- ⁸⁹ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 1966. 168–169.
- ⁹⁰ Balázs József: *Négy év vasban és vérben 1914–1918. Az első, imperialista világháború katonai történetének áttekintése*. Budapest, 1966. 113. (A továbbiakban: Balázs, 1966.)
- ⁹¹ Hajdu – Pollmann, 2014. 56.
- ⁹² Pollmann Ferenc: *Végállomás: Szabadka. Újabb adalékok a Putnik-afférhoz*. Hadtörténelmi Közlemények, 127. évf. (2014) 3. sz. 747–753.
- ⁹³ Skoko, 1985. II. 33.
- ⁹⁴ Hajdu – Pollmann, 2014. 58–59.
- ⁹⁵ Kraus, Alfred: *Uzroci našeg poraza. Uspomene i rasuđivanje iz svetskog rata (Prevod s nemačkog)*. Beograd, 1938. 33.
- ⁹⁶ Hajdu – Pollmann, 2014. 56–57.
- ⁹⁷ Balla – ifj. Bertényi – Bonhardt – Hajdu – Pollmann – Romsics – Romsics – Turbucz, 2010. 42–45.; Farkas, 1984. 441.
- ⁹⁸ Balázs, 1966. 114.
- ⁹⁹ Farkas, 1984. 441–443.
- ¹⁰⁰ József, 1926. 14–15.

- ¹⁰¹ Farkas, 1984. 446.
- ¹⁰² Farkas, 1984. 443.
- ¹⁰³ Uo. 444.
- ¹⁰⁴ Skoko, 1985. II. 31.
- ¹⁰⁵ Farkas, 1984. 445.
- ¹⁰⁶ A hadjáratról és annak helyszínéről lásd a 2., ill. 6. ábrát.
- ¹⁰⁷ Uo. 453.
- ¹⁰⁸ József, 1926. 19–21.
- ¹⁰⁹ Skoko, 1985. II. 47.
- ¹¹⁰ Uo. 46–47.; Farkas, 1984. 453.
- ¹¹¹ Farkas, 1984. 453–454.
- ¹¹² Németh, 1925. 339.
- ¹¹³ Skoko, 1985. II. 48–49.
- ¹¹⁴ 9. gyaloghadosztály
- ¹¹⁵ Skoko, 1985. II. 65–67.; Farkas, 1984. 454–455.; Skoko – Opačić, 1985. II. 21–24.
- ¹¹⁶ Skoko, 1985. II. 67.
- ¹¹⁷ Farkas, 1984. 456.
- ¹¹⁸ Skoko, 1985. II. 70–72.
- ¹¹⁹ Hastings, 2013. 223–224.
- ¹²⁰ József, 1926. 25.
- ¹²¹ Skoko, 1985. II. 72–76.
- ¹²² Pollmann Ferenc: *A szerbekkel elkövetett osztrák–magyar atrocitások az első világháború elején. Sabác, 1914. augusztus 17.* Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 3. sz. 715–730.
- ¹²³ Skoko, 1985. II. 82–85.
- ¹²⁴ Németh, 1925. 341.
- ¹²⁵ Galántai, 2000. 178–179.
- ¹²⁶ A szerb betörésről és az offenzíva első szakaszáról lásd a 3. és 4. ábrát.
- ¹²⁷ József, 1926. 68.
- ¹²⁸ A 29. hadosztályt augusztus 31-én a rangidős Krauss Alfréd altábornagynak, az 5. hadsereg parancsnokának rendelték alá.
- ¹²⁹ *A világháború, 1914–1918. V. kötet. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. évi szeptember–decemberi szerbiai és Montenegró elleni hadjárata.* Budapest, 1932. 8–11. (A továbbiakban: A világháború, 1932.)
- ¹³⁰ Németh, 1925. 342–343.
- ¹³¹ Skoko – Opačić, 1985. II. 51.
- ¹³² A világháború, 1932. 8–12., 14–15.
- ¹³³ Skoko, 1985. II. 104–105.
- ¹³⁴ Az I. vonalbeli Timok hadosztályt.
- ¹³⁵ Hajdu – Pollmann, 2014. 86.
- ¹³⁶ Uo. 86.
- ¹³⁷ Balla – ifj. Bertényi – Bonhardt – Hajdu – Pollmann – Romsics – Romsics – Turbucz, 2010. 47.
- ¹³⁸ Keegan, John: *Az első világháború.* Budapest, 2014. 225–226. (A továbbiakban: Keegan, 2014.); Németh, 1925. 343.; Skoko, 1985. II. 107–115.
- ¹³⁹ A világháború, 1932. 9.
- ¹⁴⁰ Szandzsáki hadsereg

- ¹⁴¹ A 3. hegyi dandárt Kalinovikba dobta át, amit a montenegrói tüzérség tűz alatt tartott, valamint a XVI. hadtest 13. dandárját Vlasenicába, amit az ellenség veszélyeztetett.
- ¹⁴² Skoko, 1985. II. 132–135.; Németh, 1925. 345–348.
- ¹⁴³ Hajdu – Pollmann, 2014. 84.
- ¹⁴⁴ Szeptember 7-én veszi kezdetét a tüzérségi előkészítés, 8-án pedig az átkelés.
- ¹⁴⁵ Hajdu – Pollmann, 2014. 86.
- ¹⁴⁶ A világháború, 1932. 47., 50–58.
- ¹⁴⁷ Uo. 48–49.; Skoko – Opačić, 1985. II. 60–62.
- ¹⁴⁸ A szerb hadvezetés arra számított, hogy ismét a Jadar völgyében fog sor kerülni a döntő ütközetre, így csak gyengébb erőket hagytak azon a részen, ahol a 6. hadsereg szeptember közepe táján átkelt.
- ¹⁴⁹ A világháború, 1932. 58–71.
- ¹⁵⁰ Skoko – Opačić, 1985. II. 62–84.; Németh, 1925. 343–345.
- ¹⁵¹ Skoko – Opačić, 1985. II. 85–90.
- ¹⁵² Németh, 1925. 351.; A világháború, 1932. 250–252.
- ¹⁵³ Németh, 1925. 349–351.
- ¹⁵⁴ Uo. 473.
- ¹⁵⁵ Például: Galántai József, Skoko, Savo, Németh Lajos.
- ¹⁵⁶ A világháború, 1932. 287–289.
- ¹⁵⁷ Uo. 360–368.
- ¹⁵⁸ Skoko – Opačić, 1985. II. 93–100.
- ¹⁵⁹ Skoko – Opačić, 1985. II. 106.
- ¹⁶⁰ A 8. hadtest 9. hadosztályának részeit és a teljes 21. Landwehr hadosztály jutott át a folyón, míg a Kombinált hadtest támadása megrekedt.
- ¹⁶¹ Németh, 1925. 479–482.
- ¹⁶² Skoko – Opačić, 1985. II. 108–109.
- ¹⁶³ A csata helyszínéről lásd a 7. ábrát.
- ¹⁶⁴ Skoko – Opačić, 1985. II. 110.
- ¹⁶⁵ Uo. 109–112.
- ¹⁶⁶ Vrače brdo nevű településig.
- ¹⁶⁷ Hajdu – Pollmann, 2014. 275.
- ¹⁶⁸ Skoko – Opačić, 1985. II. 113–116.
- ¹⁶⁹ Galántai 2000. 218.; Hajdu – Pollmann, 2014. 278.; A világháború, 1932. 489–492.
- ¹⁷⁰ Skoko – Opačić, 1985. II. 116–119.
- ¹⁷¹ Uo. 119.
- ¹⁷² A hadműveletekről lásd az 5. és 8. ábrát.
- ¹⁷³ Simkins – Jukes – Hickey, 2003. 287.
- ¹⁷⁴ A világháború, 1932. 512.; Skoko – Opačić, 1985. II. 121.
- ¹⁷⁵ Simkins – Jukes – Hickey, 2003. 287.
- ¹⁷⁶ Skoko – Opačić, 1985. II. 119–122.
- ¹⁷⁷ Uo. 122–127.
- ¹⁷⁸ Uo. 127–141.; A világháború, 1932. 577–583.
- ¹⁷⁹ Galántai, 2000. 218.
- ¹⁸⁰ Keegan, 2010. 312.
- ¹⁸¹ Balázs, 1966. 117.

A II. VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ AZT KÖVETŐ MEGTORLÁSOK ÁLDOZATAI SZLOVÉNIÁBAN ÉS A MURAVIDÉKEN

KOVÁCS ATTILA

ABSTRACT

The study presents the Slovenian victims of World War II and the subsequent retaliations, divided into two content units. The first chapter describes the data related to the entire current territory of Slovenia, according to the distribution of civilian and military casualties as well as cause of death status.

The following second chapter introduces the atrocities suffered by the Hungarian population of Muravidék in 1945 and the affected Hungarian victims. It separately mentions the Hungarian civilians of Muravidék taken and murdered by the Red Army, the liquidations carried out by guerilla-fighters among the Hungarians of Muravidék, the Hungarians who were interned at the Filóc (Filovc) „reeducation center” as well as the Hrastovec and Sternthal (Strnišče) prison camps and the victims of the internments.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ AZT KÖVETŐ MEGTORLÁSOK ÁLDOZATAI SZLOVÉNIÁBAN¹

A mai szlovén területek közel 100 000 főt számláló embervesztesége Szlovéniát azon európai országok közé sorolja, amelyek arányosan a legnagyobb emberáldozatot szenvedték el a második világháború alatt és az azt követő megtorlások során.² Ennek egyik alapvető oka a szlovén területeken folyó éles harc, illetve a széles körben elterjedt erőszak volt. A „*több fronton*” folyó küzdelem, különösen a német és az olasz megszállási övezetben, rengeteg áldozattal járt.³ Míg a háború első évében

(1941-ben) „csak” 2646 fő esett áldozatul, addig az elhúzódó háború, valamint az egyre szélesebb körben és egyre több résztvevővel folyó küzdelem egyre nagyobb emberáldozatot követelt.⁴ A háború utolsó évében, 1945-ben a különböző erőszakos cselekmények következtében közel 35 000 fő esett áldozatul a mai Szlovénia területéről.⁵

1. számú táblázat: Az emberáldozatok száma évek szerinti felbontásban Szlovénia mai területéről

Ismeretlen	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	Összesen
4910	31	2646	11 213	16 932	27 587	34 721	683	98 723

Forrás: Deželak Barič, Vida: Posledice vojnega nasilja. Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. In: Troha, Nevenka (szerk.): Zbirka Vpogledi 8 (Nasilje vojnih in povojnih dni). Ljubljana, 2014. 18.

A közel 100 000 áldozat túlnyomó többsége a férfinépeség közül került ki, akik az emberáldozatok 88,9%-át jelentették. Az emberveszteségek minden generációt érintettek, de a halál legerőteljesebben a fiatalok körében szedte áldozatait. Az 1919 és 1926 között születettek, tehát a katonaköteles korúak közel 1/3-a (31 500 fő) esett áldozatul a II. világháborúnak vagy vesztette életét az azt követő megtorlások alatt.⁶

A II. világháború totális jellegére utal, hogy az I. világháborúhoz képest nőtt a civil áldozatok száma. A 98 723 szlovéniai áldozat közül közel 30 000 főt tettek ki a civilek. Az áldozatok eme csoportja azonban belsőleg viszonylag heterogén. Találunk köztük olyanokat is, akik valamelyik harcoló fél munkatársai voltak (pl. besúgók stb.), de ide sorolták a túszoikat is, akik közül sokan a partizánmozgalommal működtek együtt.⁷ A 29 459 civil áldozat a civil lakosság háborús veszteségének minimális számát jelenti. Az áldozatok közel 100 000 fős csoportjában ugyanis 11 896 fő státusza egyelőre még ismeretlen, vagyis nem tudni, hogy civil vagy katonai áldozatok közé sorolandó. Ebből kifolyólag a különböző státuszú katonai áldozatok száma is az adott csoport minimális létszámát jelenti.⁸

A katonai áldozatok száma Szlovénia mai területéről minimum 57 368 főt tesz ki. Ezek közül 37 000 és 38 000 között mozog azok száma, akik közvetlen harci tevékenységek következtében estek el. A 2. számú táblázatból (lásd következő oldal) kiderül, hogy a fegyveres alakulatoknál a legnagyobb emberveszteséget a partizán katonai egységek szenvedték el (28 472 fő). A partizánok viszonylag magas emberveszteségére magyarázatul szolgál, hogy a német és az olasz, elenyésző részben a magyar katonai egységek és rendfenntartó erők elleni harc mellett a szlovén partizánellenes mozgalommal is ádáz harcot vívtak.⁹

2. számú táblázat: A háborús áldozatok struktúrája civil és katonai megoszlás szerint

Áldozatok státusza	Áldozatok száma
Civil lakosság	29 459
Partizánok	28 472
MVAC, Legija smrti (Halállégió) ¹⁰	817
Szlovén csetnikek	455
Domobranci (domobránok) ¹¹	14 000
Ljubljanai Tartomány rendőrsége ¹²	190
Ismeretlen partizánellenes alakulatok	13
Megszállók uniformizált segédegységei	538
Olasz karabinerek	12
Német rendőrség	269
Német hadsereg ¹³	10 366
Olasz hadsereg	1316
Olasz kollaboráns alakulatok	30
Magyar hadsereg	313
Jugoszláv királyi hadsereg	377
Európai ellenállás, Szövetséges erők	192
Hadifoglyok	8
Ismeretlen státuszú	11 896
Összesen	98 723
Áldozatok aránya az összlakossághoz viszonyítva (1 492 000)¹³	6,6%

Forrás: Deželak Barič, Vida: *Posledice vojnega nasilja. Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*. In: Troha, Nevenka (szerk.): *Zbirka Vpogledi 8 (Nasilje vojnih in povojnih dni)*. Ljubljana, 2014. 16.

A partizán áldozatokat számban a „*hazai*” ellenségük, a szlovén domobrán áldozatok követik 14 000 fővel. A domobrán alakulatokban harcolók túlnyomó részét, 11 771 főt 1945 nyarán, vagyis a háború befejezését követően likvidálták a partizánok Szlovénia déli részén, Kočevski Rog nevű vidéken.¹⁵

A Szlovénia területéről származó hadköteleseket besorozták úgy a német, mint az olasz és a magyar hadseregbe is. Legtöbben a német hadsereg kötelékeiben harcoltak és ebből kifolyólag itt is estek el legtöbben, szám szerint 10 200 fő.¹⁶ Az olasz hadseregben 1316 fő vesztette életét, míg a magyar hadsereg kötelékeiben a rendelkezésre álló adatok szerint 313 fő.¹⁷

A jugoszláv királyi hadsereg, valamint a jugoszláv csendőrség tagjaként 377 fő vesztette életét Szlovénia területéről, míg az európai ellenállás és a szövetséges erők kötelékeiben harcolók vesztesége 192 fő volt.¹⁸

A mai Szlovénia területén összeírt 98 723 áldozat a terület 1 492 000 fős lakosságának 6,6%-át tette ki. Az áldozatok területi megoszlása azonban lényegesen eltér. Míg Muravidéken¹⁹ az összlakosság 1,9%-a esett áldozatul a második világháborúnak és az azt követő megtorlásoknak, addig az olasz, majd Olaszország kapitulációját követően német ellenőrzés alatt lévő Ljubljana Tartomány területén 9,5%.²⁰

Az áldozatok elemzése során a kutatók igyekeztek bemutatni az áldozatok struktúráját a halált előidézők megoszlása szerint is. A 3. számú táblázatból (lásd következő oldal) kiderül, hogy a legtöbb áldozat a német katonai és rendőri alakulatok számlájára írható (31 501 fő). Az olasz katonai és rendőri alakulatok legalább 6241 személy haláláért felelnek, míg magyar katonai és rendőri egységek 203 személy halálát okozták. A partizán vagy felszabadító mozgalom egységei felelnek a második legnagyobb számú veszteségért. Az eddig feltárt adatok szerint 24 568 áldozat halála írható a partizánok számlájára. A domobrán egységek a német katonasággal együttműködve 5166 személy haláláért felelnek, míg az egyéb különböző partizánellenes alakulat (MVAC, szlovén csetnikek, Fekete Kéz [Črna roka] stb.) 1717 személyért. A Vörös Hadsereg egységei legalább 5145, a mai Szlovénia területén született személy haláláért felelősek, míg a nyugati szövetséges erők 2004 főért. Vlasov tábornok katonái 172 fő halálát okozták, a csetnikek 203, a jugoszláv királyi hadsereg és csendőrség 16, és az európai ellenállási mozgalom pedig 23 személyét. Saját keze által 981 személy halt meg, köztük 315 volt az öngyilkos. A többi esetben elsősorban szerencsétlenségről beszélhetünk, amikor bomba, illetve más robbanószerkezet okozta a halált.²¹ A részletes elemzés ellenére is azonban 20 748 áldozat esetében még nem tudni, mi volt a halál okozója.²²

Az áldozatokkal kapcsolatos elemzések rávilágítottak arra is, hogy a közel 100 000 áldozat közül legalább 10 369 személy a háború alatt és rögtön azt követően létesített különböző koncentrációs, internáló stb. táborban halt meg, illetve a tábori körülmények következtében hunytak el az onnan való eltávozás után.

3. számú táblázat: Az áldozatok struktúrája a halált előidézők megoszlása szerint

Az áldozat halálát okozók	Áldozatok száma
Német katonai és rendőri alakulatok	30 728
Német katonai és rendőri alakulatok együttműködve a partizánellenes alakulatokkal	773
Olasz katonai és rendőri alakulatok	6212
Olasz katonai és rendőri alakulatok együttműködve a partizánellenes alakulatokkal	29
Magyar katonai és rendőri alakulatok	203
Felszabadító (partizán) mozgalom	24 568
Domobránok (Domobranci)	3617
Domobránok együttműködve német katonai és rendőri alakulatokkal	1549
MVAC, Legija smrti (Halállégió), Szlovén Csetnikek, egyéb ismeretlen partizánellenes egységek	894
Független Horvát Állam katonai fegyveres alakulatai	823
Vörös Hadsereg	5145
Nyugati szövetséges erők	2004
Vlasov tábornok egységei	172
Jugoszláv királyi hadsereg és csendőrség	16
Csetnikek	205
Európai ellenállás	23
Saját keze általi halál (ebből öngyilkosság 315)	981
Egyéb	33
Ismeretlen	20 748
Összesen	98 723

Forrás: Deželak Barič, Vida: Posledice vojnega nasilja. Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. In: Troha, Nevenka (szerk.): Zbirka Vpogledi 8 (Nasilje vojnih in povojnih dni). Ljubljana, 2014. 16.

A 10 369 személy közül 7906 áldozat halála a német, 1880 áldozat az olasz, 70 áldozat a magyar, míg 283 személy az usztasa vagy Független Horvát Állam koncentrációs táboraihoz köthető.²³ Itt kell megemlíteni, hogy a mai Szlovénia területéről 567 zsidó személyt gyilkoltak meg, közülük legalább 503 Muravidékről származott.²⁴

Az áldozatokkal kapcsolatos elemzés kitért a mai szlovén területeken élő kisebbségekkel való háború utáni leszámolásokra is. A kb. 25 000 főt számláló német kisebbség többsége még a háború vége előtt elhagyta Szlovénia területét, közel 9500 főt viszont a jugoszláv, illetve szlovén hatóságok telepítettek ki. Az eddigi adatok alapján a szlovéniai német kisebbség tagjai közül 780 fő halt meg erőszakos halállal a háború alatt és az azt követő megtorlásokban.²⁵ A háború utáni leszámolások a tengeremléki olaszokat is érintették. A mai Szlovénia területéről összesen 55 olasz nemzetiségű személy tűnt el a háborút követően.²⁶

A II. VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ AZT KÖVETŐ MEGTORLÁSOK MAGYAR ÁLDOZATAI A MURAVIDÉKEN²⁷

Szó volt már arról, hogy Szlovénia Jugoszláviához tartozó területeit az április háborút követően három szomszédos állam – Németország, Olaszország és Magyarország – osztotta fel egymás között, néhány település pedig az újonnan megalakuló Független Horvát Államhoz került. A Szlovéniához tartozó Muravidékre a magyar csapatok 1941. április 16-án vonultak be, ahol a magyar közigazgatás majdnem napra pontosan négy évig tartott. A szovjet katonai egységek ugyanis 1945. április 3-án érték el Muravidék területét. A muravidéki magyarokat az első atrocitások a Vörös Hadsereg részéről érték. A rendelkezésre álló összeírások és visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a szovjet hadsereg katonái legalább 10 muravidéki magyar civil személy halálát okozták.²⁸ Szintén a szovjet katonaság tagjai voltak azok, akik Alsólendván és a környékbeli magyarlakta településeken összeszedték a főbb nyilas vezetőket, és elhurcolták őket. Az elhurcolt nyilas vezetők közül – számukat 10 és 12 főre becsülik – egy sem tért vissza.²⁹

A Vörös Hadsereg áprilisi bejövetele, majd az azt követő partizán (Felszabadító Front) hatalomátvételt követően a muravidéki magyarságot különböző atrocitások érték. Göncz László a *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura-mente 1941–1945* című munkájában ezt a korszakot a következőképpen írja le: „Megállapítható, hogy – az új hatalom számos túlkapása, kegyetlenkedése és magyarellenés intézkedése ellenére – a Muravidéken nem következett be olyan megtorlás, amire pl. a Bácskában sor került. Néhány személy kivégzésére, a magyar lakosság bizonyos százalékának elhurcolására, vagyonelkobzásra, a magyarsághoz való kötődés tudatos gyengítésére és ellehetlenítésére is sor került, azonban a megtorlás jellege és mennyiségi mutatói eltérnek a vajdasági állapottól, ahol a háború utáni ártatlan áldozatok számát néhány

tízezerre teszik. Valószínűleg az enyhébb visszavágás összefügg azszal, hogy a Magyarországhoz történő visszacsatolás során a Mura menti szlovénokat is jóval kevesebb atrocitás érte, mint például a Bácskában rekedt szerbeket.”³⁰

Az újonnan felállt jugoszláv hatalom első lépései között volt, hogy a Délvidék visszacsatolását követő időszak muravidéki magyar településeinek vezetőit, illetve elöljáróit összegyűjtötték, és az alsólendvai börtönbe zárták.³¹ Néhány mélyinterjú során kapott információ szerint a börtönbe zárt személyek közül senkit sem likvidáltak.³² Néhány muravidéki magyar személyt azonban az új hatalom a maribori börtönbe szállított. Közülük legalább egy személy – nagy valószínűséggel a levante-oktatásban vállalt szerepéért – soha nem tért haza a börtönből.³³

Annak ellenére, hogy Muravidéken nem történtek a vajdasági magyarságot ért véres leszámolásokhoz hasonló események, említésre szorul, hogy a háborút követően néhány muravidéki magyar személyt az új hatalom emberei likvidáltak. A rendelkezésre álló adatok szerint a partizánok 1945-ben legalább 5 muravidéki magyar személyt végeztek ki bírósági ítélet nélkül.³⁴

Rögtön az impériumváltást követően, még 1945 áprilisában az újonnan felállt szlovén hatalom a muravidéki Filócz (Filovci) településen egy lágert, illetve koncentrációs tábort létesített azon személyek számára, akik a nyilas párt tagjai voltak a Muravidéken. A tábor két szomszédos családi házból alakították ki és drótkerítéssel vették körül. Az egyik házban volt elszállásolva a tábori vezetőség, míg a másik épületben az irodákat alakították ki. A két ház udvarán egy nagyobb barakkot építettek, ahova az internált személyeket zárták. A tábor megjárta elmondása szerint közel 200 fő volt ide bezárva, muravidéki magyarok és szlovének vegyesen. A visszaemlékezők szerint a filóczi táborban muravidéki magyar személy nem halt meg.³⁵

A legnagyobb atrocitás a muravidéki magyarokat azonban 1945 júliusában érte. Július 9-éről 10-ére ugyanis a jugoszláv/szlovén hatóságok (partizánok) 558 muravidéki magyar személyt vittek el a hrastoveci várban kialakított internálótáborba, majd idővel egy részüket Sternthalba (Strnišče pri Ptuj) szállították.³⁶ Az 558 muravidéki magyart 19 településről gyűjtötték be. Az intézkedés egy kivételével (Petesháza) az összes Alsólendva környéki magyar települést érintette.³⁷ Az internált személyek többsége idős nő és gyermek volt.³⁸ A Hrastovecre internált muravidéki családok férfi tagjainak túlnyomó többségét ugyanis már korábban vagy börtönbe zárta az új hatalom, vagy a már említett filóczi táborban voltak „átnevelésen”. A Hrastovecre internált magyarok egy részét, azokat, akiknek nem volt 15 évesnél kisebb gyermeke, július 28-án a Ptuj melletti Sternthalban létesített koncentrációs táborba szállították. Sternthalban a nőket és a férfiakat különálló barakkokban szállásolták el.³⁹ A gyerekeket viszont 5 hét után hazaengedték a hrastoveci táborból, mivel nagyon sokan megbetegedtek közülük, elsősorban vérhasban szenvedtek. Annak ellenére, hogy

a gyerekeket hazaküldték, legalább öt kiskorú gyerek halt meg betegségek, illetve végegyengülés következtében röviddel a táborból való hazatérés után.⁴⁰ Az internált muravidéki magyarok végül is szeptember végén térhetek haza. A 18 éves fiatalként a családjával együtt internált göntérházi születésű Biró József így emlékezett a sternthali táborra: „Szeptember közepe felé egy éjjel, gyakorlat idején arra lettünk figyelmesek, hogy az étterem falához van állítva a táborparancsnok és a helyettese, a parancsnok katonaruhában, a helyettese pedig civilben, előttük három tiszt ruhába öltözött ember. Nagyon megijedtünk, mert el sem tudtuk képzelni, mi történt. Másnap reggel nem kellett menni dolgozni, és délelőtt egyszer csak látjuk, hogy a helyettes táborparancsnokot egy fegyveres katona kíséri a bunkerbe, és ennek a hírhedt embernek a kezei meg voltak bilincselve. Ettől a naptól kezdve kaptunk négyen egy kenyeret, majd pár nap múlva ketten egyet és a koszt is megjavult egy kicsit. Szeptember végén kiengedtek bennünket.”⁴¹

A hrastoveci, valamint a Sternthalba internált magyarok közül a rendelkezésünkre álló adatok alapján legalább 17 személy halt meg, közülük legalább 5 kiskorú gyerek.⁴²

A II. világháború alatt és az azt követő időszak atrocitásai következtében elhunyt muravidéki magyarok száma még pontosításra vár. A rendelkezésre álló és ellenőrzött adatok alapján megállapítható, hogy a II. világháború és az azt követő megtorlások muravidéki magyar áldozatainak száma legalább 42 főt tesz ki.⁴³

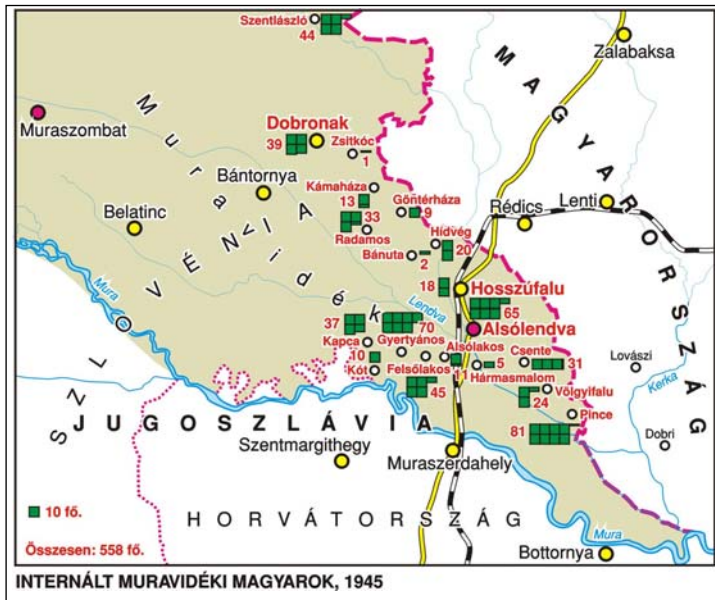
4. számú táblázat: A II. világháború és az azt követő megtorlások muravidéki magyar áldozatai

A muravidéki magyar áldozatok	Áldozatok száma
Orosz katonák által elhurcolt muravidéki magyar nyilasok, akik nem tértek haza	10
Orosz katonák által megölt muravidéki magyar civilek	10
Az új (partizán) hatalom által likvidált muravidéki magyarok	5
A hrastoveci és a sternthali lágerekben illetve annak következtében elhunyt muravidéki magyarok	17
Összesen	42

Forrás: Miért? Zakaj? Lendavski zvezki – lendvai füzetek. Lendva – Lendava 1998.; Göncz László: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura-mente 1941–1945. Lendva, 2006.; Kovács Attila: Dobronaki életképek a 20. század első feléből – Podobe iz življenja Dobrovnika v prvi polovici 20. stoletja. Lendva – Lendava, 2011.; Varga Sándor: A szlovénia magyarok II. Honismeret, 1995. 3. sz. 17–19.; Godina, Ferdo: Prekmurje 1941–1945. Murska Sobota, 1980.; Göncz László: Egy peremvidék hírmondói. Mura menti életképek a 20. század első feléből. Budapest, 2006.; Az internált muravidéki magyarok neveit tartalmazó füzet

247	Szomsz	Hefan	1839	II	5	9) <u>Banata</u>					
248		Franc	1830	I	26	262	Szomsz	Josif	1874	I	17
249	Völgye	Rozalija	1842	IX	1	263	"	Katarina	1882	IX	15
250	"	Josif	1829	V	24	10) <u>Lamastje</u> (Hudvig)					
251	"	Marija	1836	IV	24	264	Szomsz	Franc	1871	III	17
8) <u>Kot</u>						265	"		1886	III	15
252	Muzsica	Rozalija	1893	II	9	266	"	Mirabela	1882	III	27
253	Lipica	Helena	1912	I	6	267	"	Helena	1917	V	22
254	"	Josif	1836	III	6	268	"	Lolban	1843	III	9
255	"	Kuzela	1843	IV	5	269	"	Rozalija	1888	III	28
256	Magyar	Katarina	1804	II	3	270	"	Franc	1835	IX	11
257	"	Hefan	1832	IX	20	271	"	Helena	1810	III	4
258	Nagy	Julija	1875	V	15	272	"	Marija	1838	III	28
259	Völgy	Josif	1875	II	29	273	"	Katarina	1804	I	20
260	"	Rozalija	1819	III	14	274	Josif	Valon lin	1864	III	30
261	"	Katarina	1841	I	19	275	"	Rozalija	1815	III	6
						276	Völgy	Katarina	1884	III	29
						277	"	Mirabela	1803	V	27

1. kép: A hrastoveci koncentrációs táborba internált muravidéki magyarok neveit tartalmazó füzet egyik oldala
(A füzetet Biró Lajos őrzi)

2. kép: Az 1945. július 9-én internált muravidéki magyarok megoszlása településenként és személyenként
(Forrás: A tanárok e-kompetenciái a kétnyelvű iskolákban című projekt)

3. kép: A hrastoveci vár udvarán található emlékmű
(A szerző fotója)

4. kép: Egy, a partizánok által likvidált muravidéki magyar házaspár sírja:
a göntérházi malomtulajdonos Tóth Péter és neje, Rozália
(A szerző fotója)

JEGYZETEK

- ¹ A Ljubljani Újkortörténeti Intézet (Inštitut za novejšo zgodovino) keretében folyt 1997–2012 között a második világháború és az azt követő megtorlások áldozatainak összeírása, illetve kutatása Szlovénia mai területén. Mivel Szlovénia területe a két világháború között két állam között volt felosztva (Jugoszláv Királyság és az Olasz Királyság), a kutatás kezdeti időpontját Olaszország hadbalépése képezte (1940. június 10.). Az olasz hadbalépéstől Jugoszlávia 1941. április 6-ai megtámadásáig pontosan 60 fő halt meg Szlovénia mai területéről. A kutatás eredményét képezi egy számítógépes adatbázis is, mely az áldozatok egy részének adatait tartalmazza (www.sistory.si). A témáról bővebben lásd Deželak Barič, Vida: *Posledice vojnega nasilja. Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*. In: Troha, Nevenka (szerk.): Zbirka Vpogledi 8 (Nasilje vojnih in povojnih dni). Ljubljana, 2014. 11–47. (A továbbiakban: Deželak Barič, 2014.)
- ² A mai Szlovénia a második világháború és az azt követő megtorlások áldozatainak száma 98 723 fő, ami a mai szlovén területek akkori összlakosságának (1 492 000 fő) 6,6%-át jelentette.
- ³ A Jugoszláv Királyság gyors vereségét követően Szlovénia Jugoszláviához tartozó részét három szomszédos állam – Németország, Olaszország és Magyarország – osztotta fel egymás között, néhány település pedig az újonnan megalakuló Független Horvát Államhoz került.
- ⁴ Először a németek, majd az olaszok által ellenőrzött területen az erőszakos elnemzetlenítő politika (az öntudatos szlovének börtönbe zárása, kitelepítések stb.) ellen ellenállási mozgalom alakult ki a szlovének részéről, amelyre még erőteljesebben reagáltak a német és olasz, elenyésző részben a magyar rendfenntartó erők. A harc az egyik oldalon a partizánok (vagy forradalmi oldal) köré szerveződő ellenállási mozgalom, míg a másik oldalon a szlovén területeket ellenőrző államok között dúlt és évről évre több áldozatot követelt. A csatározások intenzitását csak növelte, hogy a partizánmozgalom (vagy forradalmi mozgalom) erőszakkal lépett fel a „másként” gondolkodó szlovének ellen is. Ennek következtében egy partizánellenes vagy ellenforradalmi mozgalom is kialakult a szlovének körében, melyet az olaszok, illetve a németek is támogattak fegyverrel. A későbbiekben a kollaborálás, valamint a szlovén területek egyes részein kialakuló polgárháborús helyzet következtében egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintett az erőszakos konfliktus. A második világháborús szlovéniai eseményekről magyar nyelven lásd Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. É. n.
- ⁵ Deželak Barič, 2014. 18.
- ⁶ Deželak Barič, 2014. 17–18.
- ⁷ Deželak Barič, 2014. 15.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Deželak Barič, 2014. 14.
- ¹⁰ MVAC (Milizia volontaria anticomunista – Önkéntes kommunistaellenes milícia), olasz vezetés alatt működő partizánellenes vagy ellenforradalmi szlovén félkatonai alakulat volt, melynek szerves részét képezte a „Legija smrti” (Halállégió) is.
- ¹¹ Olaszország 1943. szeptember 3-ai kapitulációját követően a németek a partizánellenes félkatonai, illetve rendőri alakulatokból létrehozta egy szlovén segédhadsereget, melynek tagjait honvédeknek (domobranci – domobranok) nevezték. A szlovén domobranokról lásd bővebben szlovén nyelven Boris Mlakar: *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana, 2003.
- ¹² Szlovénia Olaszországhoz került területeit szervezték egy közigazgatási egységbe az olaszok Ljubljani Tartomány (Ljubljanska Pokrajina) néven.
- ¹³ Ebből 166 fő SS-tag volt.
- ¹⁴ Sajnos a forrás nem jelzi, hogy milyen összeírások, illetve számítások alapján lett kiszámolva az összlakosság száma. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel a háborús évek alatt a mai Szlovénia területén készült összeírások különböző államok eltérő módszertana alapján keletkeztek.
- ¹⁵ Deželak Barič, 2014. 35.
- ¹⁶ A 10 200 fő mellett 166 fő SS-tagként halt meg.

- ¹⁷ Az áldozatok számának kutatása során a magyar hadsereg tagjaként feltárt 313 áldozat nagy valószínűséggel nem felel meg a valós értéknek. A tényleges számok minden jel szerint magasabbak. Az 1941-ben Magyarországhoz került Muravidéken az ez évben végrehajtott népszámlálás szerint 82 400 főt írtak össze. A 313 áldozat az össznépesség 0,37%-át jelenti. Ezzel szemben az egyik jelentős muravidéki településről, Dobronakról 22 fő halt hősi halált a magyar hadsereg katonájaként a második világháborúban. Dobronakon 1941-ben 1248 főt írtak össze, vagyis a 22 hősi halott a településen összeírtak 1,76%-a. A két arány közötti különbség (Muravidéken 0,37%, míg Dobronakon 1,76%) túl nagy. Ebből arra következtettek, hogy a magyar hadsereg kötelekeiben hősi halált halt muravidéki katonák száma jóval magasabb a kutatás során feltárt 313 áldozatnál. A dobronaki hősi halottokról lásd bővebben Kovács Attila: *Dobronaki életképek a 20. század első feléből – Podobe iz življenja Dobrovnika v prvi polovici 20. stoletja*. Lendva – Lendava, 2011. 96–97. (A továbbiakban: Kovács, 2011.)
- ¹⁸ Deželak Barič, 2014. 15–16.
- ¹⁹ A Muravidék kifejezés alatt ez esetben a Magyarországhoz csatolt területeket, valamint az egykor Vas megyéhez tartozó, de 1941-ben a német birodalomhoz csatolt három, többségében német ajkú lakossággal rendelkező településeket kell érteni.
- ²⁰ Deželak Barič, 2014. 13.
- ²¹ A háborút követően 691 halalos kimenetelű szerencsétlenség történt, főleg gyerekek között. Deželak Barič, 2014. 17., 34.
- ²² Deželak Barič, 2014. 13–17.
- ²³ Deželak Barič, 2014. 28.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ A rendelkezésre álló adatok alapján a háborút követő megtorlások során 529 német nemzetiségű személy halt meg. Deželak Barič, 2014. 35.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ A trianoni békekötés egyik következményeként a történelmi Zala és Vas megyék délnyugati részeit az újonnan megalakuló Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták. Az 1921-es jugoszláv népszámlálás az egykor Zala és Vas megyék részét képező területen, Muravidéken (szlovénul Prekmurje) 26, túlnyomó többségében magyarok lakta települést talált a jugoszláv–magyar határ mentén. A 26 településen az említett népszámláláskor összesen 15 780 személyt írtak össze, akik közül 82,8%-a magyar anyanyelvűnek (13 067 fő), 15,2%-a pedig szlovén anyanyelvűnek (2395 fő) vallotta magát. A maradék 318 főt (2%) az egyéb kategóriába sorolták be. Amikor a muravidéki magyar közösségről beszélek, a fentiekben említett 26 települést, illetve annak magyar lakosságát értem. Az 1921. évi népszámlálásról és a muravidéki (szlovéniai) magyar közösségről lásd bővebben magyar nyelven Kovács Attila: *A muravidéki magyarok számának változása a 20. században a statisztikák tükrében*. Muratáj, 2004. 1. sz. 47–77.
- ²⁸ Godina, Ferdo: *Prekmurje 1941–1945*. Murska Sobota, 1980. 279–289.; Göncz László: *Egy peremvidék hírmondói. Mura menti életképek a 20. század első feléből*. Budapest, 2006. 66.; Göncz László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura-mente 1941–1945*. Lendva, 2006. 161. (A továbbiakban: Göncz, 2006.)
- ²⁹ Varga Sándor: *A szlovéniai magyarok II*. Honismeret, 1995. 3. sz. 17. (A továbbiakban: Varga, 1995.)
- ³⁰ Göncz, 2006. 161.
- ³¹ Varga, 1995. 17.; Göncz, 2006. 159–165.
- ³² Mélyinterjúk Biró Józseffel (Lendva), Biró Lajossal (Lendva) és Tomka Györggyel (Lendva).
- ³³ Kovács Attila: *A Turza család – egy dobronaki néptanítói familia. Naptár 2012. A szlovéniai magyarok évkönyve*. Lendva, 2011. 178–179.
- ³⁴ Göncz, 2006. 165.; Kovács, 2011. 151.
- ³⁵ Mikola, Milko: *Dokumenti in pričevanja o poveljnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji*. Ljubljana, 2007. 21–22. (A továbbiakban: Mikola, 2007.)

- ³⁶ Az egyik internált muravidéki magyar személy, Rudas János radamosi kereskedő a hrastoveci táborban az egyik ott dolgozó és magyarul is tudó írnokot megvesztegette, hogy készítsen egy névjegyzéket a táborban lévő muravidéki magyarokról. Az írnok egy füzetbe írta össze a táborban lévő magyarokat. A családi és keresztnév mellett feltüntette az internált személy születési dátumát, valamint a települést, amelyről internálták. A névjegyzéket készítő Rudas János szerencsésen hazatért a táborból, és titokban tartotta a füzet létét. Röviddel a halála előtt Rudas János a füzetet a göntérházi Füle Vendelre bízta, aki csak Szlovénia önállósodása után tárta a nyilvánosság elé a hrastoveci táborba hurcolt magyarok névlistáját. Az internált muravidéki magyarok listáját tartalmazó füzet Biró József internált muravidéki magyar dokumentumgyűjteményében található. Mélyinterjú Biró Józseffel ([Alsó]Lendva).
- ³⁷ A következő, a muravidéki magyarok által lakott települések voltak érintve az internálás során (zárójelben az internált személyek száma): Alsólendva (65 személy), Csente (31 személy), Völgyifalu (24 személy), Pince (81 személy), Hármasmalom (5 személy), Hosszúfalu (18 személy), Alsólakos (11 személy), Felsőlakos (45 személy), Gyertyános (70 személy), Kapca (53 személy), Kót (10 személy), Bánuta (2 személy), Hidvég (20 személy), Radamos (33 személy), Göntérháza (9 személy), Kámaháza (13 személy), Zsitkóc (1 személy), Dobronak (39 személy), Szentlászló (28 személy). Forrás: Az internált muravidéki magyarok listáját tartalmazó füzet.
- ³⁸ Az 558 internált személy közül 194 volt 15 évesnél fiatalabb gyermek.
- ³⁹ Strnišče pri Ptuj.
- ⁴⁰ *Miért? Zakaj? Lendavski zvezki – lendvai füzetek.* Lendva – Lendava, 1998. 80., 91. (A továbbiakban: *Miért? Zakaj?*, 1998.)
- ⁴¹ *Miért? Zakaj?*, 1998. 84., 90., 91.; Az internált muravidéki magyarok neveit tartalmazó füzet.
- ⁴² *Miért? Zakaj?* 1998. 29.; Göncz, 2006. 163–164.; Mikola, 2007. 22–23.
- ⁴³ A 42 áldozat a második világháború és az azt követő megtorlások muravidéki magyar áldozatainak minimális számát jelenti. A 42 áldozatot ugyanis sikerült név szerint is beazonosítani a rendelkezésre álló dokumentumokból, szakirodalomból, visszaemlékezésekből és mélyinterjúkból. Néhány muravidéki áldozat neve és halálának oka viszont még pontosításra vár.

A TERROR PROPAGANDÁJA
Az ORJUNA működése a Délvidéken (1922–1923)

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

ABSTRACT

The study deals with the ideology, activism and terror in Vajdaság of ORJUNA (Organizacija Jugoslovenskih Nacionalista – The Organization of Yugoslav Nationalists), which was an important terror organization playing a crucial role in the political life of the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes, the first South-Slavic state.

The ORJUNA movement functioned as a paramilitary wing of the Democratic Party, basing its ideology on the integrative processes of Yugoslavism and centralized state. Hungarians, Germans and Jews – as the minorities of the newly established state – became its main target following the organization's formation in 1922.

As the main carrier of terror, the ORJUNA's activism against the mentioned minorities beyond physical intimidation and pressure, was making these minority communities' economic, political and cultural life impossible, and also enforcing the Slavic character of the newly acquired territories.

The appearance and activities of ORJUNA on the historic territories of the Hungarian southern territories (Vajdaság) had a great impact not only the political and day to day life in general, but also determined the every day life of the Hungarians, Germans and Jews – from that point as minorities. Even though in the first decade following the formation of the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes the ORJUNA had a major influence on the internal affairs of the state, little written documents have survived on the organization itself.

Though the surviving studies on the activism of ORJUNA deal with the actions of the organization carried out on the soil of Vajdaság, there have been no elaborate studies comprised which would deal with the organization's actions focusing primarily on the mentioned area. This study for that purpose uses the Bácsmezei Napló as its source from the period of 1922–1923, beside the relevant studies, and thus describes ORJUNA and its actions focusing on the minorities in Vajdaság.

SZAKIRODALOM, FORRÁSOK

Dolgozatomban az első délszláv állam, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SZHSZ Királyság) politikai életében fontos, sőt meghatározó szerepet játszó terrorszervezet, az ORJUNA (Organizacija Jugoslovenskih Nacionalista – Jugoszláv Nationalisták Szervezete) ideológiáját, a megalakulását követő első évi délvidéki tevékenységét, terrorját dolgozom fel.

A történelmi Délvidéken az ORJUNA megjelenése és működése nagy hatással volt nem csak a politikai, hanem a mindennapi életre, s alapvetően determinálta az itt élő, az új délszláv államban kisebbségi létben élő magyarok, németek és zsidók mindennapjait. Annak ellenére, hogy az SZHSZ Királyság fennállásának első évtizedében (1918–1929) nagy befolyással bíró mozgalom alapvetően határozta meg az SZHSZ Királyság belpolitikáját is, az ORJUNA-ról szóló szakirodalom a mai napig igen hiányos. Jelen tanulmány megírásakor – ismereteink szerint – mindössze hat releváns, tudományos jelleggel, kizárólag erre a témára fókuszáló forrás áll a rendelkezésre.

Az első, kétségkívül úttörő, a mai napig témánk és vizsgálódásunk szempontjából is releváns munka Branislav Gligorijević 1963-ban kiadott tanulmánya.¹ Jóval később, a horvát függetlenségi háború előszobájában jelent meg a Slobodna Dalmacija napilapban Tonči Šitin² értekezése. Ezt követte másfél évtizeddel később Ivan J. Bošković munkája.³ A Ljubljani Egyetemen Robert Čop *ORJUNA – prototip politične organizacije* címmel védte meg diplomamunkáját.⁴ Egy évvel később, a budapesti Közép Európai Egyetemen (Central European University) Stevo Đurašković MA dolgozata fókuszált a témára.⁵ Szintén az ő tollából jelent meg az ORJUNA ideológiáját horvát nyelven feldolgozó tanulmány.⁶

Bár a fenti művek kisebb-nagyobb részletességgel érintik az ORJUNA délvidéki tevékenységét is, ettől függetlenül a szervezet itteni történetéről, működéséről eddig nem készült átfogó, szintetizáló feldolgozás. Dolgozatom ezért a releváns szakirodalom mellett a *Bácsmezei Napló* 1922–1923-as évben megjelent számai alapján térképezi fel, illetve mutatja be az ORJUNA első periódusának vajdasági, az itt élő kisebbségeket érintő tevékenységét. Hangsúlyozva egyben azt is, hogy a téma ismeretlensége, feldolgozatlansága és fontossága miatt a közeljövőben a szabadkai mellett az újvidéki és a belgrádi levéltári források iratainak vizsgálatát is el kell végezni.

AZ ORJUNA LÉTREJÖTTÉNEK ELŐZMÉNYEI

Az ORJUNA létrejöttének előzményei 1910-ig nyúlnak vissza. Horvátországban ekkor alakult meg a *Nacionalistička omladina* (Nacionalista Ifjúság) nevű szervezet, amely támadta a horvát nemzeti elit egységes délszláv nemzet koncepcióhoz való felemás hozzáállását. Nem sokkal később, 1912-ben jött létre a *Jugoslovenska nacionalistička organizacija* (Jugoszláv Nacionalista Szervezet). Ennek fókuszában az a gondolat állt, amely szerint a délszlávok politikai emancipációját az egységes jugoszláv nemzet létrehozásával lehet felgyorsítani. Ennek jegyében hirdették meg az ún. jugoszláv népek egyesítésének programját, amelynek vezetésére – nézetük szerint – a már államisággal bíró jugoszláv Piemont, Szerbia volt hivatott.⁷ A Jugoszláv Nacionalista Szervezet eszmeiségnek kiművelője az ún. *Omladina* (Ifjúság) idősebb generációjához tartozó Milan Marjanović⁸ volt, aki ideológiai téziseit 1913-ban a Fiumében megjelentetett *Narod koji nastaje. Zašto nastaje i kako se formira jedinstveni Srpsko-Hrvatski narod* (*Egy nép születik. Miért születik és hogyan formálódik az egységes szerb–horvát nép*) címet viselő munkájában hozta nyilvánosságra.

Marjanović a délszláv történetírás és történelemfelfogás azon modern irányzatából indult ki, amely úgy vélekedett, hogy a külön identitástudat ellenére a szerb és a horvát nép is a jugoszláv egység irányába halad. Marjanović alaptézise az oszmánok Balkánon való megjelenése volt, amely végül megsemmisítette a középkori szerb és horvát államot. Ennek következményeként az elkövetkező évszázadok során megindult a két nemzet keveredése, amely a 19. században a modern nacionalizmusok megjelenésekor végül azt eredményezte, hogy a szerb és horvát nemzeti gondolat nem külön, önálló identitást hozó utat járt be, hanem létrehozta a történelmi okok miatt több államba szétszóródott – így kétpólusú –, de egy nemzet gondolatát.⁹

Nagyjából ebben az időszakban, 1914-ben jelent meg Jovan Cvijić¹⁰ szerb antropológus *Jedinstvo i psihički tipkovi južnih Slavena* (*A Délszlávok egysége és pszichikai típusai*) című tanulmánya, amely a délszláv népeknél a dinári hegyekben élő, tehát többségében szerb etnikumú ún. dinári típusú emberben jelölte meg azt az embertípust, amely a délszlávok vezetésére hivatott.¹¹ Cvijić munkássága nagy hatással volt a szerb közvéleményre, gondolkodása előrevetítette azt a vitát, amely az elkövetkező időszakban az egységes, de több (kettő, végül három – szerb, horvát, szlovén) törzsből álló nemzet ideológiájának a gyakorlati megvalósítása körül bontakozott ki.

Tin Ujević¹² horvát gondolkodó, a szerb–horvát uniót propagáló, sőt az azt támogató Milotislav Bartulicaval¹³ együtt már ekkor úgy fogalmazott, hogy „*ha a szerbek és a horvátok magukat szerb–horvátnak is nevezik, ez még nem jelenti azt, hogy elutasítanak a horvát nevet, sőt éppen ellenkezőleg, ez szerves részét képezi az ún. szerb–horvát terminusnak*”.¹⁴

Ezek a viták és dilemmák a nagy háború alatt végigkísérték az emigrációban lévő szerb és horvát politikusokat és gondolkodókat, majd mindez rövidesen nem csak az egységes nemzetfelfogás kérdésében, hanem egyenesen a megalakítandó közös állam létrehozása körül kibontakozó tárgyalásoknál is erőteljesen megjelenítődött.

A felgyorsuló és gyorsan váltakozó események sodrásában a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság első kormánya végül 1918. december 20-án, Stojan Protic¹⁵ vezetésével alakult meg, s húsz miniszteréből 13 szerb, 4 horvát, 2 szlovén és 1 bosnyák nemzetiségű volt.¹⁶ Mindez egyértelművé tette a szerb dominancia térnyerését és érvényesülését, melyet később a közeljövő alkotmányjogi eseményei is igazoltak: december 22-én az egész ország területére kiterjesztették a szerb alkotmányt.¹⁷

Az ideiglenes alkotmányt a szerbiai közigazgatási és kormányzati struktúra átültetésével 1919. január 30-án parlamenti jóváhagyás nélkül fogadták el.¹⁸ Oktrojált jellege miatt azonban a rendelkezés nagy ellenállást váltott ki, s végül nem is lépett hatályba. Ettől függetlenül, 1919 márciusában a belgrádi hatalmi körök elérték az országrészek különböző parlamentjeinek felosztatását is.¹⁹

Az 1920. november 28-án megrendezett választásokon a 22 induló párt közül végül 16 került be a parlamentbe. A jelentősebb pártok közül a Demokrata Párt 92, a Radikális Párt 91, a Kommunista Párt 58 mandátumhoz jutott. A Horvát Parasztpárt 50, a Jugoszláv Muzulmán Szervezet (JMO) 24, a Szlovén Néppárt 14 mandátumot szerzett.²⁰ A kommunistákat leszámítva tehát a parlamentbe kizárólag nemzeti, s nem programpártok kerültek be.

A parlament 1920. december 12-ei felállítását követően az ország államjogi berendezkedésének kérdése a kommunistákkal való leszámolás miatt átmenetileg háttérbe került. A kommunisták ugyanis a választásokat követően az ország harmadik legerősebb politikai erejévé váltak, ráadásul az önkormányzati választásokon Zágrábban és Belgrádban győzelmet is arattak. Az egyre súlyosbodó társadalmi feszültségek miatt országszerte bányászsztrájkok robbantak ki, amelyeket végül csak súlyos áldozatokkal tudtak leverni. Ennek visszaszorítására hozta meg az 1920. december 29-éről 30-ára virradó éjszakán a minisztertanács az ún. OBZNANA-t, vagyis az állam védelméről szóló rendeletet, amely többek között a Kommunista Párt legális működését tiltotta be.

A kommunistákkal történt leszámolást követően a belpolitikai feszültségek homlokterébe az alkotmányozás kérdése került. A pártok között már abban sem volt egyetértés, hogy a parlamentnek egyáltalán volt-e jogosu ltsága az alkotmány kérdésében dönten i. A centralizált államot célként szem előtt tartó szerb pártok – elsősorban a Demokrata és a Radikális Párt – úgy vélték, hogy az 1918. december 1-jei proklamáció lényegi elemeiben már eldöntötték az ország belső berendezkedését.²¹ A föderalizmusért síkraszálló erők viszont tagadták a december 1-jei proklamáció ilyen jellegű értelmezését, sőt a Stjepan Radić²² vezette Horvát Köztársasági Parasztpárt a proklamáció és az alkotmányozás közötti jogi kontinuitást is elutasította.

A viták ellenére a radikális Nikola Pašić által²³ vezetett kabinet 1921. január 25-én végül a demokrata-radikális koncepciót képviselő alkotmányjavaslatot adta át a parlamentnek, amely centralizált államformát látott elő.²⁴

A pártok eltérő álláspontjai azonban nemhogy nem kerültek egymáshoz közelebb, egyre inkább távolodtak, így a vita egészen 1921 februárjáig elhúzódott. Az unitárius államért sikrasszálló Demokrata és Radikális Pártnak nem volt meg a többsége az alkotmány elfogadásához. Mindez 1921. március 21-én a Jugoszláv Muzulmán Szervezettel (Jugoslovenska Muslimanska Organizacija – JMO) való kiegyezéshez vezetett.²⁵

1921. július 28-án, Vid napján végül 223 igen, 35 nem és 158 távolmaradás mellett elfogadták az alkotmányt.²⁶ A centralizmus jegyében íródott alaptörvény széles jogköröket biztosított a királynak, egységes törvényhozást és végrehajtói hatalmat irányzott elő, kizárta az etnikai autonómiát, és negligálta a történelmi jogokat is.²⁷

A formálódó ország tehát már megszületésekor konstans belpolitikai válsággal nézett szembe, s a helyzetet csak súlyosbították a Montenegróban, Koszovóban, Macedóniában, de Horvátországban is időszakosan fel-fellobbanó lázadások, amelyeket csak karhatalmi erők bevetésével lehetett megfékezni. Nem sokkal volt jobb a helyzet külpolitikai fronton sem; a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak minden szomszédjával területi vitái voltak.

Ebben a kiélezett helyzetben a centralizmust erőltető belgrádi kormánynak jól jöttek a különféle, a kezdeti időkben többnyire szervezetlen, valós erőt és összehangoltságot nélkülöző fegyveres szabadcsapatok, rohamalakulatok, amelyeknek a tagságát szinte kizárólag a szerb etnikumból kikerülő csetnikek, tartalékos tisztok, az ún. dobrovoljacok (önkéntesek), hadirokkantak és a szokolisták²⁸ adták, akik három nacionalista szervezetbe tömörültek. A Narodna Odbrana (Népvédelem) azt hirdette, hogy szervezett akciókkal kell megvédeni az újonnan létrejött állam egységét a belső, defetista ellenségtől szemben. Az önkéntesek szövetsége (Savez dobrovoljaca) azt vallotta, hogy az állam még nem erősödött meg, így a belső és külső ellenséggel nekik kell szembeszállniuk. A Csetnikek Egyesülete (Udruženje Četnika) pedig egyenesen mindazok ellen hirdetett harcot, akik meglátása szerint veszélyeztették az ország területi egységét és jövőbeli haladását.²⁹

Közvetlenül az OBZNANA életbeléptetése előtt a belgrádi kormányzat az ún. nemzeti gárdákat is életre hívta. Ezek az egységek később komoly szerepet játszottak a bányászsztrájkok leverésében is.³⁰

1921 elejére a centralista belgrádi hatalmi körök felismerték, hogy a szervezett erőt képviselő, de nem a reguláris karhatalmi és fegyveres egységekhez tartozó roham- és terroralakulatok alapvetően az egzisztenciálisan lecsúszott rétegből alakulnak ki, ezért a tőlük függő rétegekre építhetik fel, amelyeket gazdasági helyzetük javításának az ígéretével, munkával és földjuttatással köthetnek magukhoz. Ez a felismerés vezetett el végül az ORJUNA létrehozásának politikai támogatásához is.

AZ ORJUNA IDEOLÓGIÁJA

Bármennyire is egységesnek tűnik első látásra a centralizáció kérdésében a két nagy szerb politikai opció, a Demokrata, illetve a Radikális Párt, a két politikai csoportosulás között az új állam létrehozásától kezdve komoly, áthidalhatatlan ideológiai ellentétek feszültek.

A Radikális Pártot még 1881-ben Szerb Népi Radikális Pártként alapították, s a kezdeti időszakban elsősorban a paraszti tömegek képezték bázisát. Bár ez a szavazótábor a 20. század első felében is megmaradt, maga a párt fokozatosan a szerb elit és a középosztály pártja lett, s a nagyszerb program hirdetőjeként az erős, centralizált monarchia egyik letéteményeseként lépett fel.³¹

Ettől eltérő, lényegi kérdésekben alapvetően különböző álláspontot fogalmazott meg az 1919-ben – tehát már az új állam megszületése után – a három párt fúziójával a radikálisokból, a Ljuba Davidović által kivált szárnyból, a Szerb Haladó Pártból, illetve a Liberális Pártból létrejött Demokrata Párt, amelyet az egykori Monarchia területén élő ún. prečani, vagyis a Dunán és a Száván túl élő szerbek is támogattak. Bár a párt elnöke végül Ljuba Davidović³² lett, ideológiájának létrehozása a prečani Svetozar Pribičević³³ nevéhez volt köthető.

Maga a Demokrata Párt, vagy ahogyan arra hivatalos neve – Jugoszláv Demokrata Párt – is utalt, a Radikális Párttól is centralizáltabb államfelfogást képviselt. Csakhogy a radikálisoktól eltérően ennek ideológiai fókuszában nem a nagyszerb ideológia klasszikus változata, hanem az integratív jugoszlávizmus, vagyis a három jugoszláv néptörzs (szerb, horvát és szlovén) egysége állt. Történt ez attól függetlenül, hogy a Demokrata Párt alapvetően mégis szerb párt volt, az egységesítés jegyében viszont elutasított minden történelmi, vallási és kulturális különbséget a három néptörzs vonatkozásában. Míg a radikálisok elképzelhetőnek tartották a közigazgatási autonómia bizonyos fokát, addig a demokraták következetesen elleneztek azt.³⁴

Bár a két párt az SZHSZ Királyság létrejöttét követő időszakban, a sűrűn váltakozó politikai események sodrásában többnyire együtt kormányzott, a köztük lévő ideológiai különbségek számos alkalommal súlyos – s ebben az esetben nem csupán politikai, hanem utcai – összecsapásokba is torkolltak. Ez volt a lényegi oka annak is, hogy az 1921 kora tavaszán, a dalmáciai Splitben formálódó új erőszak-szervezet, az ORJUNA, amelynek gyökerei 1910-be, vagyis az integratív jugoszlávizmus eszméjéhez nyúlnak vissza, a Demokrata Párt befolyása alá került. Ide vezethető vissza az a paradoxon, hogy az ORJUNA ellenséges érzülettel viseltetett a sűrűn váltakozó, a radikálisok által vezetett kormányok ellen.³⁵

Az eredetileg Jugoszláv Haladó Nacionalista Ifjúság (Jugoslovenska Napredna Nacionalistička Omladina – JNNO) néven szerveződő mozgalom 1921. március 23-án végül a demokraták kezdeményezésére kezdett el szerveződni.³⁶ Miután Pribičević felismerte az ORJUNA-ban azt az erőt, amelyet kérellelhetetlenül felhasználhat vélt vagy

valós ellenfelei ellen, az anyagi támogatás mellett fegyvereket is biztosított számára.³⁷ Pribičević egészen odáig elment, hogy nyilvánosan is kijelentette, az ORJUNA létezésére egyenesen úgy tekint, mint az állam alkotmányos védelmének egyik garanciájára.³⁸

A formálódó szervezetben a Demokrata Párt már a kezdeti időktől fogva a saját rohamalakulatát, erőszakszervezetét látta, amelyet elsősorban a centralista állam-berendezkedés biztosítására és fenntartására kívánt felhasználni. Az olasz veszélyérzetre és a határvonalakkal elégedetlen dalmát tömegekre rájátszva a formálódó mozgalom a nem szerb etnikum egy el nem hanyagolható hányadánál szintén támogatásra talált, s nem sokkal megalakulása után Horvátország-szerte támadásokat vitt végbe a centralizmust, s ezzel együtt a nagyszerb, de az integratív jugoszlávizmus ideológiáját is elutasító, az ország föderalizálását támogató vidékeken. A Gregor Žerjav³⁹ vezetése alatt álló szlovén ORJUNA ugyancsak jelentős szimpátiával rendelkezett az olasz–szlovén (jugoszláv), illetve az osztrák–szlovén (jugoszláv) határvonallal elégedetlenkedők körében, s mindennek a leginkább szenvedő alanyai a szlovéniai őshonos németek voltak.⁴⁰

A történelmi szerb területeken a formálódó új szervezet – a Belgrádi Egyetem egy szűk körére korlátozódó tagságát leszámítva – nem tudott gyökeret verni. Ez a vidék számított ugyanis a Szerb Radikális Párt valódi hátszágának, s ennél fogva az itt élő lakosság többsége a radikálisok nagyszerb, semmint a demokraták – a széles néprétegek számára ráadásul nehezen is érthető és értelmezhető – integratív jugoszláv ideológiáját és politikáját támogatta. Nem mellékesen pedig, ez a vidék etnikailag homogénnek, szerbnek, vagyis potenciális ellenséggel nem bíró területnek számított. Bár Boszniában, Koszovóban és Macedóniában az ORJUNA több merényletet is elkövetett, ezeken a területeken szintén nem sikerült jelentős és tartós támogatottságra, beágyazódásra szert tennie.

Az új szervezet viszont meglepően gyorsan és sikeresen eresztett gyökeret a történelmi Délvidék, a mai Vajdaság területén. Az itteni szerb politikai elit egy jelentős része alapvetően a német, a magyar és a magyar érzelmű zsidóság, a korban előszeretettel használt judeo-magyarok⁴¹ társadalmi és gazdasági pozícióinak megtörésében volt érdekelt, s a formálódó szervezetben vélte felfedezni azt az erőt, amely biztosíthatta számára az élet minden terén az ún. „nemzeti elem” területi szuperioritását.⁴²

A területi terjeszkedéssel párhuzamosan a formálódó szervezethez csatlakoztak az addig különálló, különböző szétszórt, valódi irányítás és cél nélkül álló nacionalista csoportosulások – a csetnikiek, a dobrovoljacok (önkéntesek), a tartalékos tisztek és a szokolisták tagjai. Az egyre duzzadó létszám következtében 1922 májusában hozták meg végül az új statútumot, amely egyben névváltoztatást is jelentett: ekkortól lett a szervezet neve hivatalosan is ORJUNA.⁴³

Az ORJUNA vezetősége az értelmiség újságírókhoz és az írókhoz kötődő köréből került ki. Első elnöke Marko Nani volt, helyét nem sokkal később Mirko Korolija,⁴⁴ horvát költő vette át. Maga a szervezet egyébkén a harmadik elnök, Ljubo Leontić⁴⁵ nevével fonódott össze, aki a Direktórium révén első ránézésre vaskézrel irányította az ORJUNA-t.⁴⁶ Első ránézésre, mert bár az ORJUNA a centralizált, diktatúra alatt álló államot hirdette, szervezetként – paradox módon – alapvetően mégiscsak a decentralizáció jegyeit mutatta. Az ORJUNA vezetési struktúrájában a legtöbb esetben ugyanis egymástól független szervezetek tevékenykedtek, melyek közül a három nagy – a szlovéniai, a horvátországi és a vajdasági – emelkedett ki.

A Vajdaság területén a tagság jelentős részét az ún. „*kuferašik*” (bőröndösök), vagyis a területre éppen akkor érkező telepesek adták. Sokuk számára az ORJUNA tagsága jó eszköznek bizonyult a gazdasági előnyök és a politikai pozíciók megszerzéséhez. Ugyanakkor sok helyi szerb csak a különböző fenyegetések hatására tagosodott be, pusztán azért, hogy elkerüljék az államellenes megbélyegzést.⁴⁷

Az ORJUNA egy jelentős része a lumpenproletariátus, a végzettség nélküli, gyakran bűnözői múlttal rendelkezők sorából került ki. Számukra az ORJUNA-tagság egy aránylag kényelmes életet, biztos egzisztenciát jelentett. Erejét mutatja egyébként az is, hogy hatalmas csúcsán, 1923-ban 200 helyi szervezettel és mintegy százezer taggal rendelkezett.⁴⁸

Az ORJUNA az integratív jugoszlávizmust hirdető nacionalizmus szószólójaként az I. világháború előtti ideológia letéteményeseként deklarálta önmagát. Eszmei definíciójának fókuszában a kompromisszumok nélküli egységes jugoszláv nemzet állt, s harcot hirdetett mindazok ellen, akik e nemzet és államának létét fenyegették. Az ORJUNA ideológiája szerint az egységes jugoszláv nemzetet a három néptörzs (a szerb, a horvát és a szlovén) alkotta, s minden eszközzel ki kellett küszöbölni a köztük lévő különbségeket, illetve mindent meg kellett tenni annak érdekében, hogy „*kiirtsák a társadalomból mindazon elemeket, akik fékezik az állami létezést és a nemzeti egységet*”.⁴⁹

Mindennek a valóságba történő átültetése azonban azonnal komoly feszültségeket és összecsapásokat generált minden az országban élő etnikummal és politikai párttal kapcsolatban. Az ORJUNA terrorjára válaszul, sőt egyenesen annak megtörése céljából a Stjepan Radić köré tömörülő horvátok létrehozták a HANAO-t (Hrvatska Nacionalna Omladina – Horvát Nemzeti Ifjúság), a nagyszerb ideológia szószólója, a Radikális Párt pedig a SRNAO-t (Srpska Nacionalna Omladina – Szerb Nemzeti Ifjúság). Ekkor jött létre az ország muzulmánjait tömörítő MUNAO (Muslimanska Nacionalna Organizacija – Muzulmán Nemzeti Ifjúság), a szlovén SLONAO (Slovenska Nacionalna Organizacija – Szlovén Nemzeti Ifjúság), a bácskai bunyevácok rohamosztagaként az ORBUNA (Organizacija Bunjevačkih Nacionalista – Bunyevác Nemzeti Szervezet), vagy a beazonosíthatatlan háttérű, a katolikus ifjúságot

tömörítő ORKAN (Organizacija Katoličkih Nacionalista – Katolikus Nemzeti Szervezet).⁵⁰ A terrorra mindenütt terror volt a válasz, s mint azt lentebb látni is fogjuk a délvidéki példákon, Szlovénia, Horvátország, Bosznia egyes területein és a Vajdaságban napi jelleget öltöttek a fegyveres összecsapások, nem egy esetben pedig egyenesen az utcai barikádharcokba torkolló vérontások.

Az ORJUNA mindent összevetve azonban túlélt az integratív jugoszlávizmus és a délszláv unió kizárólagos logikai dogmáján. Három jól elhatárolható periódusban (1921–1923, 1923–1925, 1925–1929) formálódó ideológiájában ugyanis nagy szerepet játszottak a fasiszta tanok fő tézisei: a nemzeti forradalom, az új nemzeti kultúra megteremtése, az új ember létrehozása és a totalitárius szervezeten alapuló kooperatív állam.⁵¹ Ugyancsak szoros hasonlóság volt abban is, hogy az ORJUNA megalkulásától kezdve a terror eszközt alkalmazta a másként gondolkodókkal szemben. Tagjait tizedekbe szervezték, akik az ország egész területén fegyveres támadásokat intéztek ideológiájuk vélt vagy valós ellenfelei ellen.⁵²

A szervezet középtávú célja az ún. Nagy-Jugoszlávia létrehozása volt, amely az SZHSZ Királyság területén túl Bulgáriát is magába foglalta volna; Várnától Triesztig, Szegedtől Szalonikiig. Hosszú távú célként pedig a szláv nemzetek világhuralmát, a szláv államok – Csehszlovákia, Lengyelország, sőt még Oroszország – egységesítését tűzték ki célul. Ennek az egységnek állt útjában – felfogásuk szerint – a trianoni Magyarország, amely „*mint egy kés ékelődött be a szláv népek testébe*”. Ebből a logikából kiindulva jutott el végül az ORJUNA a magyar faj kiirtásáig és a magyar államnak a földrajzi térképről való eltörlésének ideológiai víziójáig.⁵³

Miután 1924-ben Ljuba Davidović, a Demokrata Párt elnöke megegyezett a horvát föderalista táborral, Pribičević a pártból való kilépés mellett döntött, s megalapította a Független Demokrata Pártot. Az 1925. évi februári választások után végül megtörtént a nagy történelmi kiegyezés Nikola Pašić és Stjepan Radić között. Mindez 1925 májusában a szervezet második belgrádi kongresszusán az ORJUNA ideológiai radikalizációját hozta magával.⁵⁴

Pribičević ellenzékbe vonulásakor a radikálisok nagyszerb ideológiáját egyenesen nép- és államellenesnek nyilvánította.⁵⁵ Csakhogy a hatalomból való távozás egyben Pribičević formációjának, anyagi és politikai befolyásának gyengülését is magával hozta. Így már 1924-ben jelentkeztek azok az első felhangok, amelyek az ORJUNA önálló pártosodását követelték. Ennek a legerőteljesebb követelője, a szervezet vajdasági vezetője, Dobroslav Jevđević⁵⁶ volt, aki Mussolini *Marcia su Roma-jához* hasonlóan meghirdette a belgrádi marsot, és a hatalom erőszakkal történő átvételét.⁵⁷ Az ORJUNA különböző frakcióiban azonban nem volt e téren egyetértés, így végül a belgrádi felvonulás nyugalomban, az ORJUNA-ra nézve pedig egyenesen csalódással telt el, ráadásul a belgrádi kongresszuson a „*Hogyan tovább?*” kérdésében éles konfliktus alakult ki Dobroslav Jevđević és a spliti ORJUNA

két vezetője, Ljubo Leontić és Niko Bartulović⁵⁸ között, mivel utóbbiak elutasították a regnáló horvát–szerb koalícióval való nyílt konfrontálódást.⁵⁹ Nem sokkal később maga Pribičević is vitába keveredett az ORJUNA spliti vezetőivel, s Jevđevićhez hasonlóan azzal vádolta meg őket, hogy a háttérben a radikálisokkal való kiegyezésen dolgoznak, sőt saját pártalapításon gondolkodnak.⁶⁰ Ezek az események azonban egyértelművé tették, hogy ekkorra már az ORJUNA túljutott hatalmának zenitjén, s fokozatosan a válság irányába sodródott. 1927-ben még kísérletet tettek a szervezet reorganizálására, s ennek jegyében az ORJUNA székhelyét Splitből Belgrádba helyezték át.⁶¹

Ezek a lépések azonban már nem tudták megállítani a szervezet további erodálódását. Az 1929-ben bevezetett királyi diktatúrában, amelynek alapját szintén az integratív jugoszlávizmus, vagyis az ORJUNA ideológiája testesítette meg, a szervezet politikai–ideológiai programjának utolsó esélyeként értékelte, így üdvözölte azt. Csakhogy a diktatúra bevezetése nemcsak a politikai pártok betiltását hozta magával, hanem egyben az ORJUNA feloszlátását is. Sándor király ugyanis az ideológia terepi propagálásánál már nem tartott igényt a belső rivalizációban elmerülő ORJUNA-ra, így az új rendszer felépítésénél saját rohamegységére, a Jugoszláv Szokol Egyesületre támaszkodott.⁶²

A II. világháború során az ORJUNA vezető ideológusai különböző utakat jártak be. Ljuba Leontić Tito partizánjainál kötött ki, Dobroslav Jevđević, Ilija Trifunović Birčanin, Niko Bartulic pedig a csetnik mozgalomban töltötte el a háború éveit.⁶³

AZ ORJUNA A DÉLVIDÉKEN

A rendelkezésünkre álló szakirodalmi források alapján az ORJUNA első vajdasági tagozatát 1922 márciusában Szabadkán hozták létre. (A szabadkai városi levéltárban azonban eddig ennek nem találtuk meg a nyomát.) Az ORJUNA központja Dobroslav Jevđević vezetésével júniusi megalakulását követően végül Újvidék lett, s itt nyomtatták lapjukat, a Vidovdant is.⁶⁴

Hogy az ORJUNA az olaszok és a decentralizációra törekvő horvátok mellett a magyar kisebbségben vélte felfedezni az ország egyik első számú közellenségét, az már meglehetősen korán, a szervezet 1922 novemberében, a dalmáciai Splitben megtartott kongresszusán nyilvánvalóvá vált. Az összejövetelen az országban uralkodó nehéz belpolitikai helyzet egyik első számú felelősévé a Magyar Pártot tették, és irredenta propaganda terjesztésével is megvádolták. A magyar kérdésben elfogadott rezolúcióban követelték a belgrádi kormánytól a Magyar Párt feloszlátását, s kilátásba helyezték azt is, hogy amennyiben ez mégsem következne be, akkor az ORJUNA „*rá lesz majd arra kényszerítve, hogy ezt a saját eszközeivel valósítsa meg*”.⁶⁵

Fentebb már említettük, hogy a centralizált államkép víziója ellenére a demokraták és a radikálisok között igen komoly feszültségek voltak. Míg a demokraták

a centralizmust az integratív jugoszlávizmus ideológiája mentén kívánták megvalósítani, addig a radikálisok fókuszában mindez a nagyszerb gondolat jegyében jelent meg. A terrorszervezet ideológiája végeredményben a birtokba vett délvidéki területek – a Vajdaság – szerb jellegét vitatta el. Ráadásul az ORJUNA a dekadensnek tartott „szerb szeparatizmus” ellen is harcot hirdetett. Ez a fejlemény, illetve az ORJUNA azon deklarált célja, amely a „radikális korrupció” kiirtását is a zászlajára tűzte, a két párt közötti viszony további elmérgesedését hozta magával.

Ennek ismeretében már nem meglepő, hogy az ORJUNA erősödő terrorjával szemben a rendőrség a Vajdaság területén, lehetőségeihez mérten 1923-ban egy-két szélsőséges esetet leszámítva, erőteljesen fellépett. A demokraták kormányban való részvétele eleve lehetetlenné tette azt, hogy a helyi szinten történő letartóztatásoknak valódi – büntetőperi – foganatja is legyen, mivel a legtöbb esetben felülről, egyenesen Belgrádból utasítva, a demokrata miniszterek egyszerűen felülírták a helyi struktúrák intézkedéseit. Mindez oda vezetett, hogy az 1923. márciusi választásokat követően a Radikális Párt végül is zöld utat adott saját terrorszervezetének, a SRNAO-nak vajdasági megszervezésére.⁶⁶

A SRNAO elsődleges feladata az ORJUNA ideológiájának a szétverése és a Vajdaság szerb jellegének gyakorlati realizálása volt.⁶⁷ A magyar, a német és a zsidó közösség helyzetére nézve azonban mindez nem volt lényegesen javító hatással. A korabeli újságcikkekből egyértelműen az a tendencia rajzolódik ki, hogy a radikálisok, akárcsak a demokraták, a vizsgált korszakban mindvégig ellenséges érzülettel tekintettek ezekre a közösségekre, így 1923 második felében a magyar kérdés ügyében még egy platformra is került az egymással amúgy elkeseredett utcai harcokat folytató két szervezet.

Eddigi kutatásaink szerint 1922-ben, a szerveződés kezdeti stádiumában az ORJUNA a Délvidéken még nem fogatosított tömeges támadásokat. Első vajdasági akciójára egyébként 1922. szeptember 17-én, a Magyar Párt zentai megalakulásakor került sor. Bár maga a rendezvény erőszak nélkül zajlott le, az esti órákban több helyen is tettelegesség történt. Az ORJUNA-hoz köthető személyek előbb egy vendéglőben provokáltak verekedést, majd a belvárosban sétáló járókelőket támadták meg.⁶⁸

A terror 1923-ban erősödött fel. A fennmaradt beszámolók alapján azt lehet valószínűsíteni, hogy a helyzet Újvidéken, Zentán és Zomborban volt a legsúlyosabb. A Tisza menti városban csak januárban hat inzultusra került sor.⁶⁹ A kávéházi provokációkon, támadásokon túl az ORJUNA 1923. január 13-án Slobodan Đorđević zentai főbíróit is megtámadta.⁷⁰ Márciusban az új polgármester beiktatásának napján pedig 18 magyar nyelvű cégtáblát törtek össze.⁷¹ A cégtáblarombolás egyébként az adott korban általános jelenség volt, így az ORJUNA első, 1923. január 15-ei újvidéki akciójában összesen 120 magyar és német feliratot semmisített meg.⁷²

Öt nappal később már az újvidéki Délbácska szerkesztőségét verték szét. A támadás során súlyosan megsebesült Slezák Rezső főszerkesztő is. Ezt az akciót személyesen Dobroslav Jevđević, az ORJUNA vajdasági vezetője irányította, akit két nappal később a Délbácska újságíróinak feljelentésére az újvidéki rendőrség a Mária királynő kávéházban le is tartóztatott. Jevđević kiszabadítása érdekében a kora esti órákban az ORJUNA szimpatizánsai tiltakozó felvonulást tartottak Újvidék belvárosában, ami végül a rendőrséggel való súlyos összecsapásokba torkollott. A hatósági fellépést követően Újvidék magyarok lakta negyedében valóságos ostromállapot alakult ki. A belvárosból kiszorított ORJUNA-sok kivétel nélkül minden háznak beverték az ablakát.⁷³ A következő nap Jevđević már szabadlábra is került. Balajčić vizsgálóbíró nem kis cinizmussal ezt azzal indokolta, hogy nem talált olyan körülményeket, amelyek indokolttá tették volna a letartóztatás fenntartását.⁷⁴

Pár nappal később, a Délbácska elleni hasonló támadásra került sor Szabadkán is. Gligorijević tanulmányában egyébként 1922 augusztusára teszi a szabadkai Hírlap nyomdájának szétverését,⁷⁵ ezt a megállapítást ugyanakkor pontosítanunk kell, mivel erre 1923. január 28-án, az esti órákban került sor.⁷⁶ A hivatalos rendőrségi álláspont szerint egyébként mindennek nem volt politikai háttere, egyszerű betöréses rablás történt.⁷⁷

Jóval súlyosabb támadás érte viszont az újvidéki Deutsches Volksblatt szerkesztőségét, amelyet még Jevđević szabadulásának napján fenyegettek meg levélben.⁷⁸ A pokolgéppel elkövetett robbantást március 10-én, este hajtották végre. A detonáció teljesen megsemmisítette a szerkesztőséget.⁷⁹

Miután a Magyar Párt a névjegyzékek obstruálásának súlyos sérelme miatt végül a választások bojkottja mellett döntött, a támadások első számú célpontja a választásokon mégis induló Német Párt és német kisebbség lett. A Volksblatt elleni támadás másnapján egy hét tagú ORJUNA különítmény zavarta meg a Német Párt járeki választási nagygyűlését. A feldühödött német tömeg azonban kaszákkal és kapákkal felfegyverkezve támadt a provokátorokra. A rendőrség ennél az esetenél is közbelépett, sőt Milan Slepčević kerületi főispán személyes utasítására le is tartóztatották a provokátorokat.⁸⁰ Csakhogy, akárcsak Jevđević letartóztatásánál, végül ebben az esetben sem történt meg a vádemelés. A Vidovdan, az ORJUNA hivatalos lapjának fenyegetőzését követően március 21-én, az egyébként köztörvényes bűncselekmények miatt (többek között gyilkosságért) már priusszal rendelkező támadókat indoklás nélkül helyezték szabadlábra.⁸¹

Zomborban szintén erős volt az ORJUNA erőszak-tevékenysége. A szervezethez köthető személyek a nyugat-bácskai városban hónapokon keresztül félemlítették meg a lakosságot; tüntetéseket szerveztek, inzultálták a német és a magyar polgárokat, ablakokat zúztak be, verekedéseket provokáltak. A választások előtti napon revolverekkel és boxerekkel felfegyverkezve a Magyar Polgári Kaszinó épületébe törtek be, s Heinrich Jeisel német párti képviselőjelöltet is súlyosan megsebesítették.⁸²

Hozzá kell tegyük, a választást megelőző hetekben általánossá vált terrort nem csak az ORJUNA kreálta. Számos korabeli cikk azt bizonyítja, hogy az erőszak elharapódzásának jó része – elsősorban a választásokon induló Német Párt ellen – a Radikális Párthoz köthető helyi jegyzők nevéhez fűződött, akik a fizikai atrocitások különböző formáihoz a rendőrség és a csendőrség alakulatait is felhasználták. A fizikai erőszakon túl a pszichikai megfélemlítés külön kategóriáját képezték a sokasodó kémperek is.⁸³

A március 18-ai választások végül Pašić és Radić győzelmével értek véget. Előbbi 108 képviselőt küldhetett a parlamentbe (17-tel többet, mint 1920-ban), utóbbi pedig 20-szal többet, mint a legutolsó választásokon, vagyis 77 főt. Az integratív jugoszlávizmust hirdető, de belső frakcióharcokkal is küszködő Demokrata Párt jelentős teret veszített, képviselőinek száma 92-ről 51-re csökkent. Az erőszak ellenére jól szerepelt a választásokon a Német Párt, összesen 8 mandátumhoz tudott jutni.⁸⁴

A választások azonban nem tudták áthidalni az ország belpolitikai nehézségeit, sőt éppen ellenkezőleg: állandósult a válság. Az elkövetkező hetek és hónapok a már-már átláthatatlan s elhúzódó kormányalakítási tárgyalások, a horvát–szerb viszonyrendszer további kiéleződésének jegyében teltek.

A kormány egyébként még közvetlenül a választások előtt megfontolás tárgyává tette az ORJUNA esetleges feloszlását.⁸⁵ A választások miatt is elhúzódó kérdésben végül május 18-án született negatív döntés. Jovan Radonić szabadkai radikális képviselő az öt megkereső Bács megyei Napló újságírójának megígérte, hogy az új kormány a jövőben a legerélyesebben fog eljárni minden törvényellenes cselekedet ellen, a valóságban ez mégsem történt meg. Radonić azt is kijelentette, hogy az ORJUNA-t azért nem fogják feloszlanni, mivel „a szervezet hazafias alapokon működik és így a kormány nem akarja annak működését betiltással megszüntetni, mindaddig, míg az egyesület szabályainak a kereteit túl nem lépi”.⁸⁶ A szabadkai újságnak nyilatkozott Marko Trifunović belügyi államtitkár is, aki ugyancsak erélyes eljárást helyezett kilátásba a rendbontó nacionalisták ellen, a szervezet betiltását viszont szintén nem tartotta szükségesnek.

Az „erélyes fellépésből” aztán végül nem lett semmi. A hatóságok ilyen jellegű kommunikációja is közrejátszott abban, hogy Jevđević következmények nélkül borzolhatta tovább a kedélyeket. Egyik újvidéki törzshelyén, a Sloboda (Szabadság) kávéházban egy bizonyos Kürschner Félixet csupán azért vert meg sétabotjával, mert a békésen kávézó és pöfékelő zágrábi kereskedőben az eszéki HANAO egyik tagját vélte felismerni.⁸⁷

A választások után a Magyar Párt kudarca, majd Gráber László és Nagy Ödön április 26-ai letartóztatása általános⁸⁸ letargiába verte a párt vezetőit, ami az év hátralévő részében gyakorlatilag nemcsak a politikai, hanem a teljes közéleti kiszorulást, passzivitást, már-már a párt belső szétbomlását eredményezte. Ugyanakkor a németek

választási sikere egyértelművé tette, hogy a kisebbségek egy része – az ellenük irányuló terror és megfélemlítés ellenére – politikai tényezővé lett, s ezt a fejleményt immáron Belgrádban sem lehetett a számításokból kihagyni.

Ezért az elkövetkező időszakban az ORJUNA támadásai elsősorban továbbra is a németek ellen irányultak. Ennek nyitányaként 1923. április 19-én bombamerényletet követtek el Johan Dibisch, a Német Párt indijai alelnöke ellen.⁸⁹ Május 21-én pedig a szlovéniai Ptujban (Pettau) a helyi német kultúregyesület fennállásának hatvanadik évfordulója alkalmából megrendezett német kulturális ünnepséget verték szét. A rendezvényen jelen volt Hans Moser, a párt alelnöke, Franz Schauer és Wilhelm Neuer parlamenti képviselők. A rendezvényt minden indok nélkül megtámadó ORJUNA súlyosan megsebesítette Schauer képviselőt, aki súlyos agyrázkódást szenvedett, s csak napok múlva tért eszméletéhez. A botrányos jelenetet egyébként nagyszámú rendőr nézte végig, s semmit sem tettek a megtámadottak védelmében. Sőt a Belgrádba visszatérő német politikusokat a vasútállomáson ismét megtámadták, ahol a rendőrség ugyancsak elmulasztotta az intervenciót.⁹⁰ Stefan Kraft, a Német Párt a ptuji (pettaui) incidenssel kapcsolatban a belgrádi parlamentben kívánt napirend előtt felszólalni. A parlament elnöke azonban ezt megtagadta tőle.⁹¹ S mint ahogy az abban az időben általános jelenség volt; a parlamenti vitában felszólaló demokrata képviselők ebben az esetben is szerepcserét valósítottak meg, így végül az áldozatból lett bűnös, mivel a demokraták a vita hevében éppen a nemzeti kisebbségeket vádolták meg a többség elleni terrorral.

A *Bácsmegeyei Napló* a belgrádi parlamentben történeteket vezércikkében így kommentálta: „(...) Amikor a terrorról panaszkodó demokrata levették azt állították oda, hogy a nacionalista szervezetek sokkal nagyobb terrort fejtettek ki a demokrata párt érdekében, mint Radicsék a demokrata párt ellen, egy volt demokrata miniszter teljes őszinteséggel és leplezetlen cinizmussal ismerte be, hogy miután a hatóságok a nacionalis elemekkel szemben gyöngéknek bizonyultak, a demokraták kénytelenek voltak életre hívni a nacionalista szervezeteket. (...) Amikor Pribičević kétségbe vonta az ország nem szláv polgárainak – és különösen a németeknek – azt az erkölcsi jogosultságát, hogy nemzeti alapon párttá szervezkedve, a parlamentbe küldjék a képviselőiket, amikor a szeparatista és a nacionalista elemek terrorjától harsogott és gúnyosan vonta kétségbe a panaszhoz bizonyítékul csatolt nyilatkozatok hűségét, csak azért mert kiállítói nem szlávok, akkor a terrorista szervezetek lordprotektorát egy parlamenti kisebbségi csoport nem intézheti el egy olyan közbekiáltással, hogy a közbeszóló németpárti képviselő különb hazafi, mert a magyarok ellen nemzetiségi úton küzdött nem egy jelenlegi demokrata és radikális képviselővel. Mi azon a szerény nézetten vagyunk, hogy e szerencsétlen depiásírozott és grammatikai hibáktól hemzsegő közbeszólás helyett, akármilyen későre is járt az idő és akármennyire is magasan csaptak fel a szenvedelmes vita hullámai, a parlamentben helyet foglaló

kisebbségi párt vezéreinek még is csak fel kellett volna szólalnia. Ebben a felszólalásban tiltakozni kellett volna az ellen, hogy amikor az alkotmány csak egyenjogú polgárokat ismer, akkor az ország lakosságát egy demokrata párt leaderje nemzethű és nemzetellenes kategóriákra osztja fel. Egy rövid tíz perces felszólalás keretében talán ezen a tiltakozáson kívül helye jutott volna annak a megállapításnak is, hogy nem beszélhet terrorról az a párt, amelynek a belügyminisztere egy alkotmánytípró bizalmas rendelettel a kisebbségi szavazók sok tízezreit akarta elzárni a lezajlott választásokon való részvételtől, mert ez a ki nem védhető hatósági erőszak netovábbja. És a tízperces időből jutott volna még egy pár perc annak az elmondására is, hogy nem panaszkodhatik terrorról az a párt, amelynek érdekében az általa életre hívott politikai szervezetek, német (és magyar) lapok nyomdáit szétrombolták, újságíróit bántalmazták, a népgyűléseit bombákkal és revolverekkel akarták szétkergetni, melynek sajtója a német párt tagjait és vezéreit »vogelfreinak«⁹² jelentette ki, mivel ez a terror minden választási terror közül a legveszélyesebb, mert felforgatja a közbiztonságot.⁹³

A parlamenti vitát követően júliusban az ORJUNA mellett a Szerb Radikális Párthoz köthető SRNAO, illetve a Horvát Köztársasági Parasztpárt rohamosztaga, a HANAÓ is megjelent a Vajdaságban. Ezzel a fejleménnyel a németek elleni támadások átmenetileg alábbhagytak.

A SRNAO és a HANAÓ színre lépésével ugyanis új helyzet teremtődött. A közállapotok ettől kezdve Újvidéken, illetve a vele szemközti Péterváradon voltak a legkritikusabbak, ahol a három egymással is szembenálló és rivalizáló terrorszervezet napi csatározásai miatt valóságos ostromállapot alakult ki. Az új nacionalista szervezetek ugyanis egy az egyben átvették az ORJUNA addigi jól bevált módszereit, csak hogy most azokat a demokrata rohamosztag ellen fordították, s használták fel. A SRNAO színre lépésével felforrósodott légkör július végére érte el első kritikus pontját, amikor a Temerini úton lévő *Három katonához* címzett szálloda előtt lövöldözésbe torkolló tömegverekedésre került sor. Az incidens után Đorđe Čermov, a SRNAO elnöke az ORJUNA azonnali feloszlását követelte az újvidéki főispántól.⁹⁴

Az állandósult véres verekedések és lövöldözések miatt június első napjaiban Milan Slepčević újvidéki főispán és Andrija Valičak főkapitány személyes meghallgatáson tájékoztatta Vuičić belügyminisztert az újvidéki közállapotokról. Ezt követően Újvidék vezetői magukhoz rendelték Dobroslav Jevđevićet és Ljubomir Kovačevićet, az ORJUNA újvidéki tisztségviselőit, ahol közölték velük, hogy az erőszak megfékezése céljából a már elfektetett aktákat újra meg fogják nyitni, s a felelősöket kérdőre fogják vonni. Mindez persze pusztá fenyegetőzés volt, s nemigen hatotta meg Jevđevićéket, akik még aznap délután Karlócára (Srmeski Karlovci) utaztak, hogy az éppen alakuló helyi SRNAO rendezvényét megzavarják. Erre végül, a többezres tömeg miatt nem került sor. Hasonló jelenet játszódott le Péterváradon is, ahol a HANAÓ tartotta meg alakuló ülését. Ezt követően a felhergelt

horvát nacionalisták a helyi – igaz, ezúttal cirill betűs – cégtábláknak rontottak. A táblarombolás hírére viszont a helyszínen termett az újvidéki ORJUNA, s az incidensből végül súlyos leszámolás lett, amely során életveszélyesen megsebesült Ivan Miličić, a HANAO tagja.⁹⁵

Az ORJUNA és a HANAO összecsapása július 16-án tovább folytatódott. A pétervárad Land vendéglőben kitört lövöldözésnek egy halálos és hat súlyos sebesültje volt. Az újvidéki rendőrség az ügyben erőteljes intézkedéseket fogantatott, több ORJUNA-tagot letartóztattak, a város egész területén pedig cirkáló lovas rendőrök felügyelték a rendet.⁹⁶

Ezzel párhuzamosan ismételten felerősödtek a magyarok elleni támadások is. A szerb politikai pártok közötti szembenállás Zentán tovább tombolt. A helyi ORJUNA tagjai – érdemes megfigyelni a hatalmi szintek, struktúrák és erőszakszervek összemosisódását – Stevo Zagorica zentai közjegyző és Ruwurm Oszkár rendőrfogalmazó vezetésével július 4-én Joco Vujić radikális képviselő háza előtt tiltakoztak. Vujić azzal vívta ki a nacionalisták haragját, hogy egy olyan javaslatot terjesztett be a helyi képviselőtestületnek, amely szerint a zentai közgyűlésben a szerb mellett magyarul is kiállíthatóak lettek volna a napirendi javaslatok. Az ORJUNA-sok a tiltakozás során több, véletlenül ott tartózkodó járókelőt is inzultáltak. Nem sokkal később, Ozren Borđoški járta sorra a magyar szövegű cégtáblák tulajdonosait, s azok haladéktalan eltávolítására szólította őket fel. A magyar iparosok az ügyben feljelentést tettek, a helyi rendőrség pedig tizenöt helyi nacionalistát hallgatott ki.⁹⁷

Az akkori zentai közállapotok jellemzője volt az is, hogy még el sem ült a Vujić elleni tiltakozás és a cégtáblák körül kialakult helyzet visszhangja, amikor pár nappal később egyenesen a belügyminisztérium tiltotta meg az éppen akkor felépült zentai katolikus templom felszentelését. A kérdéses napon a város főterén több ezer ember jelent meg, Gózon István prépost-plébánossal az élen. A helyszínre érkező rendőri alakulatok mellett Ivan Zagorica közjegyző vezetésével azonban tíz ORJUNA-tag is felsorakozott. A rendőrségi felszólításra a misét végül elhalasztották, s a tömeg is elkezdett feloszlani. Az ORJUNA egyik tagja ekkor a harangláb mellett lévő feldíszített kőkereszthez ment, s letépte róla a virágokat.⁹⁸

Az ORJUNA és a SRNAO között feszülő áthidalhatatlan ellentétéktől függetlenül a két szervezet már júliusban közös akciót hajtott végre. A célpont a Budapesten és a Szegeden tanuló magyar egyetemisták újvidéki bálja volt. A koordinált támadásban tíz-tíz ORJUNA-, illetve SRNAO-tag vett részt. A Paichert-féle vendéglőben tartott magyar multság szétverése közben súlyos, életveszélyes mellsérüléseket szenvedett Bichler Béla egyetemi hallgató.⁹⁹

A mindennapi utcai leszámolások már az augusztusi újvidéki közgyűlésen is szóba kerültek, ahol Pavle Tatić szocialista képviselő a rendőrséget tette felelőssé a városban uralkodó állapotokért, s erőlesen követelte a rend helyreállítását.¹⁰⁰

Bár az elkövetkező napokban megszervezett Újvidéki Nemzetközi Vásár nagyobb botrányok nélkül, mindent összevetve sikeresen zajlott le, az utcai összecsapások nemsokára kiújultak. Augusztus 18-án egy húszfős SRNAO-csapat támadott rá Nikola Kostić, helyi ORJUNA-vezér lakására. A támadás hírére az ORJUNA tagjai is a helyszínre siettek, s mintegy félórás lövöldözés alakult ki a két tábor között. A rendőrség összesen 11 főt tartóztatott le. A történeteket a hivatalos közegek egyszerű kihágásnak minősítették, s az előzetes letartóztatásba helyezettek 14 nap elzárásra ítélték. Ezzel párhuzamosan a rendőrség ismételten magához kérte Jevđevićet és Đorđe Čeremovot, a SRNAO helyi elnökét. Közltek velük, hogy a városban kialakult közállapotok tűrhetetlenek, ezért a hatóságok Újvidék területén betiltották a két szervezet egyenruhájának – a kék és a piros ing – viseletét, valamint a nacionalista szervezetek tagjainak nyílt utcán való gyülekezését.¹⁰¹

Az élet minden területét elárasztó terror elleni első hatósági fellépés az 1923. október 5-én kiadott belügyminiszteri rendelet volt, melyben elrendelték a nacionalista szervezetek megfékezését. A rendelet arra hívta fel a helyi hatóságok figyelmét, hogy az alkotmány és a nemzetközi szerződések értelmében a kisebbségek számára is biztosítani kell a polgári szabadságjogokat, s egyben kilátásba helyezte azoknak a tisztviselőknak az elmarasztalását, akik szándékosan sabotálták a kisebbségek kárára elkövetett támadások kivizsgálását.¹⁰²

A magyarság körében nagy visszhangot keltő rendelet előzménye egyébként az volt, hogy a sűrűn és gyorsan változó belpolitikai helyzetben a radikálisok az adott pillanatban rá voltak utalva a Német Párt parlamenti támogatására. A németek viszont a tárgyalások során egyértelművé tették, hogy a kormány csak akkor számíthat a támogatásukra, amennyiben realizálódik egyik legfontosabb követelésük, mégpedig a nemzetiségi területeken, a nacionalista szervezetek elleni erélyes hatósági fellépés. A fenti rendeletet tehát ebben a helyzetben adták ki, azonban az nem okozott felhőtlen örömet a helyzetet és a kulisszák mögött zajló eseményeket jól ismerők körében. Egyrészt azért nem, mert tartani lehetett tőle, hogy ez is, akárcsak megannyi más hasonló korabeli intézkedés, csupán papírra vetett írott mondatok sokasága lesz, melyeknek nem lesz valódi hatásuk a mindennapokra. A Bács megyei Naplónak nyilatkozó Joseph Mosser, a Német Párt parlamenti képviselője azonban másra is figyelmeztetett: *„Bármennyire örvendetes dolog számunkra a rendeletnek a megjelenése, nem hallgathatom el, hogy különösen a rendelet második részét nagy megütközéssel olvastuk. A rendelet nyilvánvaló célja a nemzetiségi lakosság megvédése a nacionalista szervezetek ellen és nagyon helyesen kötelességévé teszi a hatóságoknak azt is, hogy maguk járjanak el azok ellen, akik az állam és az állam egysége ellen üzemeket folytatnak. Ahogyan azonban ez a rendelet szövegében kifejezésre jut, az nem is nagyon burkolt megállapítása annak, hogy ilyen államellenes üzemek valóban folynak a nemzetiségi lakosság között. Amennyiben ez a vád a vajdasági, szerémségi,*

vagy szlovéniai nemzetiségekre vonatkozik, azt a leghatározottabban vissza kell utasítanunk. Ezeknek a nemzetiségeknek a lojalitásához semmi szó nem férhet, ennek az állam megalakulása óta számtalan tanújelét adták már. Amellett a rendelkezés formája, még abban a tekintetben is nagyon elhibázott, hogy utólagosan szinte igazolja a »hazafias felbuzdulásban« ártatlanok ellen elkövetett atrocitásokat. A miniszteri rendelet kibocsátása különben is csak féleredmény a felelőtlen akciók elleni küzdelemben. Az állandóan felizgatott kedélyek megnyugvása nem a rendelet kibocsátásánál, hanem majd csak akkor fog megkezdődni, ha a legközelebbi kilengés tetteit a hatóságok kezén fogjuk látni és azok elérik törvényes büntetésüket.”¹⁰³

Hogy a kisebbségeket érintő terror kérdésében a kollektív paranoia és xenofóbia légkörében valóban nem lehetett átütő sikerre számítani azt már az is előrevetítette, hogy éppen a kérdéses rendelet megjelenésekor zajlott a magyar és a német iskolák felszámolásának a második, erőteljes hulláma.

Így aztán nem is keltett különösebb meglepetést a magyar nyelv elleni újabb támadás, akárcsak az ORJUNA és a SRNAO ismételt közös akciója sem. November 23-án ugyanis az ORJUNA-nak és a SRNAO-nak a magyar nyelv elleni közös fellépéséről értesülhetett a Bácsmegyei Napló már sokat tapasztalt olvasója. Ekkor már három napja tárgyalt a két szervezet vajdasági választmányja. A megbeszélések fókuszában az általuk államellenesnek tekintett személyekkel szembeni egységes fellépés állt. Ugyancsak fontos eleme volt a tárgyalásoknak a mozik magyar feliratozásának, a cégek, kereskedők és gyárak magyar, illetve német levelezésének az ellehetesítenítése, valamint az üzletek érintkezési nyelvének a pontos definiálása. A tárgyalásokkal egy időben a rendőrség behívatta az újvidéki Chat Noir és az American Bar vezetőit, s közölték velük, hogy magyarul egyáltalán nem, németül pedig csak egy számot lehet a bárókban eljátszani. A többi nyelven viszont korlátozás nélkül tarthattak előadást, természetesen ügyelve arra, hogy az államnyelv megfelelően érvényesüljön.¹⁰⁴ Másnap Jevđević Dobroszlav megtartotta élete első sajtótájékoztatóját, melynek lényegi mondanivalója a következő volt: „Az ORJUNA és SRNAO közötti viszálykodások sokat ártottak a nemzeti eszmének és hátráltatták a kitűzött célok végrehajtását. A viszálykodások alatt elhanyagoltuk a gyanús idegenek megfigyelését, azonkívül jóformán megszűnt a nemzeti kisebbségek előadásainak és programjának cenzúrálása, ami különösen nagy hiba volt, mert a nemzeti kisebbségek az utóbbi időben nagyon szabadon mozogtak és épp ideje, hogy megfékezzük őket. A két egyesület, bármilyen mély szakadék is van köztük, ki kellett, hogy béküljön egymással a Jugoszláv nemzeti érdekek megvédésére. Az a memorandum, amelyet átadtunk a hatóságoknak, programunknak csak első részét tartalmazza. A második rész főleg a jugoszláv ipar megőrzését célozza. Ezért azokat az idegen szakmunkásokat, akik jugoszláviai iparvállalatoknál húzódtak meg és ezáltal megfosztották a jugoszláv iparosokat az érvényesüléstől, kíméletlenül ki fogjuk utasítani az ország területéről.

*Mindent el fogunk követni, hogy ezek elhagyják az országot. Azután az Orjuna és a Srnao a legszigorúbban ügyelni fog a hatóságok működésére és a korrumpált tisztviselőkkel szemben tekintet nélkül politikai magatartásukra a legkíméletlenebbül fogunk eljárni. Egyébként Beogradban az a terv merült fel, hogy a két egyesületet közös blokkban egyesítsék és ennek sikere érdekében Lazar Marković volt igazságügyi miniszter fáradozik.”*¹⁰⁵

A sajtótájékoztató után a két szervezet ultimátumot is intézett Žarko Stefanović újvidéki polgármesterhez, amelyben követelték a magyar filmfeliratok betiltását és a magyar cégtáblák eltávolítását. A polgármester az ügyben kezdte az időt húzni, s arra játszott, hogy ne neki, hanem a belügyminiszternek kelljen döntenie. A Bácsmezei Napló megkeresésére kijelentette, hogy mindezt majd legközelebbi belgrádi útja során fogja letisztázni.¹⁰⁶ Az újvidéki polgármester a belügyminiszternek végül kompromisszumos javaslatot tett, melyben azt javasolta, hogy a szerb és a magyar filmfeliratokat egymás mellett helyezték el.¹⁰⁷

1923 karácsonyán tehát nagyon is reális volt a feltételezés, hogy amennyiben külső, a kisebbségektől független erő esetleg nem módosítja az erőviszonyokat, nem várható az ország közállapotaiban és a kisebbségek elleni terrorban változás. S valóban, a Demokrata Párt választási kudarca ellenére, az ORJUNA a Délvidéken ekkor ért hatalmának zenitjére. Úgy tűnt, hogy senki és semmi sem állíthatta meg őket.

ÖSSZEGRZÉS

Az integratív jugoszlávizmus és a centralizált állam ideológiáján szárba szökkenő, azt képviselő ORJUNA-mozgalom a Demokrata Párt félkatonai alakulataként működött. 1922-es megalakulását követően egyik fő célpontja az új állam nemzeti kisebbségei – a magyarok, a németek és a magyar zsidók – voltak.

Mint a terror fő letéteményese, az ORJUNA kisebbségek elleni támadásait a pszichikai megfélemlítésen és nyomásyakorláson túl az adott nemzeti közösségek gazdasági, politikai és kulturális ellehetetlenítése, a birtokba vett új területek szláv jellegének erőteljes kidomborítása és felgyorsítása determinálta.

A vizsgált korszakban az ORJUNA délvidéki tevékenységét négy jól elhatárolható szakaszra lehet osztani. 1922-es megalakulását követően az 1923-as választásokig a szervezet fókuszában a magyar és német kisebbség elleni támadások álltak. A választásokat követő második periódusban elsősorban a németek sérelmére elkövetett terrorcselekmények erősödtek fel. Ennek oka alapvetően az volt, hogy míg az 1923-as választások után a magyar közösség politikailag teljesen marginalizálódott, addig a németek parlamenti párttá szerveződve immáron az új állam politikai életében is komoly, releváns erővel bírtak.

Mivel az ORJUNA alapvetően a jugoszlávizmus, s nem a nagyszerb ideológia letéteményese volt, természetesen konfliktusba került a Szerb Radikális Párttal,

amely az 1923-as választásokat követően létrehozta saját félkatonai alakulatát, a SRNAO-t. Az 1923-as nyár nagyjából a két szerb politikai alakulat rohamcsapatának a vetélkedésével, illetve az egymással való leszámolással telt el. Ugyancsak ez, a két nagy szerb párt közötti konfliktus a magyarázata annak is, hogy a helyi reguláris karhatalmi erők a vizsgált időszakunkban – 1923 őszéig – aránylag sűrűn és gyakran léptek fel az ORJUNA kilengései ellen.

Az általános xenofóbia, a kisebbségekkel szembeni állandó bizalmatlanság és gyanakvás légkörében, amelytől nem volt mentes a Radikális Párt sem – azonban rövidesen az ideológiájában gyökeresen eltért –, a szerb erőszakszervezeteket mégis egy platformra hozta a kisebbségekkel kapcsolatos fellépés vonatkozásában. Ennek első jelei már 1923 júliusában megmutatkoztak, amikor a SRNAO és az ORJUNA tagjai közösen verték szét a trianoni Magyarországon tanuló magyar hallgatók újvidéki bálját.

Az év második felében, immáron az ideológiai szembenállás ellenére, nemcsak a kisebbségekkel szembeni közös erőszakos fellépés, hanem a két szervezet – az ORJUNA és a SRNAO – esetleges fúziójáról is tárgyalások kezdődtek. Bár erre 1923 során nem került sor, abban viszont már teljes egyetértés mutatkozott, hogy a két nacionalista szervezet közös erővel szorítsa vissza a magyarok kulturális befolyását. Ennek jegyében végül együttesen kezdeményezték az illetékes belgrádi minisztériumoknál a magyar filmfeliratok betiltását.

JEGYZETEK

- ¹ Gligorijević, Branislav: *Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)*. Istorija, XX. veka – Zbornik Radova V. Beograd, 1963. 315–396. (A továbbiakban: Gligorijević, 1963.)
- ² Šitin, Tonči: *Dalmatinsko Orjunaštvo*. Slobodna Dalmacija Split, 1991. április 18. – 1991. május 10.
- ³ J. Bošković, Ivan: *Orjuna – Ideologija i književnost*. Zagreb, 2006.
- ⁴ Čop, Robert: *ORJUNA – prototip politične organizacije*. Ljubljana, 2006. (A továbbiakban: Čop, 2006.)
- ⁵ Djuraskovic, Stevo: *Fascism in Central Europe: The Organisation of the YUGOSLAV NATIONALIST – ORJUNA, 1921–1929*. Budapest, 2007. (A továbbiakban: Djuraskovic, 2007.)
- ⁶ *Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna) – The Ideology of the Organization of Yugoslav Nationalists (Orjuna)*. Časopis za suvremenu povijest 43, Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2011. 225–247.
- ⁷ Djuraskovic, 2007. 56.
- ⁸ Milan Marjanović (Kustva, 1879. május 12. – Zágráb, 1955. december 21.) Gimnáziumi tanulmányait Karlovacon (Károlyváros) folytatta, ahol Stjepan Radić politikai nézeteinek a hatása alá került. Ezt követően Prágában kereskedelmi főiskolát végzett. Tanulmányai után elsősorban írói, kritikai és publicisztikai tevékenységet folytatott, a politika első vonalába sosem kapcsolódott be. A jugoszláv egységgel való politikai koncepciójában két alternatívát vázolt fel. Megítélése szerint vagy egy centralizált Jugoszláv Királyságot kell létrehozni, vagy egy dualista szerb–horvát–szlovén központú államot. Bővebben lásd Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, politics*. New York, 1984. 101–102.
- ⁹ Djuraskovic, 2007. 57.

- ¹⁰ Jovan Cvijic (Loznica, 1865. október 11. – Belgrád, 1927. január 16.) Gimnáziumi tanulmányait Loznicán és Šabacon (Szabács) és Belgrádban folytatta. Főiskolai tanulmányait Belgrádban végezte földrajz szakon, majd a Második Belgrádi Gimnáziumban tanított. Ezt követően, szerb állami ösztöndíjjal a Bécsi Egyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1893-ban doktorált. Az 1905-ben alakult Belgrádi Egyetem egyik szervezője, vezető tanára – 1906/07 és 1919/1920-ban annak rektora, a szerb Földrajztudományi Társaság megalapítója, a Szerb Királyi Akadémia, illetve a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia tagja. Legjelentősebb műve *A balkán-félsziget és a délszláv országok – Az emberföldrajz alapjai* tudományos monográfiája, amely egyben a délszláv, elsősorban a szerbek identitásának egyik fontos alpműve a mai napig.
- ¹¹ Cvijic nagyvű monográfiája Papp Árpád fordításában *A balkán-félsziget és a délszláv országok – Az emberföldrajz alapjai* címmel a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet kiadásában 2009-ben magyarul is megjelent.
- ¹² Tin Ujević (Vrgorac, 1891. július 5. – Zágráb, 1955. november 12.) horvát költő. Gimnáziumi tanulmányait Splitben végezte. Egyetemi oklevélét klasszikus filológiából, horvát nyelv és irodalomból a Zágrábi Egyetemen szerezte meg. 1912-ben a független Horvátország egyik fiatal szószólója. Az első világháború éveit Párizsban, mint emigráns töltötte el. Ebben az időszakban Szerbia és Horvátország egyesüléséért szállt síkra. Milotislav Bartulicaval közösen alapították meg az *Ujedinjenje (Egyesülés)* folyóiratot. A háborút követően kiábrándult a jugoszláv unitarista politikából, így nem sokkal később kizárólag csak a költészetre fókuszált.
- ¹³ Milotislav Bartulica (Kotor, 1893. május – Zágráb, 1984. január 20.) Egyetemi tanulmányait Grazban folytatta. Ujević mellett ő volt az *Ujedinjenje (Egyesülés)* folyóirat egyik alapítója. A lapban megjelent cikkek miatt az osztrák–magyar hatóságok letartóztatták. Ezt követően a Szerb Királyságba emigrált, majd a Belgrádi Egyetemen irodalmat hallgatott. A háborúban a szerb hadsereg önkénteseként vett részt. 1916-ban Chilébe utazott, s megszervezte a Jugoszláv Kitelepülők Mozgalmát. A háborút követően visszatért Zágrábba, s egészen Stjepan Radić meggyilkolásáig újságíróként dolgozott. Radić halála után azonban elhallgatott, teljesen visszavonult a közéletől, s kizárólag a kivándorlás kérdéskörével foglalkozott. A második világháború alatt, 1942-ben Zágrábban írta meg *A horvát kivándorlás a dokumentumok tükrében (Hrvatsko izseljeničtvo u svetlu dokumentata)* című monográfiáját.
- ¹⁴ Djuraskovic, 2007. 59.
- ¹⁵ Stojan Protić (Kruševac, 1857. január 28. – Belgrád, 1923. október 28.), szerb politikus, a Radikális Párt egyik alapítója, az SZHSZ állam első miniszterelnöke. A vidovdani alkotmány meghozatala előtt decentralizációs javaslatot tett, mellyel – szerb dominancia mellett – korlátozott önkormányzatiságot biztosított volna az ország különböző nemzeti számára. Mindez konfrontációkhoz vezetett Pašičtyal. Az akkor kettőjük között kibontakozó párviadalából végül vesztesként került ki, nem sokkal később el is hunyt.
- ¹⁶ Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, 2010. 101. (A továbbiakban: Bíró, 2010.)
- ¹⁷ Čulinović, Ferdo: *Jugoslavija između dva rata I*. Zagreb, 1961. 174–175. (A továbbiakban: Čulinović, 1961.) A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti Enikő (szerk.): *Jugoszlávia 1918–1941*. Szeged, 1989. 85.
- ¹⁸ Bíró, 2010. 101.
- ¹⁹ Gligorijević, Branislav: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*. Beograd, 1979. 24. (A továbbiakban: Gligorijević, 1979.)
- ²⁰ Čulinović, 1961. 309. (Snaga stranaka na izborima od 23. studenoga 1920.)
- ²¹ Uo. 147.
- ²² Stjepan Radić (Trabajevo Desno, 1871. május 11. – Zágráb, 1928. augusztus 8.) horvát politikus, a Horvát Parasztpárt első elnöke. Karlovacon (Károlyváros) magánúton érettségizett. Egyetemi tanulmányait a zágrábi jogi karon kezdte meg, majd Prágában és Bécsben folytatta tanulmányait. 1893-ban, majd 1895-ben is börtönbüntetésre ítélték, mivel bírálta Khuen-Héderváry Károly bán politikáját, illetve mert Zágráb belvárosában elégette a magyar zászlót. A Horvát Népi Parasztpártot (Hrvatska pučka seljačka stranka) 1904-ben bátyjával, Antunnal alapította meg, mely 1920-ban változtatta meg a nevét Horvát Republikánus Parasztpártra (Hrvatska republikanska seljačka stranka). Az 1920-as években a szerb centralista pártok fő ellenfele. Bár 1925-ben kiegyezett Belgráddal, a tartós megbékélésre nem került sor. 1928-ban a belgrádi parlamentben merénylet áldozata lett.

- ²³ Nikola Pašić (Zaječar, 1845. december 31. – Belgrád, 1926. december 10.), szerb politikus, a Radikális Párt alapítója és vezetője. 1891 és 1892 között töltötte be először a miniszterelnöki tisztséget. 1893–1894 között a szerb kormány oroszországi diplomatája volt. 1899-ben a Milan király elleni merényletben való részvétele miatt öt év fegyházra ítélték, viszont azonnali kegyelmet kapott. 1903-ban Aleksandar Obrenović meggyilkolása, illetve a Karađorđević dinasztia hatalomra kerülését követően átvette a Radikális Párt vezetését. 1904-től, egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig előbb a Szerb Királyság, majd kisebb-nagyobb megszakításokkal a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság miniszterelnöke. Az 1919-es párizsi békekonferencián ő vezette a szerb küldöttséget, jelentős szerepe volt az 1921-es vidovdani alkotmány meghozatalában is, mely az SZHSZ Királyságot végül unitárius monarchiaként proklamálta.
- ²⁴ Čulinović, 1961. 322–323. Uő.: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*. Zagreb, 1954. 255–257.
- ²⁵ Gligorijević, 1979. 99–109.
- ²⁶ Uo. 110.
- ²⁷ Čulinović, 1961. 353–359.
- ²⁸ A Szokol, harcos, kimondottan szláv egyesület volt, amelynek fő célkitűzése az ifjúság öntudatos nemzeti életre való nevelése volt.
- ²⁹ Gligorijević, 1963. 318.
- ³⁰ Uo. 319.
- ³¹ Čulinović, 1961. 281–283.
- ³² Ljubomir Davidović (Vlaško Polje, 1863. december 24. – Belgrád, 1940. február 19.) Egyetemi tanulmányait Belgrádban folytatta, ezt követően egy ideig gimnáziumi tanárként dolgozott, illetve Aleksandar Karađorđević trónörököst tanította. A politikai életbe 1901-ben kapcsolódott be, 1904-ben szerb oktatási miniszter, 1909-ben a szerb képviselőház elnöke volt. 1919–1920 között az SZHSZ Királyság miniszterelnöke, majd 1924-ben egy rövid ideig ismét betölti a kormányfői tisztséget. 1919-ben lépett ki a Radikális Pártból, s a több szerb párt egyesülésével létrejött Demokrata Párt elnökévé választották.
- ³³ Svetozar Pribičević (Hrvatska Kostajnica, 1875. október 26. – Prága, 1936. szeptember 15.) Tanulmányait Zágrábban végezte, ott is szerzett oklevelet matematikából, illetve fizikából. Már egyetemista korában az integratív jugoszlavizmus szószólója volt. 1902-ben kapcsolódott be a politikába, 1918. október 29-én kezdeményezte Horvátország kiválását a Monarchiából. 1918–1920 között az SZHSZ Királyság belügyminisztere, 1920–1922 és 1924–1925 között oktatási miniszter. Az integratív jugoszlavizmus és a centralizmus egyik fő szószólója volt. 1924-ben szakított Ljuba Davidovićtyal, s megalapította az Önálló Demokrata Pártot. 1927-ben élesen szembefordult addigi politikai nézeteivel, s erőteljesen kritizálni kezdte a nagyszerb hegemónisztikus törekvéseket; az ország federalizálását követelve. Az 1929-es diktatúra bevezetését követően letartóztatták és internálták. Ezt követően Prágába és Párizsba emigrált, ahol élesen bírálta az akkori jugoszláv kormányzatot.
- ³⁴ Čulinović, 1961. 278–281.
- ³⁵ Gligorijević, 1963. 361.
- ³⁶ Uo. 320–321.
- ³⁷ Djuraskovic, Stevo: *The Emergence and the Fall of ORJUNA, 1921–1929*. 34.
- ³⁸ Gligorijević, 1963. 361.
- ³⁹ Gregor Žerjav (Lož, 1882. november 14. – Poljče, 1929. június 27.) A Bécsi Egyetemen 1906-ban szerzett jogi oklevelet. A világháború alatt a jugoszláv egyesülés szlovéniai földalatti mozgalmában tevékenykedett. 1920-ban, 1925-ben és 1927-ben, mint a Demokrata Párt (később Önálló Demokrata Párt) parlamenti képviselője volt. 1921 és 1922 között népjóléti, 1924–1925 között pedig Erdészeti és bányászati miniszter volt.
- ⁴⁰ Čop, 2006. 62–68., 70–72.
- ⁴¹ Az ORJUNA zágrábi tagozata 1923-ban egyenesen úgy fogalmazott, hogy „*éles harcot fog vívni a zsidó tőke ellen*”, lásd Gligorijević, 1963. 367.

- ⁴² Uo. 327–331.
- ⁴³ Uo. 321.
- ⁴⁴ Mirko Korolija (Kisanje, 1886. szeptember 9. – Šibenik, 1934. július 10.) Gimnáziumi tanulmányait Zadarban (Zára) végezte. A Prágai Egyetemen szerzett jogi végzettséget. Számos szerb és horvát folyóirat munkatársa volt. 1922-ben az ORJUNA elnöke. 1925-től egyre inkább háttérbe szorult, bár továbbra is számos cikke jelent meg az ORJUNA folyóirataiban. 1928-ban a szarajevói színház igazgatója volt, 1930-tól a belgrádi *Politika napilapban* publikált.
- ⁴⁵ Ljubo Leontić (Studenica kod Imotskog, 1887. augusztus 18. – Zágráb, 1973. november 13.) Jogi tanulmányait Zágrábban és Prágában végezte, ezt követően festészetet tanult Münchenben és Prágában. A világháború alatt római, majd dél-amerikai és USA-beli emigrációjában Ausztria–Magyarország megsemmisítését, illetve Horvátország Szerbiával és Montenegróval történő egyesülését propagálta. A háborút követően a Demokrata Párt baloldali frakciójának a képviselőjeként a kommunistákkal való együttműködés egyik fő szószólója volt. 1924 és 1941 között Splitben ügyvédként dolgozott. Az olasz inváziót követően letartóztatták, 1943-ban pedig csatlakozott a partizánokhoz. Az AVNOJ 1943-as ülését előkészítő elnökség egyik tagja volt. A háborút követően a jugoszláv külügyminisztériumban, majd Jugoszlávia londoni nagykövetségén dolgozott.
- ⁴⁶ Gligorijević, 1963. 321.
- ⁴⁷ Uo. 336.
- ⁴⁸ Uo. 337.
- ⁴⁹ Dévavári Zoltán: *Új partok felé – Kisebbségi kiútkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Zenta, 2014. 160. (A továbbiakban: Dévavári, 2014.)
- ⁵⁰ Gligorijević, 1963. 346.
- ⁵¹ Djuraskovic, 2007. 37.
- ⁵² Gligorijević, 1963. 338.
- ⁵³ Uo. 343.
- ⁵⁴ Đurasković, Stevo: *Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)*. Časopis za suvremenu povijest 43, Hrvatski institut za povijest., Zagreb, 2011. 242. (A továbbiakban: Đurasković, 2011.)
- ⁵⁵ Uo. 243.
- ⁵⁶ Dobroslav Jevđević (Miloševac, 1895 ?– Róma, 1962. október 2.): 1908-ban az Ifjú-Bosznia szervezet tagja, részt vett a Potiorek elleni sikertelen merényletben. 1914-ben szerepet játszott Ferenc Ferdinánd meggyilkolásában is. Ezt követően letartóztatták, így az első világháborút börtönben töltötte el. A két világháború között az ORJUNA vajdasági részlegének a vezetője, számos támadást indított a magyar és a német kisebbség ellen. Az Újvidéken megjelenő *Vidovdan* lap főszerkesztője. A második világháborúban, mint csetnik parancsnok (vajda) vett részt. A háború után a szövetségesek fogságába került, haláláig római emigrációban élt.
- ⁵⁷ Đurasković, 2011. 243.
- ⁵⁸ Niko Bartulović (Stari Grad na Hvaru, 1890. december 23. – ? 1945 eleje) Szlavisztikát és romanisztikát tanult Prágában és Grazban. A *Književni jug* folyóirat egyik alapítója 1918-ban. 1921–1926 között a spliti Népszínház rendezője. AZ ORJUNA-hoz tartozó Pobjeda szerkesztője. A húszas években az ORJUNA egyik vezető egyénisége, az 1929-ben bevezetett diktatúrát követően elismeri az uralkodó főségét. A második világháborúban az egyik csetnik alakulathoz csatlakozott. A harci cselekmények során veszítette életét.
- ⁵⁹ Đurasković, 2011. 243–244.
- ⁶⁰ Uo. 244.; Gligorijević, 1963. 352., 358.
- ⁶¹ Đurasković, 2011. 243.
- ⁶² Uo. 244.
- ⁶³ Uo. 245.
- ⁶⁴ Gligorijević, 1963. 329.

- ⁶⁵ Uo. 332–333.
- ⁶⁶ Dévavári, 2014. 162–163.
- ⁶⁷ Gligorijević, 1963. 347.
- ⁶⁸ *Tömeges verekedések voltak Sentán.* Bácsmegeyi Napló, 1922. szeptember 19.
- ⁶⁹ *A sentai felelőtlenek a jogrend ellen.* Bácsmegeyi Napló, 1923. január 18.
- ⁷⁰ Uo.
- ⁷¹ *Leszaggaták Sentán a magyar nyelvű táblákat. A tettesek – ismeretlenek.* Bácsmegeyi Napló, 1923. március 6.
- ⁷² *Felelőtlen elemek garázdálkodtak hétfőn este Novisadon.* Bácsmegeyi Napló, 1922. január 16.
- ⁷³ *Letartóztatták Jevgyevics Dobroszlávot a novisadi nacionalisták vezérért – A belügyminiszter telefonon rendelte el a letartóztatását.* Bácsmegeyi Napló, 1923. január 22.
- ⁷⁴ *Szabadságra helyezték Jevgyevicset – a Délbácska elleni merénylet ügye a városi tanács előtt.* Bácsmegeyi Napló, 1923. január 23.
- ⁷⁵ Gligorijević, 1963. 329.
- ⁷⁶ *Összeromboltak egy szuboticaí nyomdát.* Bácsmegeyi Napló, 1923. január 29.
- ⁷⁷ *Nem rombolók, hanem betörők jártak a Fischer és Krausz nyomdában.* Bácsmegeyi Napló, 1923. január 30.
- ⁷⁸ *Fenyegető levelet küldtek a Deutsches Volksblattnak.* Bácsmegeyi Napló, 1923. január 25.
- ⁷⁹ *Bombamerénylet a Deutsches Volksblatt ellen – A tettesek elmenekültek.* Bácsmegeyi Napló, 1923. március 11.
- ⁸⁰ *Letartóztatott gyűlésszavarók – Incidens a Német Párt járeki népgyűlésén.* Bácsmegeyi Napló, 1923. március 12.; *A revolveres honmentő ifjak rendőrkézen – A megzavart járeki népgyűlés utójátéka az ügyészség fogházában.* Bácsmegeyi Napló, 1923. március 13.
- ⁸¹ *Szabadságra helyezték a novisadi bombás ifjakat.* Bácsmegeyi Napló, 1923. március 21.
- ⁸² *Letartóztatták Sombor felelőtlenjeit.* Bácsmegeyi Napló, 1923. március 22.
- ⁸³ Dévavári, 2014. 131–134.
- ⁸⁴ Čulinović, 1961. 406–411.
- ⁸⁵ *A kormány intézkedésekre készül az Orjuna ellen.* Bácsmegeyi Napló, 1923. március 14.
- ⁸⁶ *Nem oszlatják fel az Orjunát – A kormány erélyes fellépésre szánta rá magát a törvényellenes akciókkal szemben.* Bácsmegeyi Napló, 1923. május 19.
- ⁸⁷ *A nacionalisták megverték Novisadon egy zagrebi kereskedőt – Jevgyevity Dobroszlav horvát nacionalistának nézte.* Bácsmegeyi Napló, 1923. május 14.
- ⁸⁸ *Nagy Ödönt és Gráber Lászlót letartóztatták – Államellenes üzemekkel vádolják őket – Nagy Ödön fogvatartását a vádtanács fenntartotta – Grábert Suboticára hozzák.* Bácsmegeyi Napló, 1923. április 27.
- ⁸⁹ *Bombamerényletet követtek el az indijai Német-párt alelnöke ellen – Állítólag novisadiak a tettesek.* Bácsmegeyi Napló, 1923. április 20.
- ⁹⁰ *Neuner képviselőt az orjunisták súlyosan megsebesítették – Közápor a ptuji német kultur-ünnepélyen.* Bácsmegeyi Napló, 1923. május 22. (A cikk címében Neuner sebesüléséről ír, azonban a szövegben mindvégig Schauer szerepel áldozatként.)
- ⁹¹ *A német-párti képviselők inzultálása a nemzetgyűlés előtt – A házelnök nem engedélyezte a napirend előtti felszólalást.* Bácsmegeyi Napló, 1923. május 24.
- ⁹² Vogelfrei: német szó, jelentése: törvényen kívül helyezett, szabadon üldözhető.
- ⁹³ *A terror miatt jajveszékélő terrorhősök és egy elmulasztott kötelesség.* Bácsmegeyi Napló, 1923. május 26.
- ⁹⁴ *A kormánytól kérnek segítséget a novisadi botrányok megszüntetésére – Véres verekedés az Orjuna és a Sernao között.* Bácsmegeyi Napló, 1923. július 1.

- ⁹⁵ *Nacionalista-egyesületek egymás ellen – Harc az Orjuna–Srnao–Hanao közt – A kormány rendet akar teremteni.* Bács megyei Napló, 1923. július 3.
- ⁹⁶ *Egy halott, hat sebesült a novisadi nacionalisták vasárnapi csatájának az eredménye – Ütközet a péterváradai kocsmában.* Bács megyei Napló, 1923. július 17.
- ⁹⁷ *A sentai orjunisták macskazenét adtak Vuics képviselőnek – Megparancsolták a magyar táblák eltávolítását.* Bács megyei Napló, 1923. július 5.
- ⁹⁸ *A betiltott zentai nagymise – A belügyminiszter rendelkezésére akadályozta meg a rendőrség a mise megtartását – Letépték a virágot a feszületről – A hatóság vezetői nincsenek Zentán.* Bács megyei Napló, 1923. július 10.
- ⁹⁹ *Mellbe lőttek egy magyar egyetemi hallgatót az orjunások – Az Orjuna és a Srnao közös frontja – Verseceen is garázdálkodnak a nacionalisták.* Bács megyei Napló, 1923. július 23.
- ¹⁰⁰ *Megfékezik a novisadi nacionalistákat – Novisad város közgyűlése.* Bács megyei Napló, 1923. augusztus 10.
- ¹⁰¹ *Véres barrikád-harc Novisadon – Srnaosok és orjunisták éjjeli háborúja – Ütközet az utcán – Számos sebesült – Tizenegy nacionalistát letartóztattak.* Bács megyei Napló, 1923. augusztus 19.
- ¹⁰² *A belügyminiszter a terror ellen.* Bács megyei Napló, 1923. október 6.
- ¹⁰³ *A német-párt kritikája a belügyminiszter rendeletéről – Moser János képviselő nyilatkozata.* Bács megyei Napló, 1923. október 7.
- ¹⁰⁴ *Fúzióra készül a Srnao és az orjuna a magyar nyelv ellen – A novisadi rendőrség megrendszabályozza a magyar zenét.* Bács megyei Napló, 1923. november 23.
- ¹⁰⁵ *Jevgyevics expozéja – A nacionalista szervezetek alkotmányellenes tevékenységre és állami funkciók kisajátítására törekcsenek.* Bács megyei Napló, 1923. november 25.
- ¹⁰⁶ *A belügyminiszter még nem döntött a magyar filmfeliratok ügyében.* Bács megyei Napló, 1923. december 4.
- ¹⁰⁷ *A novisadi nacionalisták mozi-memoranduma a belügyminiszter előtt.* Bács megyei Napló, 1923. december 16.

AZ 1944/45-ÖS DÉLVIDÉKI PARTIZÁNMEGTORLÁS HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉSE

FORRÓ LAJOS

ABSTRACT

In Yugoslavia the guerilla-fighter retaliation against Hungarians in 1944/45 could not be spoken about for over fifty years. The exploration of the subject commenced in the beginning of the 90s – not in an unproblematic manner at all – and by today – thanks to the Academy committees of the two countries – numerous works have been published about the issue. The Vajdaság Archive becoming researchable is a huge step and the task awaits historians to determine the number of Hungarian victims as much as possible, concluding the number-war that has been ongoing to this day.

A mai történettudomány számára már ismert, hogy 1944 végén és 1945 elején az OZNA¹ egységei, partizánalakulatok és néhány helybéli szerb nemzetiségű polgár népiertást hajtott végre a magyarok között a Délvidéken. Történt mindez a főparancsnok, Tito tudtával és beleegyezésével. Fontosnak tartjuk elmondani, hogy törvénytelen likvidálások a magyarok mellett nem kímélték a partizánhatalom Jugoszláviában élő vélt vagy valós politikai ellenfeleit – szerbeket, horvátokat, szlovéneket, németeket, albánokat – sem.

A Délvidéken a kezdeti nyílt magyarellenességet a későbbiekben gyorsan felváltotta a kényszeredett hallgatás időszaka és a téma kutatása csak a kilencvenes évek elején kezdődhetett meg.

A kutatások alapján mára nyilvánvalóvá vált, hogy az anyaország is tudott az 1944/45-ös vérengzésekről,² de egészen a rendszerváltásig – néhány bátor kivételtől eltekintve – nem készült komolyabb írásbeli összegzés az eseményekről.

Nagy Iván országgyűlési képviselő jóvoltából 1944. augusztus végén eljutott Budapestre az a levél, amelyet Lajkó Rózi augusztus 7-én írt nővérének, apja halálának körülményeiről. A levél szerint a partizánok 1944. július 23-án, éjjel betörték a faluba, összeszedtek 68 embert, és egy részüket a falu szélén agyonlőtték.³

1945 és 1946 folyamán több – magánszemélyektől, egyházi méltóságoktól – származó jelentés hívta fel a külügyminiszter figyelmét a délvidéki megtorlásokra.⁴ Grósz József kalocsai és bácsi érsek 1945 áprilisában feljegyzést juttatott el Gyöngyösi János külügyminiszterhez, amelyben szólt a kivégzésekről és a kiutasításokról.⁵ Grósz József folyamatosan tájékoztatta Mindszenty József hercegprímást a Délvidékről kapott jelentésekről. Mindszenty 1946. július 17-én juttatta el Gyöngyösi János külügyminiszternek azokat a feljegyzéseket, amelyeket délvidéki menekültektől kapott. A feljegyzést készítőket festenek a délvidéki állapotokról, és az áldozatok számát 50-60 ezerre becsülik.⁶

Grósz Mindszentyhez írott jelentései a délvidéki állapotok mellett a megrázó papi sorsokról is tájékoztatnak. Egy 1947. január 31-én írott levélben 14 papi áldozatról számol be, akik: Berger Antal, Tavankút; Dupp Bálint, Csurog; Haug Antal, Csonoplya; Köves István, Mozsor; Novotny József, Palona; Petrányi Ferenc, Óbecse; Plank Ferenc, Ószívác; Szabó Dénes, Tóthfalu; Dr. Takács Ferenc, Péterréve; Unterreiner Károly, Palánka; Varga Lajos, Mohol, Virág István, Horgos; Weinert Péter, Palánka; Werner Mihály, Martonos.⁷

A világ közvéleménye a témával eleinte kizárólag a nyugatra menekült visszaemlékezők tollából szerezhette tudomást. Az első írásos munka, amelyben utalásokat találunk a témára, Nagy Ferenc száműzött miniszterelnök visszaemlékezése.⁸ A könyvben csupán egy mondatban tesz megjegyzést az eseményekről: „*németek kivonulását követő tömeges magyarmészárlás heteiről...*”

Sulyok Dezső is írt a délvidéki eseményekről összefoglaló munkájában.⁹ Sulyok tévesen úgy tudja, hogy a magyarellenes megtorlásokat Tito kommunista partizánjai és a csetnikek¹⁰ hajtották végre. A tévedés oka az lehet, hogy a jugoszláv történetírás éveken át igyekezett a háború minden negatív epizódját a csetnikekre fogni.

Az ellentmondás onnan is származhat, hogy sokan az egykori csetnikek közül már mint partizánok vettek részt a megtorlásokban.¹¹ Időnként a magyarországi történetírás is segédkezik abban, hogy elhitesse olvasóival, ezeket a kegyetlen gyilkosságokat a csetnikek követték el. Balogh Sándor 1982-ben megjelent műve¹² megemlíti ugyan a megtorlásokat, de a felelősséget a csetnikekre hárítja.

A nyugati emigránsok által készített írásos dokumentumok közül fontosnak tartom megemlíteni Szigety György munkáját,¹³ amely 1956-ban jelent meg Clevelandben.

A szerző 1944 őszétől 1947-ig mondja el, amit szemtanúként Újvidéken ez idő alatt átélt. Szintén értékes – sajnos csekély visszhangot kiváltó, angol nyelvű röplap – Homonnay Elemér munkája.¹⁴ Szerinte az áldozatok száma – a deportáltakon kívül – 30 ezer volt, de legalább ugyanennyien elmenekültek.¹⁵

Érdekes és a rendszerváltozásig egyedi regényt¹⁶ jelentetett meg a témával kapcsolatban Illés Sándor temerini születésű újságíró Budapesten 1977-ben. Művében regényes formában meséli el a temerini vérengzés történetét a tömegsír pereméről megszökött Horvát István kisbíró¹⁷ elbeszélése alapján. Illés Sándor a későbbiekben is foglalkozik a témával. 1991-ben újabb könyve – szintén főleg a temerini eseményekkel kapcsolatban – jelent meg *Akikért nem szólt a harang* címmel.¹⁸

Jugoszláviában két olyan munka látott napvilágot a rendszerváltozásig, amelyet mindenképpen meg kell említenünk. Az első Burány Nándor *Összeroppanás* című könyve,¹⁹ melyben a szerző a zentai vérengzésekről számol be. Saját bevallása szerint „A magyarok ellen 44–45-ben elkövetett atrocitásokban a családomon keresztül személyesen is érintve voltam. Tudtuk, mi történik nap mint nap a zentai Amerika Szálló pincéjében. Egymás között titkon beszéltünk a történésekről, írni azonban senki sem mert róluk. Senki sem akart emiatt börtönbe kerülni vagy munkanélkülivé válni.” Könyvének hatására határozat született az atrocitások kivizsgálásának szükségességéről. Később azonban mindez feledésbe merült.²⁰

Isa Jovanović, a Jugoszláv Kommunista Párt tartományi szervezőtitkára 1987-ben kiadott emlékirataiban²¹ ballépésként emlegette a katonai közigazgatás bevezetését. Szerinte sok ártatlan ember is áldozatul esett a gyilkosságoknak, melyekben a katonaság is részt vett. Egyébként azt állítja, hogy nem tudott a vérengzésekről, és amikor Tito magához rendelte – félve a nemzetközi botránytól –, szemére vetette az eltúlzott megtorló hadjáratot. Szerinte „Ezt egyes parancsnokok követték el”, főként a helyiek, de gyakran az aktivisták kezdeményezésére. Ezekről a kilengésekről nem volt tudomása a katonai közigazgatásnak sem.²²

1990-ben megtört a jég. A *Magyar Szó* című vajdasági napilap 1990. április 20-ai számában *Kivizsgálni a vajdasági háborús és háború utáni történéseket* cím alatt közölte a VMDK tanácsának döntését: levélben fordulnak a vajdasági és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiához, hogy vizsgálják ki tudományos módszerekkel, mi történt azokkal a magyarokkal, akiket a háború végén bírósági eljárás nélkül kivégeztek. Ez volt az első írás, amely magyar nyelvű lapban jelent meg a témával kapcsolatban a Délvidéken. Ezt követően a lap egy 1990. október 14-étől 1991. február 27-éig tartó sorozatában 130 egymást követő részben közölte olvasóival és a világ nyilvánosságával az események vázlatos menetét, valamint részleteket az 1944/45-ös vérengzés lefolyásáról. A sorozat Matuska Márton újvidéki újságíró tollából született, és a *Negyvenöt nap negyvennégyben* címet kapta. Matuska kutatásai során meglehetősen sok áldozat neve előkerült, és képet lehetett

alkotni a történetek méreteinek súlyáról. A sorozat később, 1991-ben könyv formájában is megjelent Újvidéken,²³ és még ugyanebben az évben Budapesten.²⁴ Matuska könyvében igyekezik a Délvidéken történt összes megtorlást feldolgozni, azonban a dokumentumok hozzáférhetlensége, valamint a téma kiterjedtsége miatt igen sok a pontatlan adat. Felhasználja ugyan az akkoriban hozzáférhető dokumentumokat, sőt a hiányosságokat megpróbálja szemtanúkkal készített beszélgetésekkel pótolni, előtérbe helyezve az oral history módszerét, de a téma nagysága miatt a könyv csupán bepillantást enged az események menetébe, és semmiképpen sem tud maradéktalanul pontos, megcáfolhatatlan tényeket felsorakoztatni. A könyv erejét leginkább a szemtanúkkal folytatott beszélgetések adják, valamint hogy konkrét bizonyítékokkal alátámasztva elsőként veti fel Tito és a jugoszláv partizánok felelősségét, és tesz említést a haláltáborok (Járek, Gákovó, Krusevlye) létéről.²⁵

Időközben az anyaországban megjelent Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* című könyve.²⁶ Az író a hatvanas években megírta az 1942-ben Újvidéken és környékén lejátszódó razzia történetét,²⁷ és saját bevallása szerint azt várta, hogy akadjon egy becsületes szerb nemzetiségű író vagy történész, aki tényszerűen beszámol az 1944/45-ös eseményekről. Mivel ez addig nem történt meg, 1991-ben kiadta az 1944/45-ös eseményekről szóló könyvét, melyben minden bizonnyal felhasználta Matuska Mártonnak a *Magyar Szóban* megjelent cikksorozatát is. Emellett közli a kapott olvasói leveleket is, melyek időnként nyerssé, döbbenetessé teszik munkáját. Nehéz pontosan meghatározni a műfaját, valahol a regény és a kort illusztráló dokumentum határán van, azzal, hogy tudományos szempontból rendkívül hiányos. Legnagyobb hibája a számadatok pontatlansága, illetve hogy nem ad teljes képet az egész régióban történtekről. (Ez sajnos Matuska könyvének is hiányossága.) A közölt adatok szerint Csúrogon 3000, Zsablyán pedig 2000 áldozat volt 1944-ben, holott egyik faluban sem volt összesen ennyi magyar lakos.²⁸ Az 1944/45-ös periódus vajdasági eseményeinek kutatását végző Ankét Bizottság szerint Cseres műve szerbellenes színezetű, és sok történelmi pontatlanságot tartalmaz.²⁹ Kétségtelen, hogy az író könyve sokkolta az akkori magyar közvéleményt – melynek nem volt tudomása az 1944/45-ös magyarelles atrocitásokról –, de mindenképpen javára írható, hogy felkeltette az érdeklődést, és elindította a máig tartó kutatást a témában. Más kérdés, hogy az áldozatok általa említett 40 ezres létszáma kitörölhetetlenül rögzült a magyar köztudatban, holott a tudomány mai állása szerint a meggyilkoltak száma ennél minden bizonnyal kevesebb volt.

Az anyaországban a témával kapcsolatban áttörést jelentett A. Sajti Enikő 2004-ben megjelent könyve,³⁰ mely egy egész fejezetet szentel a délvidéki vérengzéseknek. Ez az első igazán tudományos igényességgel készült mű, amely a dokumentumok, levéltári források, korabeli újságok adatainak összesítésével világít rá a történetekre. Teszi ezt – nagyon helyesen – mindenféle érzelmi megnyilvánulás

nélkül, magukra a konkrét tényekre fektetve a hangsúlyt. Az áldozatok számát is meglehetősen tág határok közé helyezi, mert az addig feltárt adatok csupán ezt teszik lehetővé számára. Konkrét helységekre ugyan nem tér ki a szerző, inkább az események egészéről ad tudományos igényesség bíró képet. Műve kiindulási alapként szolgál a téma kutatói számára. A könyv 2010-ben szerb nyelven is megjelent,³¹ lehetővé téve a szerb közvélemény számára is a téma megismerését.

Nem időrendben haladva még két összefoglaló magyar nyelvű munkáról kell szólni, amelyek megpróbálnak pontos képet adni az eseményekről (az közben megjelent monografikus munkákra a későbbiekben térek ki részletesen).

Először Dr. Mészáros Sándor jelentette meg 1995-ben a kutatásait tartalmazó könyv első kötetét.³² A könyv csak a Bácskára vonatkozó adatokat tartalmazza, és az áldozatok névsorának tekintetében a teljesség igénye nélkül készült. Módszere az volt, hogy Jugoszlávia Hivatalos Lapjának holttá nyilvánítási hirdetéseiből megkísérelte név szerint összeírni a tárgyalt idő alatt, tehát 1941 és 1945 között elveszett délvidéki magyarok közül azokat, akiket nem írtak be a halotti anyakönyvekbe, hanem a hozzátartozók kezdeményezésére, utólag, bírósági eljárás útján nyilvánítottak holttá. Ugyanis az akkori jugoszláv törvények értelmében az eltűnt személyeket a hozzátartozók kérésére holttá lehetett nyilvánítani,³³ és az erről szóló bírósági végzést hirdetés formájában közölni kellett az akkori hivatalos közlönyben, a Föderatív Jugoszláv Népköztársaság Hivatalos Lapjában ugyanúgy, mint azok esetében, akik a háborúban tűntek el. Sajnos ez nem adhat hiteles képet a kivégzett magyarokról, mert sok esetben egyáltalán nem történt holttá nyilvánítás.³⁴ Több esetben a hozzátartozók hiába nyilvánították holttá a kivégzettet, a halál időpontja nem hiteles, azt jóval későbbre helyezi a gondos jugoszláv adminisztráció. Ma Szerbia regionális levéltáraiban – így a Zentai Levéltárban is – hozzáférhetőek a holttá nyilvánítási iratok, amelyeknek átvizsgálása alapul szolgálhat a témával foglalkozó kutatók, helytörténészek számára.

Mészáros munkája számos településsel kapcsolatban nem tartalmazza a kivégzettek névsorát. Kanizsa is ezek közé tartozik. Ezzel összefüggésben megemlíti, hogy „1944 tragikus őszén 300 embert végeztek ki. Állítólag az egyik kanizsai ítéletvégrehajtó Ugranov Dušan – Dusko a 300. hulla láttán a következő szavakkal tiltakozott: »Eltársak, hagyjuk abba. Ha megölünk minden magyart, ki fog nekünk dolgozni?«” Ezeket az adatokat kétségkívül Cseres könyvéből veszi át, még ha ezt nem is jelzi. A későbbiekben megemlíti néhány kanizsai áldozat holttá nyilvánítását, de konkrétan csak néhány esetet sorol fel. A háromszáz kivégzett magyarra vonatkozó adatot az 1941. évi őszi magyar népszámlálási adatok és a katonai közigazgatás 1944. december végi adatainak összehasonlításával magyarázza.³⁵ Sajnos könyvéből teljesen kizárja az oral history módszerét, így még csak meg sem próbálja visszaemlékezések segítségével leellenőrizni az adatait. Mészáros Sándor időközben

bekövetkezett halála miatt nem tudta folytatni kutatásait. Könyvének második kötetét³⁶ felesége jelentette meg 2000-ben. Ez a mű a bánási, szerémségi, baranyai és muravidéki adatokat tartalmazza, az első kötethez hasonló módon.

A negyedik és egyben az utolsó átfogó, egész régióra kiterjedő munka Aleksandar Kasaš nevéhez fűződik.³⁷ Az újvidéki történész 1996-ban megjelent könyvében mintegy ötezer főre becsüli a „háborús bűnösök” elleni akciók áldozatainak számát. Kasaš korabeli jugoszláv adatokra hivatkozik, de konkrét forrásokat nem nevez meg. Illetve adatainak forrását a *Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944/45-ből* veszi. A Vajdasági Levéltár anyagainak kutathatóvá válásával kiderült, hogy kutatásai alkalmával Kasaš csak az iratok egy kis hányadához jutott hozzá, így kutatása nem készülhetett a teljesség igényével. Könyvének hiányossága az is, hogy gyakorlatilag sehol nem említi, hogy a likvidáltak döntő többsége ártatlan áldozat volt. Ahol van arra vonatkozó adat, hogy miért végeztek ki egyeseket, ott megemlíti,³⁸ ahol nincs, ott egyszerűen átsiklik e tény felett.³⁹ Előfordul, hogy a kivégzések okaként nem ellenőrzött tényeket ír le.⁴⁰ A szerző gyakran esik abba a hibába, hogy bizonyos eseményekkel, vélt vagy valós bűnökkel próbálja igazolni a történeteket. Időnként az olvasónak olyan érzése támad, mintha egy védőügyvéd szájából hallaná a védenca által elkövetett bűnök részrehajló magyarázatát. Történelmi objektivitásról szó sem lehet esetében, hiszen a magyar részről elkövetett gonosztetteket a nevéen nevezi, míg a bosszúval kapcsolatban lényegesen árnyaltabban fogalmaz. Emellett sehol nem említi, hogy számtalan délvidéki helységben nem csak arról volt szó, hogy az OZNA egységei kivégezték a helyi magyarokat, hanem előtte néhány helyi szerb lakossal együtt heteken át tartó kínzásnak is alávetették a fogva tartottakat.⁴¹ Számadatai is pontatlanok, könyvében arra a téves következtetésre jut, hogy 1944/45-ben kiegyenlített a szlávok és más nemzetiségűek elleni, valamint a magyarok elleni vérengzések mérete, a nemzetek áldozatainak száma.⁴² Ennek tükrében Aleksandar Kasaš könyve semmiképpen nem tekinthető tényszerű és a kutatás minden területére kiterjedő munkának. Értékét azonban mindenképpen növeli, hogy az első szerb nyelvű munka a témával kapcsolatban.

A kilencvenes évek közepén megkezdődött a téma helytörténeti kutatása is.⁴³ Az ilyen jellegű munkák készítői között az első időszakban gyakorlatilag nem volt történész, ami sajnos kizárta a szakszerű kutatás lehetőségét. Jellemző a forráskritika hiánya, illetve az események tág, átfogó képbe való helyezésének, illetve az ok-okozati összefüggések vizsgálatának mellőzése. E munkák döntő többsége az áldozatok számára koncentrált, és ebben kétségtelenül értek el eredményeket. Főként az oral history segítségével, vagyis a szemtanúk szóbeli közlését felhasználva komoly áldozati névsorok összeállítására került sor.

2004-ben jelent meg Matuska Márton, Csorba Béla és dr. Ribár Béla szerkesztésében az addigi kutatásokat összegző tanulmánykötet,⁴⁴ ami a helytörténetek munkáiból ad ízelítőt. Hasonló gyűjtéseket tartalmaznak a 2009-ben alakult Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság évente megjelenő kötetei, amelyekben kiemelt hely jut a megtorlásokról szóló írásoknak is.⁴⁵

A könyvek mellett a téma köztudatba emelését elősegítették azok a délvidéki lapok, folyóiratok is, amelyek az 1944/45-ös atrocitásokról szóló tanulmányokat, cikkeket közöltek.⁴⁶

Az igazi áttörést és egyben a levéltárak kutathatóságát a két ország akadémiai bizottságainak megalakulása hozta.⁴⁷ A Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság Magyar Tagozata, Glatz Ferenc akadémikus vezetésével, 2011. január 6-án tartotta meg alakuló ülését. A két ország, illetve a két akadémia megállapodásának köszönhetően a kutatók megkezdheték a vizsgálódást a szerbiai levéltárakban, múzeumokban. Az általam kutatott kérdéskörben a regionális levéltárak mellett számottevő anyag található az Újvidéken székelő Vajdasági Levéltárban és a Vajdasági Múzeumban.

A levéltárak anyagainak vizsgálata közben kiderült, hogy a partizániratok tanulmányozásával, feldolgozásával jelentősen ki lehet egészíteni az 1944/45-ös megtorlások addigi kutatásait. Megkezdődött az addig gyűjtött áldozati listák összehasonlítása a partizániratokban található nevekkal, ami tovább növelte az azonosított áldozatok számát.⁴⁸

Az akadémiai bizottság összefoglaló kötete⁴⁹ mellett számos könyv, publikáció jelent meg a levéltárakban végzett kutatások alapján. A zentai Történelmi Levéltár és a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára közös tanulmánykötete⁵⁰ mellett *A titói Jugoszlávia levéltári forrásai* sorozatban eddig négy könyv jelent meg a II. világháború délvidéki eseményeivel kapcsolatban.⁵¹

A levéltári kutatásokat hivatott segíteni a Fodor István által összeállított *Iratok a Vajdaság történetéhez a szerbiai levéltárakban 1944–1948.* című kétnyelvű munka.⁵²

Jelentős kutatások történtek a járeki haláltábor kapcsán is. Csorba Béla vizsgálta át a tábor halotti anyakönyveit, mely alapján 188 magyar áldozatot sikerült azonosítania. Az áldozatok között 109 felnőtt és 79 gyermek található.⁵³

A partizánmegtorlások, likvidálások egész Jugoszlávia területén folytak, és nem csak a magyar lakosságot, hanem az ország valamennyi nemzetiségét érintették. A partizánhatalom a háborút követően leszámolt a vélt vagy valós ellenségeivel. Jugoszlávia széthullását követően az utódállamokban megkezdődött a kommunista, illetve partizánhatalom bűneinek kutatása, feltárása. Horvát részről ebben a témában a zágrábi Horvát Történeti Intézet adott ki dokumentumköteteket.⁵⁴ Nagy hangsúlyt kapott a bleiburgi mészárlás körülményeinek kutatása. Mint ismeretes, 1945 májusában a partizánok több tízezer visszavonuló horvát katonát

és civil gyilkoltak meg. A számok kérdésében a horvát történészek között sincs egyetértés, és egyelőre az áldozatok számát tág határok közé helyezik.⁵⁵ Ezekben a dokumentumokban, ha érintőlegesen is, de szó van a Horvátország területén élő magyar áldozatokról is.

Horvátországban a kérdésnek jogi következményei is vannak, melyek folyamánként néhány egykori OZNA-parancsnok ellen 2011-ben eljárás indult.⁵⁶

Szlovénia II. világháborús áldozatainak összeírása, illetve kutatása a ljubjanai Újkortörténeti Intézet közreműködésével 1997 és 2012 között folyt. A kutatás eredményeit számos publikáció,⁵⁷ illetve számítógépes adatbázis⁵⁸ tartalmazza.

A szlovéniai magyarok elleni atrocitások arányaiban sem közelítették meg a szerbiait. Ennek oka Göncz László szerint az, hogy itt a megszálló hadsereg sem követett el olyan mértékű atrocitásokat, mint az Szerbiában történt.⁵⁹

A szlovéniai – Mura menti – magyar áldozatok száma a kutatások jelenlegi, be nem fejezett állása szerint 42 fő.⁶⁰

A szerbiai kutatásokat megnehezíti, hogy az országnak – és ezzel együtt a múltat kutató történészeknek is – meg kell küzdeni azzal a ténnyel, hogy a partizán- és a csetnikmozgalom megítélése nem egyértelmű. Sokan Szerbiában még ma is a Tito vezette partizánmozgalmat tartják az ország felszabadítójának, míg mások nem tudják megbocsátani a partizán-vezérnek Draža Mihajlović csetnik vezető, illetve az emigráns kormány hadügyminiszterének koncepciójában való elítélését. A vita időről időre, általában eseményekhez kapcsolódóan fellángol. Legutóbb a 2014-ben Belgrádban megnyílt *A nép nevében* című, a kommunizmus bűneit bemutató kiállítás kapcsán voltak tüntetések.

A kilencvenes években még elkülönítették a partizánok magyar és német áldozatait, azt sugallva, hogy ez esetben háborús bűnösök likvidálásáról volt szó. A korabeli munkák a háborús bűnöket vizsgáló bizottságok vádirataiból összeállított bűnlajstromokat és névsorokat közöltek forráskritika nélkül.⁶¹ Ez a tendencia sajnos a mai napig érezhető.⁶²

A II. világháború vajdasági veszteségeinek kutatására 2000. december 11-én a tartományi képviselőház bizottságot hozott létre. A cél az volt, hogy a jövőben elkerüljék az eseményekkel történő rosszindulatú napi politikai manipulációkat. A kutatás vezetésével Dragoljub Živković akadémikust bízták meg, de a munkába bekapcsolódott a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia is.

A nehézkesen haladó munkát gyakorlatilag ellehetetlenítette, hogy nem álltak rendelkezésre a kor levéltári forrásai, ezért a bizottság csak részeredményeket tudott elérni. Eszerint Vajdaság területén 83 881 fő vált a megtorlások áldozatává, melyből a magyarok száma 4624.⁶³

Időközben több bizottság is alakult a múlt feltárására az eseményekkel párhuzamosan formálódó akadémiai vegyes bizottság jóvoltából.⁶⁴ A szerb titkos

tömegsírokat feltáró bizottság megkezdte a partizánterror áldozatainak exhumálását is. Az első feltárást 2010-ben végezték Boljevacon, ahol 26 áldozat földi maradványai kerültek elő. Magyar áldozatok exhumálására még nem került sor, annak ellenére, hogy a szerb történészek között is vannak olyanok – Srđan Cvetković, Zoran Janjetović –, akik a kisebbségek kérdésében is a múlt objektív feltárásán munkálkodnak.⁶⁵

Szólnunk kell az 1944/45-ös időszak magyarellenes atrocitásainak külföldi irodalmáról és ezzel együtt a megítéléséről is. A nyugati történészek – így az osztrák Michael Portmann is – csak csekély számú szakirodalomból vizsgálódhattak a magyar áldozatokat illetően. Portmann munkáiban⁶⁶ Aleksandar Kasaš kutatási eredményeire támaszkodik, minek következtében egy kontra Cseres-effektust rögzít a nyugati történetírásban, amely az áldozatok számát jóval a valós adatok alá becsüli. A témában korábbi – Portmann által is használt – munka Ekkehard Völkl kutatása, aki szerint a vajdasági magyarok közül 30 ezren megjárták a partizán munkatáborokat.⁶⁷

Szembesülnünk kell azzal a ténnyel, hogy a nyugati történetírás számára akkor tudjuk elérhetővé tenni a szerbiai, illetve magyarországi kutatásokat, ha azok angol nyelven is megjelennek. Ezt segítette elő az akadémiai vegyes bizottság magyar tagozatának fentebb említett, kétnyelvű összegző kötete is.

JEGYZETEK

¹ Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi Osztály. 1943-ban hozták létre Aleksandar Ranković vezetésével. Feladata a hírszerző szolgálat kiépítése a kémek és az ötödik hadoszlop felderítése és megbüntetése érdekében.

² A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 329–331. (A továbbiakban: A. Sajti, 2004.); Dr. Balla Ferenc: *Egy bezdáni magyar diplomata*. In: Csorba Béla – Matuska Márton – dr. Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken*. Újvidék, 2004. 43–50. (A továbbiakban: Csorba – Matuska – Ribár, 2004.)

³ A. Sajti, 2004. 328.; A. Sajti Enikő: *Hány magyar áldozata volt a partizán megtorlásoknak a Délvidéken*. Limes, Tudományos Szemle, 2009. 3. sz.; Délvidék 1941–1944. II. 117–132. 119.

⁴ A. Sajti Enikő: *Egyházi források a partizán megtorlásokról*. Létünk 2010. 3. sz. 11–26. 16.

⁵ Uo. 19.

⁶ Uo. 17–18.

⁷ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1947. 216.

⁸ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, 1990. Eredeti kiadás: Nagy, Ferenc: *The Struggle behind the Iron Curtain*. New York, 1948.

⁹ Sulyok Dezső: *A magyar tragédia. A trianoni béke és következményei*. Newark, 1954.

¹⁰ A második világháborúban csetnikeknek nevezték a német megszállás után a polgári emigráns kormányt támogató, angolbarát, de 1942-től a megszállókkal is megegyezést kereső, a kommunisták ellen is harcoló Draža Mihajlović egységeit.

- ¹¹ Idősebb Forró Lajos a vele készült beszélgetésben említi, hogy gyakran látták a Kojić családfőt a két világháború között Martonoson, sapkáján a csetnik jelvényvel. Említett fia partizánként 1944-ben részt vett a martonosi magyarok kínzásában és legyilkolásában. Sőt, a zentai helyőrség parancsnoka, Stanko Radulović 1944. november 16-án Kojić Petar elvtársat az adai Népőrség parancsnokává nevezte ki.
- ¹² Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947*. Budapest, 1982.
- ¹³ Szigethy György: *Szemanúja voltam Tito délvidéki vérengzésének*. Cleveland, 1956.
- ¹⁴ Homonnay, Elemér: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern Hungary*. Cleveland, 1957.
- ¹⁵ Homonnay Elemér: *A Tito partizánjai által elkövetett atrocitásokról* (részletek). In: Csorba Béla (szerk.): *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3*. Budapest, 1999. 215.
- ¹⁶ Illés Sándor: *Sírató*. Budapest, 1977.
- ¹⁷ A regényben Szlovák Pista néven említi.
- ¹⁸ Illés Sándor: *Akikért nem szólt a harang*. Budapest, 1991. A könyv angol fordításban is megjelent. Illés, Sándor: *For whom the bell did not toll*. Budapest, 2007.
- ¹⁹ Burány Nándor: *Összeroppanás*. Újvidék, 1968.
- ²⁰ Kovács Nándor: *A látszat mögött húzódo feszültség*. Hét Nap, Szabadka, XII. évf. 5. sz.
- ²¹ Jovanović, Isa: *U službi revolucije*. Novi Sad, 1987. 198–199.
- ²² Ma már – főképpen a Vajdasági Levéltár e korra vonatkozó partizánirataiból – tudjuk, hogy a katonai közigazgatás apparátusa nemcsak, hogy tudott róluk, de tervszerűen részt is vett az atrocitásokban.
- ²³ Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, 1991. (A továbbiakban: Matuska, 1991.)
- ²⁴ Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Budapest, 1991.
- ²⁵ Matuska, 1991. 369–381.
- ²⁶ Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest, 1991. (A továbbiakban: Cseres, 1991.)
- ²⁷ Cseres Tibor: *Hideg napok*. Budapest, 1969.
- ²⁸ Cseres, 1991. 245, 247.
- ²⁹ *Istina...* Međunarodni naučni skup. Skupština AP Vojvodine. Novi Sad, 2004. 101.
- ³⁰ A. Sajti, 2004.
- ³¹ A. Šajti, Enike: *Mađari u Vojvodini 1918–1947*. Novi Sad, 2010.
- ³² Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska*. Budapest, 1995. (A továbbiakban: Mészáros, 1995.)
- ³³ A kérdést az erről szóló fejezetben részletesen tárgyalom.
- ³⁴ Magyarokanizsa községben végzett kutatásaink bebizonyították, hogy a likvidáltak csak egy részénél történt meg a holttá nyilvánítás. A zentai levéltár iratanyagában szereplő 176 áldozat (összesítve a kutatásokat a törvénytelenül likvidáltak száma eddig 188 fő a községben) közül 96 esetében történt meg a holttá nyilvánítás.
- ³⁵ Mészáros, 1995. 68.
- ³⁶ Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék*. H. n., é. n.
- ³⁷ Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996.
- ³⁸ Teszi ezt pl. Óbecsével kapcsolatban, ahol megjegyzi, hogy a kivégzett 98 áldozat közül 66 részt vett a razziában, 19-en a Nyilaskeresztes Párt tagjai, 4-en a Vitézi Rend tagjai, 5 besúgó, 3 erőszakelkövető és egy fegyverrejtegető volt.

- ³⁹ Martonos, Horgos, Magyarkanizsa, Adorján esetében csupán egy (ellenőrizetlen) listát közöl az áldozatokról.
- ⁴⁰ Könyvének 167. oldalán említi, hogy Adorjánon a bosszúállásra akkor került sor, „*miután két partizánt lelőttek*”. Nem lehet tudni, honnan veszi ezt az adatot. Adorjánnal kapcsolatos kutatásaimból kiderült, hogy két oromhegyesi (tresnjevaci) szerbet – sehol nem bizonyított, hogy partizánokról van szó – és egy kanizsai zsidó malmost valóban kivégeztek a magyar katonák és két nemzetőr, de az eset nem Adorjánon, hanem a falut a főúttal összekötő mellékúton történt.
- ⁴¹ Helytörténeti kutatásaimból kiderül, hogy Magyarkanizsán és Martonoson is heteken át kínozták a begyűjtött magyarokat, mielőtt kivégezték volna őket.
- ⁴² Matuska Márton: *Meddig jutottunk?* In: Csorba – Matuska – Ribár, 2004. 19.
- ⁴³ A teljesség igénye nélkül: Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, 1994.; Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson és Adorjánon*. Szeged, 1995.; Uő.: *Jelöletlen tömegsírok*. Szeged, 2007.; Teleki Júlia: *Visszatekintés a múltba*. Napló. Újvidék, 1996.; Uő.: *Keresem az apám sírját*. Tótfalu, 1999.; Uő.: *Hol vannak a sírok?* Óbecse, 2007.; Uő.: *Göröngyös utakon*. Óbecse, 2014.; Szloboda János: *Zentán történt '44-ben*. Újvidék, 1997.; Uő.: *Zentán történt '44-ben*. Pomáz, 2005.; Papp Imre: *Ez a mi kálváriánk*. Újvidék, 1999.; Ádám István – Csorba Béla – Matuska Márton – Ternovác István: *A temerini razzia*. Temerin, 2001.; Dr. Balla Ferenc – dr. Balla István: *Bezdán története a jugoszláv katonai közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)*. 3. köt. Tótfalu, 2001.; Matuska Márton: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, 2004.; Uő.: *Megvert pásztorunk*. Bácsfeketehegy, 2008.; Horváth M. Orbán: *Eltévedt hősök téves csatáit*. Szeged, 2011.; Molnár Tünde: *Elhurcolások – Gombos 1944 november*. Budapest, 2012. A 2008-ig megjelent helytörténeti munkák nagy része megtalálható Mák Ferenc bibliográfia kötetében. Lásd Mák Ferenc: *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Újvidék – Zenta, 2008.
- ⁴⁴ Csorba – Matuska – Ribár, 2004.
- ⁴⁵ Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Évkönyv. 1. Bajmok, 2010.; Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Évkönyv. 2. Bajmok, 2011.
- ⁴⁶ Ilyen lapok: *Bácsország, Aracs, Híd, Ex Pannonia, Létünk* stb.
- ⁴⁷ Az igazsághoz tartozik, a kutatók közül néhányan már előzőleg – leginkább titokban – bepillanthattak a zentai Történelmi Levéltár iratanyagába Fodor István igazgató bátorságának és a téma iránti elkötelezettségének köszönhetően.
- ⁴⁸ A szakmai munka koordinálását a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet végzi.
- ⁴⁹ Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és Szerbek 1918–2012. Együttélés múltfeltárás, megbékélés*. Budapest, 2013.
- ⁵⁰ Biernacki, Karol – Fodor István (szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban (1944) – Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*. Szeged – Zenta, 2010.
- ⁵¹ Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945 – Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945*. Szeged – Zenta, 2011.; Fodor István (szerk.): *Fondjegyék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához – Spisak fondova za proučavanje Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju*. Zenta – Szeged, 2012.; Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. Szeged – Zenta, 2013.; A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) – Konsolidacija Titovog režima na Pottisju (1945–1955)*. Zenta – Szeged, 2013.
- ⁵² Fodor István (szerk.): *Iratok a Vajdaság történetéhez a szerbiai levéltárakban 1944–1948. – Dokumenti iz istorije Vojvodine 1944–1948 u srpskim arhivima*. Budapest – Zenta, 2011.
- ⁵³ Csorba Béla: *Szétszórt csonthajaink*. Temerin, 2011.
- ⁵⁴ Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Poić, Milan – Rupić, Mate (szerk.): *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946*. Dokumenti. Knjiga 1–2. Slavonski Brod, 2005–2006.
- ⁵⁵ Erről lásd bővebben Tolstoy, Nikolay: *Ministar i pokolji. Bleiburg i Kočevski rog 1945*. Zagreb, 1991.; Žerjavić, Vladimir: „*Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*”. Zagreb, 1992.; Katalinić, Kazimir: *Argumenti: NDH, BiH; Bleiburg i genocid*. Buenos Aires – Zagreb, 1993.; Sokcsevits Dénes: *Bleiburg, a horvát Katiny*. História, XXXIII. évf. 8. sz. 7–12.

- ⁵⁶ Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, 2011. 595.
- ⁵⁷ *Miért? Zakaj?* Lendavski zvezki – lendvai füzetek. Lendva – Lendava, 1998.; Dželak Barič, Vida: *Posledice vojnega nasilja. Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*. In: Troha, Nevenka (szerk.): *Zbirka Vpogledi 8 (Nasilje vojnih in povojnih dni)*. Ljubljana, 2014. 11–47.; Mikola, Milko: *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji*. Ljubljana, 2007.
- ⁵⁸ www.sistory.si
- ⁵⁹ Göncz László: „Felszabadulás vagy megszállás”. *A Mura mente 1941–1945*. Lendva, 2006. 80.
- ⁶⁰ Elhangzott: *70 éve történt... A magyarságot ért atrocitások a történelmi Délvidéken – Tudományos konferencia*. Szabadka, 2014. október 11. Kovács Attila: *A második világháború és az azt követő megtorlások áldozatai Szlovéniában és a Muravidéken*.
- ⁶¹ Zečević, Miodrag – Popović, Jovan P. (szerk.): *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*. Beograd, 1996.; Zečević, Miodrag Đ. – Popović, Jovan P. (szerk.): *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata. I–V*. Beograd, 2000.
- ⁶² Loločić, Đorđe N. (szerk.): *Mađarski ratni zločinci 1941–1945. Presude jugoslovenskih sudova*. Beograd, 2010.; Njegovan, Drago (szerk.): *Racija. Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, III. grupa masovnih zločina*. Novi Sad, 2009.; Njegovan, Drago (szerk.): *Ulazak mađarske vojske u Bačku i Baranju 1941. Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. I grupa masovnih zločina*. Novi Sad, 2012.
- ⁶³ Živković, Dragoljub: *Rad na projektu stradanje stanovnika AP Vojvodine 1941–1948*. In: *Na putu ka istini*. Novi Sad, 2009. Elektronski optički disk. 1.
- ⁶⁴ Komisija za pronalaženje groba Draže Mihailovića (Bizottság Draža Mihailovića sírjának felkutatására); Komisija za otkrivanje tajnih masovnih grobnica u Srbiji (Bizottság a szerbiai titkos tömegsírok feltárására).
- ⁶⁵ Bóvebben lásd Cvetković, 2006.; Janjetović, Zoran: *Nemci u Vojvodini*. Beograd, 2009.
- ⁶⁶ Portmann, Michael: *Die Kommunistische Revolution in Der Vojvodina 1944–1952*. Wien, 2009.; Uő.: *Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943–1950)*. Tokovi istorije, 2004. 1–2. sz. 45–74.
- ⁶⁷ Völkl, Ekkehard: *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München, 1991.

LEGÉNYEGYLET A bajmoki katolikus egyletek történetéből

MOJZES ANTAL

BEVEZETŐ

Bajmok jobbára falu volt, a földesura pedig Szabadka, Bajmok puszta. A terepet ingoványos, rét és nád borította. A nádas terület jó búvóhelyül szolgált a rablóknak, zsványoknak. A hatalomnak ez ellen fel kellett venniük a harcot, a vidéket meg kellett tisztítani a pusztán élő tanyasiakat veszélyeztető zsvány támadásoktól. A katonaszállítást is biztosítani kellett Zombor és Szeged között. Ebben az időben az útvonal Zombor, Csonoplya, Bajmok, Szabadka, Ludas és Szeged mentén húzódott. A könnyebb katonaszállítás miatt két pusztát kellett betelepíteni, Bajmokat és Ludast.

Bajmokon 1771-ben királyi rendelettel el is kezdődtek a munkálatok. 1771. december 24-ére fejeződtek be, a földesúr jóvoltából, köztük az első középület, a Becsali Csárda vendéglő.

Bajmok, mint falu, 1785-től számít betelepítettnek. 1793-ban a megyéhez csatolták, és ezzel a település elkezdte mindennapjait élni.

A hitélet az itt élő tanyasiak részére az újratelepítés előtt kezdődött. A faluvá alakítást követően a városból jártak ki istentisztelet megszervezésére a szabadkai ferences rendi szerzetesek. A fennmaradt dokumentumok katolikus plébániát már 1770-től említenek. A bajmoki hívek részére 1772-ben építettek kápolnát. Templom 1778-ban épült vert falból.

A bajmoki plébánia alapítása 1780-ban volt, anyakönyvet 1782-től vezetnek.

Később, 1817 és 1821 között épült templom. Ezt Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébános 1906 és 1907 között alakíttatta át, mely munkálatok során megfordította az imaházat. A templom akkor nyerte el mai formáját. Ma a templomban tartanak istentiszteletet magyar és horvát nyelven, valamint karácsonykor, húsvétkor, pünkösd ünnepén és a bajmoki búcsú napján német nyelven.

1. kép: Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébános. Bajmokon teljesített szolgálatot 1906 és 1944 között.

BAJMOK LAKOSAINAK SZÁMA ÉS VALLÁSI MEGOSZLÁSA

Bajmok újratelepítésének napjaitól többnemzetiségű volt. A trianoni békeszerződés megkötéséig (1920. június 4.) a lakosságot magyarok, horvátok, bunyevácok, németek és zsidók képezték. Nagyobb változás a nemzetiségi összetételben csak ezután következett be, ugyanis az országhatár megvonása előtt az ún. bajai háromszögből érkeztek optánsok, főleg szerbek és a katymári határból menekült bunyevácok (izbeglicak), majd 1922-ben az I. világháború szaloniki frontjának szerb önkéntesei (dobrovoljacok). A településen ezzel mind a nemzetiségi, mind a vallási összetétel megbomlott.

Az 1921-es népszámlálás adatai szerint Bajmoknak összesen 8733 lakosa volt, melyből 4197 magyar, 2299 horvát és bunyevác, 20 szerb, 2180 német, 37 pedig egyéb. A vallási megoszlás szerint a település lakói közül 8500 római és görög katolikus, 20 görögkeleti, 10 lutheránus, 32 kálvinista, 115 zsidó, és 56 egyéb vallású.

Az 1931-es népszámlálás adatai szerint lakosság már 11 319 főből állt, közülük 4595-en vallották magukat jugoszlávnak, 4276-an magyarnak, 2377-en németnek, 16-an oroszoknak, 76-an zsidónak, valamint 1-1 cseh, roma nemzetiségű és francia élt a településen. Vallási megoszlás szerint a lakosság 9973 római katolikus, 1085 görögkeleti (pravoszláv), 131 zsidó, 4 muzulmán, 29 lutheránus, 26 kálvinista, 14 baptista, valamint 58 nazarénus vallását számlálta.

A dolgozat további részében, Bajmok betelepítése, a vallási közösség bemutatása, a lakosság létszámának, nemzetiségi összetételének és vallási megoszlásának leírását követően áttérek a keresztes egyetek bemutatására.

A BAJMOKI MAGYAR KERESZTES EGYLET

Bajmok nagy hagyományra tekinthet vissza a közművelődés terén elért tevékenységével, az első műsoros estet 1894. december 31-én tartották meg a településen. Ezt követően a bajmoki tanítók műsoros estet rendeztek 1895. április 3-án. A feltárt ismeretek alapján az első színmű bemutatására 1899-ben került sor, mely Csepreghy Ferenc *Sárga csikó* című népszínműve volt.

Ezt követően sorban következtek a műkedvelő előadások és rendezvények. A sorozatot az I. világháború és az azt követő trianoni békeszerződés törte derékba, amely nagy hatással bírt a műkedvelő, színjátszást és a közművelődést előnyben részesítő falusi életre.

Az újrakezdésben részt vett számos tapasztalt műkedvelő és a színművek rendezője, akik vállalták a felmerülő munkákat. Köztük volt Licht Sándor kereskedő, rendező is.

Miután az egyesületek rendezték soraikat, új szervezetek jöttek létre, melyekben elindult a műkedvelés. A régi egyesületek voltak: a Bajmoki Atlétikai Klub, vagyis a sportolók szervezete; az Iparos Egyesület; a Bajmoki Községi Könyvtár. Az újak közül említhető: a Kereskedők és Iparosok Egyesülete; a LOYD; a bajmoki Cserkészegylet 1928-ban jött létre, de ide sorolható a Sokol Testnevelési Egyesület is. Ezen szervezetek valamennyien foglalkoztak magyar szerveződésű és tartalmú rendezvényekkel. Idővel a sor tovább bővült, a magyar rendezvényeknek új tartalmat adott a Magyar Keresztes Leányegylet és a bajmoki Magyar Keresztes Legényegylet.

Itt kell megjegyezni, hogy a 20. század elején Budapesten már létezett a Magyar Katolikus Leányegylet Országos Szövetsége, mely több tízezer taggal bírt. Ugyanabban az időben alakult meg Pécsen a Magyar Keresztes Legények Egyesületének Szövetsége, szintén több tízezer taggal. Ezeknek a szervezeteknek a tevékenységét és munkájukat áthatotta a keresztes vallású szellemiség, melyet jól illusztrál, hogy a fennmaradt írásokban szerepel a rájuk vonatkozó, hathavonta esedékes gyónás kötelessége.

Vidékünkön a katolikus egyletek a magyar kultúregyesületek keretében alakultak meg. A szabadkai Népkörben magas színvonalon ápolták a magyar színjátszást. A szabadkai Népkör maga köré toborozott mindent, amely magyar volt. Esernyőszervezete volt a magyar művelődési tevékenységnek. Innen tudjuk, hogy a Katolikus Legényegyletet 1920-ra, a Katolikus Leányegyletet pedig 1923-ra vezethető vissza.

Más nagyobb vajdasági városokban is hasonló volt a helyzet. Bajmokon is a vallásos polgárok körében ért meg a helyzet a Magyar Katolikus Egylet megalakítására. A tagok számára fontos volt, hogy a római katolikus vallásosság mellett a magyar nemzethez tartoztak, amelyen nemzeti öntudatukat, nemzeti érzelmeket, gondolkodásmódjukat meghatározta, és szerették volna, ha kifejthetik ezt. Mindezt másokkal szembeni versengés, illetve mások nemzeti tudatának megsértése nélkül tették. Elkövették mindent, hogy a súrlódásokat elkerüljék más nemzetiségekkel.

A település Katolikus Egyletének megalakulásához szükség volt a helyi pap kezdeményezésére, azonban ezt a megyés püspöknek jóvá kellett hagyni, és csak ezt követően nyilvánították megalakultnak a keresztes egyletet.

2. kép: A Bajmoki Magyar Keresztes Egylet vezetőségi tagjai, 1940.
Az első sorban az egylet legény-, a második sorban a leánytagok láthatóak.

3. kép: Bajmoki Katolikus Legényegylet.

Készült: Lutz József vendéglős kapubejáratánál.

A fénykép a legényegylet megalakulását örökíti meg 1935. október 27-én.
Középen Főtisztelendő Letch Imre káplán, tőle balra Lukács Simon elnök.

4. kép: Bajmoki Katolikus Leányegylet.

Készült: 1934-ben Lutz József vendéglője udvarában, a kapubejáratnál.

Középen Főtisztelendő Letch Imre káplán látható,
tőle jobbra Herczeg Ilona, Ilon nena elnök szerepel.

BAJMOK SZERVEZETI ALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE

A Bajmoki Római Katolikus Szent Péter és Pál Apostolok Hitközség területén több katolikus egylet is működött. A Magyar Katolikus Leányegylet 1934-es megalakulásától a rendszer változásáig, 1944-ig folytatott szervezői tevékenységet. Ezen tíz év alatt lelkészi szolgálatot teljesítettek Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébános, pápai kamarai esperessel, aki a településen 1906-tól 1944-ig teljesített papi szolgálatot.

Hegedűs Lénárd Szabadkán született 1871-ben. Bajmokra 1906-ban került. A bajmoki templom bővítésén, megfordításán és belső rendezésén ért el utolérhetetlen eredményt a közösség szemében. Anyanyelvi szinten beszélt a magyar, a német és a horvát nyelvet. Mind a három keresztes egyletet egyformán támogatta, a település magyar embere volt.

A magyar közigazgatás idején, 1941 és 1944 között a szlávok megfenyegették, mondván, ha a partizánok bejönnek, a plébánost elevenen nyúzzák meg. A plébános az írásos fenyegetést komolyan fontolóra vette, valamint a fenyegetést be is váltották volna, így 1944 tavaszán önkézeivel vetett véget életének.

A bajmoki hitközség plébánosai: Ft. Breitenbach Péter (1932–1933), Ft. Letch Miklós (1932–1935), Ft. Hruliani András (1933–1935), Ft. Novotny József (1935–1941), Ft. Kandler Mihály (1938–1944), Ft. Boja Mihály (1939–1940), Ft. Pesity József (1941–1944), Ft. Schaub György (1943–1944), Ft. Benes János (Ivan) (1943–1945).

A bajmoki Magyar Katolikus Egylet két csoportból állt, a Magyar Katolikus Leányegyletből és a Magyar Katolikus Legényegyletből. A leányegylet 1934-ben alakult, vezetője Herczeg Ilona, Ilon nena volt. A legényegylet 1935. október 27-én Lukács Simon csoportvezetésével, de később elnökök voltak Romoda Károly, Cindel Simon és Svraka Antal is. A leány- és legényegylet tagjai bizonyos rendezvényeket együtt tartottak, hiszen szakcsoportjaik is így alakultak meg, de sok alkalmat külön-külön szerveztek meg.

A tíz év alatt a bajmoki Magyar Katolikus Egylet elnöke, Herczeg Ilona, Ilon nena volt, aki tanítói képesítéssel rendelkezett. Ilon nena 1900-ban született Bajmokon, a tanítóképzőt Kalocsán fejezte be, de földbirtokának javadalmából élt, sohasem dolgozott választott életpályáján, sohasem volt munkaviszonyban. Életét az ifjúság nevelésének szentelte, öntevékenyen dolgozott.

A helyiek egyszerűen Ilon nenának hívták, a Bajmoki Magyar Katolikus Egyletben utolérhetetlen, páratlan és pórtolhatatlan tevékenységet fejtett ki a vallásosság, a magyar fiatalság, a magyar nemzeti érzelmek nevelése és az összetartozás megőrzése érdekében. A szovjet egységek és a jugoszláv partizánok bevonulásával a partizánok letartóztatták, és minden emberi méltóság kikerülésével a legszörnyűbb módon,

5. kép: A bajmoki Szent Péter és Pál római katolikus plébániatemplom hitközségi eljárásága, 1940 körül.

Bal oldalon a templom, melynek építése 1817-ben kezdődött. Jobb oldalán a főoltár.

Középen a plébánosok, felül Főtisztelendő Hegedüs Lénárd esperes plébános,
alatta jobbról balra: Nobotny József és Kandler Mihály káplánok. Hitközségi képviselők,
első sor: Czindell Lajos, Beslic Pajo, Beslic Joso (szindikus), Svoboda Antal (világi elnök),

Mandic Matija (startiatelj), Sedlak Pál (pénztáros), Richter Mathias;

második sor: Kunzer Péter, Nuspl Johan, Anisic Sime, Topolák István (kántor),

Herczeg János, Budanovic Jopcinski (blagajnk), Bagi János;

harmadik sor: Vuko Vic Remije, Vischer Johan, Döübre Mátyás, Romoda Lajos, Zetl Franz.

embertelenül megkínozták, majd 1944. november 2-án kivégezték. Ő a bajmoki magyarság mártírja, hiszen életét áldozta fel a magyarságért. Tudta, hogy a partizánok bevonulásával kivégzik, mégis itt maradt és vállalta a szörnyű mártírhalált.

A Vörös Hadsereg bevonulására 1944. október 19-én került sor, a következő napon a helyi partizánok foglalták el a falut. Ezt követően a községházára terelték a magyar közigazgatás alatt tevékenykedő személyeket, elöljárókat és alkalmazottakat. Herczeg Ilonát, a Bajmoki Magyar Keresztes Egylet elnökét az első nap az Országzászlón olvasható szöveg kalapáccsal, vésővel, baltával és csákánnyal való kiütésével kínozták. A következő napokban érkezett meg Bajmokra a két partizánosztag, amelynek feladata volt kivégezni az ártatlan magyar embereket, akik között Ilona is volt, akit az első napon letartóztatottak. Két kiskorú bajmoki partizán, a helyi népörség tagjai voltak vele, akik megbízásuk szerint a községháza folyosóján ütötték-verték, csúfot üttek belőle. Egy alkalommal a községháza folyosóján, az ügyüket-bajukat intéző polgárok szeme láttára az egyik kiskorú partizán a fülénél fogva térden csúszva húzta, míg mások korbáccsal ütlegelve arra kényszerítették, ismételve mondja: „*Hiszek egy hazában, hiszek egy Isten igazságban, hiszek nagy Magyarország feltámadásában*”, majd ezen nevetgéltek és jót mulattak.

November 3-án 30 ártatlan magyar embert, közöttük Herczeg Ilonát székéren kivitték a szabadkai vesztőhelyre, a zentai úti temetőbe. Amikor a Kaponyai emlékoszlophoz értek, Herczeg Ilonát leszállították a székéről és ütlegelték, majd arra kényszeríttek, kiabálva, hogy a rónán hallani lehessen, mondja el Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című versének első két sorát: „*Talpra magyar, hí a haza./ Itt az idő, most vagy soha.*” Miután a partizánkíséret a kínzásokban és megalázásokban kiélte magát, Herczeg Ilonát kivégezték. A partizán örség egyik tagja szerint ezen a helyen lett elhantolva is.

Mint magyar asszony, a Bajmoki Magyar Keresztes Egylet elnöke menekülhetett volna, de nem tette, nem volt miért. Tudta, hogy magyarságáért a partizánok megölhetik, de a nemzeti hovatartozáshoz vagy kinyilvánításhoz tevékenykednie a demokratikus világban nem volt bűn. Herczeg Ilonát büntetlenül végezték ki. Helytörténész megítélése szerint Bajmok Ilonáé a magyar nemzet asszonya, a hon leánya, a nemzet mártírja volt. Szükséges, hogy a bajmoki magyarság és a demokratikus érzelmű lakosság méltón emlékezzen rá.

Vádlói bűnként róhatták fel ünnepeken való díszmagyar mentében történt megjelenését, de a fentebb említett verseket is ő szavalta ezeken az alkalmakon. Kalocsán, 1943 nyarán tanfolyamon vett részt. Volt szláv pap a paplakon, aki megfigyelte minden cselekedetét. Vélhetően emiatt történt, hogy 1944. november 2-án szörnyű módon kivégezték.

Mint tudjuk, a katolikus egyetek megalakítását a helyi plébánosnak kellett kezdeményeznie, amely javaslatot a mindenkori püspök hagyta jóvá. Bajmokon

a kezdeményező az érdeklődőket támogató, Főtisztelendő Letch Imre káplán volt, de a kezdeményezéshez hozzájárult Hegedűs Lénárd esperes plébános is.

Miután a javaslat megszületett, jóvá kellett hagyni az akkori főpap Lajco Budanovic (Budánovics Lajos) megyéspüspöknek, aki bajmoki származású volt. A püspökhöz, egybehangzó kijelentés alapján a kezdeményezők bizottsága járult az engedély elnyerése érdekében. A bizottság tagjai voltak: Herczeg Ilona, Skobrák Lala, Skobrák Vereonka, Cndel Piroska és Simon Klári. Ők 1974 júniusában kiadott jelentésem szerint előadták javaslatukat a püspöknek, aki egyetértett a keresztény egylet megalakításával, a következő megjegyzést tette: „*Ti magyarok ismét emelitek a fejeteket!*” – A bizottság a megjegyzést szó nélkül hagyta, és dolguk elvégzésével, eredményesen tértek haza. (Lajco Budanovic – Budánovics Lajos – megyéspüspök Bajmokon született 1874-ben. Megyéspüspök 1927-ben lett, 1958-ban halt meg.)

Bajmokon teljesített szolgálatot Főtisztelendő Kandler Mihály káplán. A bajmoki fiatalok közkedvelt, kedvenc nevű, „*Kandli*” papja volt. Csonoplyán született 1912. december 17-én. A háborús években üldözte az SS-parancsnokság. Bajmokról 1944-ben mentették ki Kalocsára, 1975. március 26-án hunyt el.

A Bajmoki Magyar Keresztes Egylet tevékenységének nagy részét megalakulásától Lutz József vendéglőjében végezték. Itt tartották az összejöveteleket, a szakköri munkákat, a próbákat. A Lutz József-féle vendéglő épülete ma is áll a helyi piactérre vezető úton. Az épületben a család részére tágas lakás volt fenntartva, továbbá a vendégek számára söntés és ivó kapott helyet. Volt egy hatalmas bálterem is, amelyet harmonikafallal lehetett kettéválasztani. Az egész épület alatt végig pince húzódott. A belső részen egy hatalmas udvar volt, melynek szélén egy nagy jószágistálló állt.

A Bajmoki Magyar Kultúregyesület 1939-ben közadományból megvásárolta a Cár Dusan utca 21-es számú lakóépületet. Ettől kezdve a Bajmoki Magyar Keresztes Egylet is itt végezte tevékenységét, előadásait és a szakköri munkákat egyaránt.

A Magyar Keresztes Egylet leánycsoportja főleg a „*női munka*” tudnivalóival foglalatzkodott, pl. varrás, kötés, horgolás, hímzés, befőtt eltevésének tudnivalói stb. Miközben a legénycsoport ún. „*férfimunkával*” ismerkedett meg, amely főleg a földművelésre, állattenyésztésre és a ház körüli munkára vonatkozott. Dicséretes volt ez a munka is, a legényeket munkára nevelte. Ebből ered, hogy a magyar közgazdaság idején, 1941 és 1944 között, amikor megszervezték a földművesek részére az ezüstkalászos és aranykalászos mezőgazdasági tanfolyamot, a legények tömegesen jelentkeztek. Munkabírásuk végig példás és jó mezőgazdasági termelők voltak.

A leány- és legényegylet mellett volt gyermekcsoport, mely a Szívgárda nevet viselte. A csoportnak társas összejevelei voltak, továbbá gyermekjátékokkal foglalkoztatták az érdeklődőket, verselni tanultak, egyfelvonásos színdarabokat tanultak meg (ők vitték színre többek között a *Csókos regiment* című színművet).

Az 1930/31-es tanévből származó adat szerint a bajmoki iskolának 1551 tanulója volt. A diákok 25 tagozatba voltak beosztva, melyből 16 tagozat szerb–horvát nyelvű, 6 magyar nyelvű és 3 német nyelvű volt. A magyar tagozatokat tanították: Romoda Lajos, Berényi Antal, Csörfföly Mihály, Hauk József, Ingrund Emil, Szabó Janka. A német tagozattal dolgozott: Preischl Ferenc, Frazon Ferenc, Ocskó Mária.

A lakosság számaránya és nemzetiségi összetétele 1931-ben valósan összesen 11 319 főt számlált, melyből 4595 jugoszláv, 4276 magyar, 2347 német, 18 orosz, 76 zsidó, 7 cseh, 16 roma származású, és 1 francia nemzetiségű. A település vallás szerinti megoszlása szerint: 9972 római katolikus, 1085 pravoszláv, 131 zsidó, 4 muzulmán, 4, 28 lutheránus, 26 kálvinista, 14 baptista, és 58 nazarénus.

SZAKKÖRÖK ÉS VEZETŐK

Dr. Hajnal Lajos közgazdász, a számtani alapismeretek és gazdasági számtani műveletek számítását plántálta el a fiatalokba. Hauk József tanító a magyar nyelv-tani ismeretek oktatását, a nemzeti történelem ismertetését végezte. Olvasási és írási tanfolyamot szervezett. Ingrid Emilné a magyaros népi minták motívumainak ismerője és művelője, valamint oktatója volt. Szloboda Ica orvos a gyerek kedvenc mesemondójának hírében állt, gyakran mesélt magyaros élményeket. Simon Klári, Skobrák Verona, Ormos Jóska, Skobrák Lala és Ispánovics Lajos műkedvelők Árpádfy Gyula rendezővel figyelemre méltó munkát végeztek. Ingrid Emil tanító, énekkarvezető kórusdalok tanításából vette ki részét. Toplák István kántor az egyházi és kórus dalok tanítója volt.

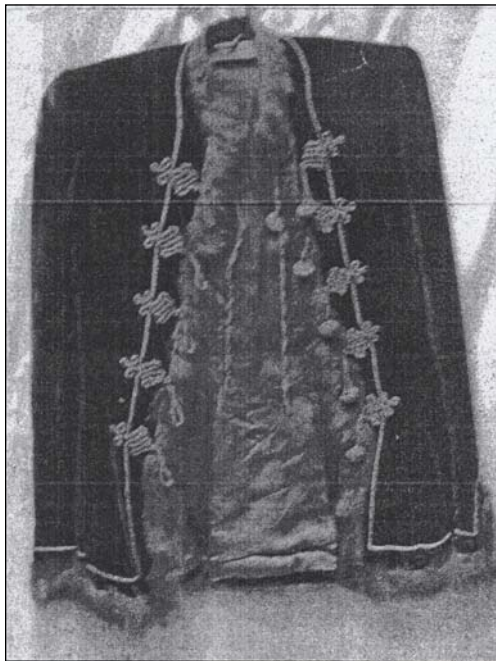
A jól működő és tartalmas szakköröknek köszönhető, hogy a mai napig fennmaradtak a hímzés, kötés, horgolás, drukkolás (kézműves technika) szokásai. A szakkörök tették lehetővé, hogy mintegy húsz évvel ezelőtt, a kilencvenes évek közepén, a még akkor élő asszonyok mintázásával és segítségével készült el a bajmoki asszonyok által viselt helyi népviselet. Az elkészült népviseletek ma is a Bajmoki Dózsa György Magyar Művelődési Központ tulajdonában őrződnek.

A régi időkben főként a legényegylet tagjai vállalták magukra a kirándulások szervezését. Élvezetesek voltak a Bácsérhez (Krivaja patakhoz), az ún. „Sandi” szál-láshoz tett kirándulások. Azonban feledhetetlen élményben volt részük mindazoknak, akik pünkösdi majálison részt vettek, amelyen néha 300 fiatal is jelen volt. A szervezők legtöbbször: Romoda Károly, Lukács Simon, Cindel Simon, Svraka Antal és mások voltak.

Nagyobb előadások, melyeket Főtisztelendő Letch Imre káplán és Herczeg Ilona, Ilon nena rendeztek: *In nomine Patris* – Péity János és Kochut Pál főszereplésével, valamint az akkor nyolc éves Romoda Tibor, és a négy éves Kollár Laci közreműködésével. a *Jairus leánya* – szereplői voltak: Simon Klári, Czindel Elek, Ivánovits Lajos és Gyurák Elek. Az *Iglói diákok* színműben nagyobb szerepekben voltak: Kirchenmayer István, Gyurák Elek és Svraha Antal. Látványos volt a *Mexikói hősök* című színmű, főszereplői Gyurcsik Kató és a hatéves Pösze. A *Betlehemi Bakter* színmű szereplői Gyurák Elek és Balázs Károly voltak. Az előadások Árpádfy Gyula hivatalnok rendezésében kerültek színre. A *Szuhaji* színműben a karaktereket Árpádfy Gyula, Kiss Bözsi és Ivánovits Lajos alakításával tolmácsolták. A *Huszárkisasszony* színmű szereplői voltak: Milkovits Klári, Kollár Bözsi, Molnár Terus, Nagy László, Kochuth Pál és Kirchenmayer István. A *Gyurkovits Lányok* színmű játékában részt vettek: Kollár Bözsi és Kirchenmayer István nyújtottak. Játékukkal az előadás kimagasló sikert hozott. Végül a *Koldus Kisasszony*, mely dr. Hajnal Lajos rendezésében és Ingrund Enmil énektanításával jelentett élvezetes műsort. A főszerepeket Péity Panni, Kovács Irén, Romics Bözsai, Ormos József, Gyurák Elek és Novits Gábor játszották. Ezekon kívül sok vegyes műsoros estét, irodalmi estét, nótaestet, nagyobb ünnepnapokon alkalmi ünnepélyeket, pl. Anyák napját és különböző házi ünnepélyeket rendeztek. Részben gyermekek szerepeltetésével, Árpádfy Gyula rendezésében mutatták be a *Csókos regiment* című színművet, továbbá Herczeg Ilona, Szloboda Ica és Simon Klári rendezésében került színpadra számos egyfelvonásos színmű.

Herczeg Ilona maga is aktív volt. Nem csak versmondásra tanította a gyerekeket, maga is verselt, részt vett a nemzet ünnepein szavalatokkal, mely alkalmakkor díszmagyarban jelent meg. Földbirtokosként lehetősége volt díszmagyar mentét vásárolni. A magyar közigazgatás idején, 1941 és 1944 között többször tartózkodott Kalocsán az érsek megye székhelyén. 1943-ban többhetes tanfolyamon vett részt. Ennek ideje alatt levelezett agg apjával és Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébánossal is, melyből fenn is maradt egy levelezőlap.

Minden dicséret azért az önzetlen munkáért, amelyet a bajmoki magyarság érdekében tett a helyi Magyar Katolikus Egylet keretein belül. Tudatos munka volt, amelyet végeztek. Felmérték a magyarság helyzetét Jugoszláviában, és felismerték, hogy a magyarságot és a fiatalokat össze kellett tartani, és elplántálni bennük a magyar nemzeti érzelmeket. Ezt megértették az értelmiségiek és a fiatalok. Így is cselekedtek: ünnepelve, magyar nyelven szórakoztatták a magyar közönséget, azonban minden előadás előtt elsőként elénekelték a szerb himnuszt, melyből nem csináltak kérdést, csak a nemzet érdekében dolgoztak. Mellettük a bajmoki papoknak és a római katolikus Szent Péter és Pál egyházközség elöljáróságának is elismerés jár a katolikus egyletek hathatós támogatásáért, és olykor-olykor annak eredményes munkájában való részvételéért.

6. kép: Herczeg Ilona, a bajmoki Magyar Keresztes Egylet elnökének díszmagyar mentéje

7. kép: A Bajmoki Magyar Keresztes Egylet pünkösdi ünnepe

8. kép: A Bajmoki Magyar Keresztes Egylet pünkösdí, majálisi rendezvénye, melyen a legények és a leányok nagy számban vettek részt

9. kép: A gyermekcsoportot tagjai színre vitték a Csókos regiment című színdarabot Árpádfy Gyula rendezésében

10. kép: A leányegylet tagjai a konyhaművészetben a mindennapi ételkészítés fortélyait sajátítják el

A HORVÁT KERESZTES EGYLET

A bajmoki Horvát Keresztes Egylet valamikor 1937-ben alakult meg. Eleinte csak leányegyesülete volt. Kezdeményezői a bajmoki krizaricák, akik magukat keresztes asszonyoknak nevezték. Később alakult meg a keresztes legényegylet, majd ezt követte a gyermekcsoport is. A bajmoki horvátok igen vallásos polgárok voltak, és a római katolikus vallási közösséghez tartoztak. Hit és vallási erkölcs normái között éltek.

A bajmoki Horvát Keresztes Leányegyletet valamikor 1939-ben alakult, mint Udruzenje Katoliokih Zena (Katolikus Asszonyok Egyesülete). A szabadkai testvéregyesület kezdeményezésére és a bajmoki Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébános hathatós támogatásával, valamint az egyházközség elöljáróságának egyetértésében. Azonban, mint láttuk, a bajmoki krizaricáknak rég óhajtott vágya volt az egyesület megalakítása.

A leányegyletre jellemző volt, hogy a szentmiséikre az egylet székházából felsorakozva mentek a templomba, a horvát misére. Ezzel is tanúbizonyságot tettek a valláshoz való ragaszkodásukról. Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébános egyformán szívügyének tartotta a minden nemzethez tartozó vallásgyakorlást és annak támogatását, a horvát nemzetiségét is. Történt, hogy a magyar keresztes egyletnek volt otthona, a horvátoknak is szükségük volt épületre gyülekezésükhöz és működésükhöz, melyben messzemenő támogatást megkaptak az esperes plébánostól.

11. kép: A Bajmoki Horvát Keresztes Egylet legény-, leány- és gyermekcsoportjának tagjai.
A fotó a *Danica*-naptár 1940-es számából való.

A bajmoki horvát egylethez tartozó leányok magukat krizaricáknak nevezték. Így ez a fogalom honosult meg a bajmoki magyarság körében rájuk vonatkozóan. A *Historia Domus* szerint a bajmoki krizaricák az 1939-es évi jelentésben pénzügyítésbe kezdtek házvásárlásra, annak céljából, hogy saját épülettulajdonuk legyen. Nem volt elég pénzüik házvásárlásra, ezért a költségeiket megelőlegezte az esperes plébános. Ezt követően megvették Basic Gábor hatalmas épületét, amit javítottak és tovább építettek. Végül az egész felújított épületet Hegedűs Lénárd esperes plébánosa fizette ki, ami 78 000 dinárba került. Telekkönyvezve is a bajmoki római katolikus plébániára lett. Ezután az újrépített és kijavított épület a Bunjevacki Katolicki Prosvetni Dom (Bunjevác Katolikus Közművelődési Egyesület) nevet kapta, melytől kezdve a bunjevácok és horvátok részére megvolt a hely a gyülekezésre. A háború után az egyház vagyona az államhoz került, tehát ez az épület is államosítva lett. Az épület ma is áll a Preadovic és a Milos Obilic utcák szögletében. Ma az épület tulajdonosa a helyi Rubin Vendéglátó Ipari Vállalat.

A bajmoki Horvát Keresztes Egylet tagsága 1939 nyarán tömegesen részt vett a györgyéni templom felszentelésén, ahova a hívők fiákerrel és fogatos kocsival érkeztek. Velük ment az egyházi kórus is. A lányok és asszonyok csoportja 1940-ben az *Orleans-i szűz* színművet adták elő, melyben főleg a tekintélyes bajmoki bunjevác családok asszonyai és leányai léptek fel.

12. kép: A Bajmoki Horvát Keresztes Egylet leány- és kislánytagjai.
Középen a plébánosokkal, Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébánossal,
Kandletr Mihály és Novotny József káplánokkal.
A fotó a Danica-naptár 1940-es számából való.

A bajmoki Horvát Keresztes Legényegylet a szabadkai keresztes legények sugallatára alakult meg valamikor 1940-ben. Teljesen élvezték Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébános támogatását. Az alakuló ülésen részt vett Szabadkáról a Horvát Keresztes Legényegylet elnöke, Maro Pejic. Ő az alakuló ülésen az üdvözlő szavak után átadta a Szabadkán himzett, a bajmoki legényegylet részére készített egyleti zászlót.

A bajmoki Horvát Keresztes Legényegylet tagjai műsoros esteket és dalestet szerveztek. Volt tamburazenekaruk, szólóénekesek, mint Stpan Vojnic. Azonban további sikeres munkájukat megakadályozta a II. világháború kitörése.

A lelkes és odaadó tagok közé tartozott: Liza Vujevic Dejanovic, tanítónő, Vujevic Xaver nemes utóda; Luca Babic, Nikola Babic gazdálkodó, bajmoki bíró felesége; Stana Urbanovski Kulic, a neves Urbanovski gazdálkodó család lánya, az egyletben a fiatalok szervezője; Stana Kujundzic diáklány, a fiatalok lelkes és kedves műsorvezetője; Juca Barbaric, a megyéspüspök, főpap Lajco Budanovic unokahúga; Stana Ferenci munkáslány, a fiatalok rokonszenves személyisége.

Ezzel párhuzamosan alakult meg a Horvát Keresztes Egyletben a gyermekcsoport is. Munkájukban Lia Vujviuc Dejanovic tanítónő szorgoskodott. 1944-ben, a rendszerváltás után, megszűnt a bajmoki Horvát Keresztes Egylet tevékenysége is.

A helytörténész megjegyzése: említésre méltó, hogy az éraváltozást követően, 1944-ben sok emberben a vallásosságban való hit és az erkölcs is megbomlott. 1944. október 19. után, az orosz és partizánegységek bevonulását követően a bajmoki bunyevácok és horvátok zömmel átálltak vagy szimpatizáltak az előállt új rendszer képviselőivel és a partizánokkal, amely pedig merőben más erkölcsöt hirdetett. Így Stana Urbanovski Kulic partizántiszt lett, a bajmoki Népfelszabadító Bizottság titkára, továbbá az 1944. november 2-ai, ártatlan magyarok felett végzett atrocitások kitervelője és végrehajtója volt Bajmokon.

Luca Babic asszony, Nikola Babic gazdálkodó felesége, a bajmoki Népfelszabadító Bizottság első elnöke volt, működési ideje alatt történt a bajmoki vérengzés, amelyhez ő is segítséget nyújtott és hozzájárult. Felesége, Luca mindenben segítette és támogatta férjét.

Marko Pejic, a szabadkai katolikus legényegylet tekintélyes híve, a rendszerváltás után azonnal partizánnak állt. Amikor a partizánuralmat megszervezték, ő azonnal a rendszer vezetőségi személye lett, Bajmokra került partizánparancsnoknak. Korábban jól ismerte a bajmoki környezetet és a lakosságot is. Amikor 1944. november elején a 16–55 év közötti magyar és német férfiak részére munkaszolgálatot vezettek be, ő lett a munkaszászolalj parancsnoka. Szolgálati ideje alatt két magyar ember vesztette életét. Az egyiket az ipartestület udvarában, a másikat Krivaja szélén, jeltelen sírban hantolták el.

Stana Ferenci 1943-ban csatlakozott a partizánmozgalomhoz, melyet követően végig harcolt a háborúban. Stanka Kujundzic, Marko Kujundzic lánya, az 1944. november 2-án kivégzett ártatlan áldozatok vészbírójának lánya, tudott apja ítéldbírói munkájáról, egyezett is vele. A rendszerváltást követően tekintélyes ifjúsági vezető lett, majd tagja lett a SKOJ-nak (Savez Komunisticke Omladine Jugoslavije – Jugoszláv Ifjúkommunisták Szövetsége). Ezután tekintélyes és elismert pártvezető személy felesége lett. Liza Dejanovic Vujvic tanítónő nevéhez fűződik Romoda Lajos tanító likvidálása.

Bajmokon 1944 őszén megalakult az AFZ (Atifasisticki Front Zena – Nők Antifasiszta Frontja) helyi szervezete. Az asszonyokat, a krizaricákat, a Bunyevacki Domba hívták össze szervezkedés célja miatt. Erre az alkalomra eljöttek a helyi horvát és bunyevác asszonyok, a krizaricák, Szabadkáról pedig késve megérkezett az AFZ delegációja. A terembe érve az asszonyok imádkozását és rózsafüzér (krunica) mondását hallották. A szabadkai kommunista asszonyok ezt látván kérdezték: „Mit csináltok?” A válasz: „Imádkozunk és rózsafüzért mondunk! Ezt tesszük, mert a várakozásban unatkoztunk, így gyorsabban múlik az időnk.” Ezért a tettükért megrótták őket: „A jövőben ne imádkozzanak, mert ez összegegyeztetetlen a kommunista felfogással”.

Bajmokon a katolikus hívőknek rettenetes volt a szörnyűséget látni, amely a templom bejáratának ajtajára volt kiírva: „NEMA VISE BOGA” (Nincs többé Isten), amely közvetlenül a felszabadulás utáni napokban íródott. A horvát és bunyevác hívők közül – akik zömmel egyetértettek vagy átálltak a másik, az új hatalom oldalára – senkinek sem volt merészsége követelni, hogy töröljék le a szavakat, hiszen minden bajmoki szláv lakos valamilyen formában kapcsolatban volt a felszabadítókkal. Szólhattak és tehetek volna valamit annak érdekében, hogy a pamfletet letöröljék, hiszen sokan krizárok és kizaricák voltak. A helyi papnak sem volt „kedve”, aki a helyi Népfelszabadító Bizottság tagja volt.

Ez is megtörtént Bajmokon, azonban később sokan visszatértek a gyökereikhez, a katolikus vallási erkölchöz.

A NÉMET KERESZTES EGYLET

A bajmoki Német Katolikus Egyletben is volt tagtoborzás. Így létezett Német Leány, Legény és Gyermekek Katolikus Egylet. Vajdaságban a nemzetiségi pártok közül, a trianoni békeszerződés után (1920. június 4.) minden bizonnyal a német párt alakult meg elsőnek. A hatalom engedélyezte, így jött létre a Sváb–Német Népi Szövetség kezdeményezésére már 1928-ban egy Kulturbund, amely politika-mentes volt. Nagy reményeket fűztek hozzá, azonban ezeket nem elégítette ki, így át kellett szervezni. Új plébános, Főtisztelendő Breitenbach Péter káplán érkezett a faluba, aki 1933-ban új alapokra fektette a Kulturbundot. Őt munkájában követték a következő káplánok: Hluriai András, Letch Imre, Novotny József és Kandler Mihály. Tevékenységükhöz minden támogatást megkaptak Főtisztelendő Hegedűs Lénárd esperes plébánostól.

A bajmoki Kulturbundot 1941-ben Volskbundnak alakították át formailag. Épülete a mai Mijo Mandica utcában, az óvodatanteremmel szemben volt. Később tevékenységüket áthelyezték a tágas és pompás Scheffer Anton, Toni vendéglőjébe. A későbbiek során a bajmoki Német Keresztes Egylet itt fejtette ki tevékenységét. A német keresztes egylet mindhárom csoportja tömeges volt, aktívan tevékenykedtek. A leánycsoport tagjai már 1934-ben a *Lurdi* színművel léptek fel, melyet többször meg is ismételtek. A legények sokszor egyfelvonásos színműveket mutattak be.

Kivették részüket Budjuk munkájában, igen lelkes támogatói voltak a keresztes egyletüknek. Az 1944-es éraváltozással nemcsak megszűnt munkájuk, hanem a hatalom a vidékről is elűzte őket. Az itt maradottakat pedig gyűjtőtáborokba hurcolták, amelyek: Jarek, Szekic, Gajdobra. Ezzel Bajmokon kivesszett egy szorgalmas, segítőkész, munkás, vallásos, a szomszédi viszonyokat ápoló, békés nép. A németek minden tekintetben beilleszkedtek a többnemzetiségű Bajmok életébe, melyet jól példáz, hogy megtanulták a velük együtt élő népek nyelvét, a magyart és a horvátot is, a mindennapi beszéd szintjén.

Mitglieder des SDKB bei einer Theater Vorführung

13. kép: A Német Keresztes Egylet ifjúsági színjátszó csoportja.
Készült: A Lurdi színmű bemutatása után. Fitó, Nuber Gerorg. Bajmok.
Die verlorene inber Batschka – Bajmok 1188–1944. Stuttgart. 1966. 79.

Bajmokat nagy veszteségként értte, hogy a falu felszabadulása után (1944. október 19.) a náci német katonai egységek leverését és kiűzését követően nem maradtak meg a keresztény egyletek, hiszen ezek a szervezetek vallási, művelődési vonatkozásban és az emberi kapcsolatok terén is hasznos tevékenységet folytattak.

JEGYZETEK

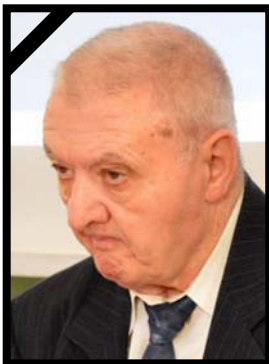
Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II. A Kalocsa-bácsi, csanádi, erdélyi, nagyváradai egyházmegyék üldözött papjai.* Abaliget, 1994. 81.

Historia Domus – Háztörténet. A bajmoki Szent Péter és Pál római katolikus plébánia Háztörténete. Vezette a mindenkori plébános. Íródott latin nyelven. Lejegyezte Hegedűs Lénárd esperes plébános. Az 1939-es évi Háztörténetből. Mojzes Antal irattára.

Mojzes Antal: *A katonai közigazgatás megszervezése.* In: Munkásmozgalom Bajmokon. Monográfia sorozat I. füzet, 1984. 89–91.

Mojzes Antal: *A bajmoki németek életéből és történetéből.* Bácsország, Vajdasági Honismereti Lapszemle, 4. évf. (1998.) 4. sz.

Mojzes Antal Janó Sándor bajmoki lakostól kapott egy levelezőlapot, amelyet Herczeg Ilona írt az esperes plébánosnak 1943. augusztus 29. keltezéssel.

Elment a tanító bácsi

81 éves korában elhunyt Mojzes Antal bajmoki helytörténész, a bajmoki Dózsa György Magyar Művelődési Központ alapítója és elnöke, a Helytörténeti Társaság létrehozásának egyik kezdeményezője, a Délvidék Kutató Központ tagja.

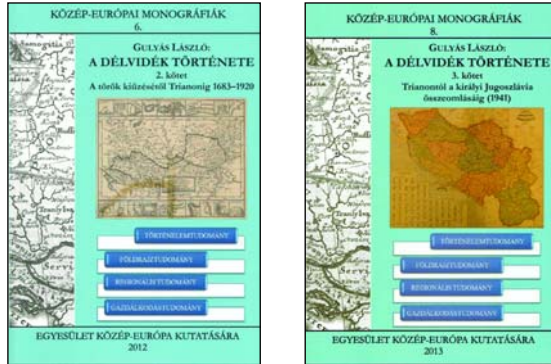
1984 óta napjainkig 19 könyve jelent meg, magyar és szerb nyelven, melyekben elsősorban Bajmok település múltjának feltárására törekedett. Kutatásait rendszeresen publikálta folyóiratokban és lapokban, munkájáért számos elismerésben részesült. Egyik első kutatója az 1944/45-ös magyarellenes atrocitásoknak, 1994-ben jelent meg – a téma helytörténeti munkái közül elsőként – *Halottak napja Bajmokon* című könyve. Nevéhez fűződik az ártatlan áldozatok emlékére kialakított emléktemető a településen. A kutatásokat – betegsége ellenére – élete végéig folytatta, példát állítva a jövő generáció elé.

Már az első találkozásunkkor felnéztem rá. Csodáltam önzetlenségét, melyet felénk, akkor még fiatal kutatók felé tanúsított. Csodáltam kitartását, ami, be kell vallanom, nekem is sokszor erőt adott, amikor elcsüggedtem. Felnéztem rá, mert az ügyünket olyan tisztán, határozottan képviselte, mint senki más. Halála mélyen megrendített. Alakja hiányozni fog a rendezvényekről, konferenciákról.

Azonban kutatásait talán most befejezheti, hiszen már biztosan tudja, amit mi még nem. Ő már pontosan tudja, mennyi áldozata volt az 1944/45-ös megtorlásoknak, hiszen találkozott velük. Valahol ott fenn, a csillagok felett.

Nyugodjon békében, Tanító Bácsi!

Forró Lajos

Gazdasági folyamatok, politikai tendenciák és történeti problémák a Délvidéken a modernitásban

Gulyás László:

A Délvidék története. 2. kötet.

A török kiűzésétől Trianonig. 1683–1920.

(Közép-Európai monográfiák, 6. kötet)

Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2012. 121 p.

Gulyás László:

A Délvidék története. 3. kötet.

Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941).

(Közép-Európai monográfiák, 8. kötet)

Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2013. 140 p.

Gulyás László – történész, regionalista, a Szegedi Tudományegyetem professzora, a szegedi székhelyű Egyesület Közép-Európa Kutatására elnevezésű civil szervezet elnöke, a közgazdászoknak, geográfusoknak, regionalistáknak és történészeknek szakmai fórumokat teremtő (például konferenciákat szervező és periodikákat megjelentető) Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK – lásd www.vikek.hu) alapítója és vezetője, a Délvidék Kutató Központ tagja – immár évtizedek óta foglalkozik a sajátos fejlődési pályájú köztes-európai régió, azon belül is az egykori történelmi magyarországi egység, a Délvidék történetével és gazdaságával. Éppen tíz esztendeje jelent meg *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig* című munkája (a Hazai Térségfejlesztő Rt. gondozásában 233 oldal terjedelemben), de a *Kárpát-medence régiói* sorozat hetedik köteteként Nagy Imre

szerkesztésében megjelent *Vajdaság* című könyv (Campus – Dialóg, Pécs – Budapest, 2007.) történeti fejezetének is ő volt a szerzője.

Gulyás László – miközben Edvard Benešről monográfiát jelentett meg magyar (Gödöllő) és angol nyelven (Toronto, 2008.), s megkezdte a Horthy-korszak magyar külpolitikájának kézikönyvszerű földolgozását (amelynek első két kötete a gödöllői Attraktor Kiadó gondozásában került kiadásra 2012–2013-ban) – hozzálatott a Délvidék történetének szintézisigényű összefoglalásához. A négyrészesre tervezett *Délvidék története* című sorozatnak eddig két kötete jelent meg: sajátosan az első és az utolsó egység elkészítése és megjelentetése még várat magára. A széria részei közül az első a középkori és koraujkori történeti momentumokat vizsgálja (Ajtony territóriumától a török berendezkedésig), a második a török kiűzésétől a trianoni békediktátumig terjedő korszakot, a harmadik a Trianontól a Délvidék Magyarországhoz való visszatérének idejéig (1941) tartó periódust mutatja be, míg a negyedik kötet a második világháború éveitől a napjainkig tartó folyamatokat elemzi.

A *Délvidék története* sorozatnak *A török kiűzésétől Trianonig. 1683–1920* alcímet viselő második kötete négy fejezetből áll. Az első a törökellenes harcok utolsó szakaszainak korától (a tizenhetedik század utolsó harmadától) 1848-ig, a második 1848-tól 1867-ig mutatja be Bácska és a Bánság történetét. A harmadik egység a szerző által a „*Délvidék aranykorának*” nevezett dualista korszaknak a tendenciáit ismerteti, a negyedik pedig a térség fölosztásának és a régió területi integritása megszűnésének idejét (1918–1920) és annak történeti problémáit dolgozza fel. Gulyás László jó érzékkel láttatja – mint az megnyilvánul például az etnikai térszerkezet elemzéséből levont pontos következtésekben is – a Délvidék kifejezetten soknemzetiségű jellegét, ahol a nagyobb nemzetiségi közösségek – német, szerb, román, magyar – mellett számos kisebb etnikai csoport (cseh, szlovák, ruszin, bolgár, olasz, francia stb.) volt jelen. Külön kiemelendő a szerb etnoregionalista törekvések ismertetése és a történeti korszakokon átívelő központi kormányzati regionalizációs kísérletek – a tizennyolcadik századi Temesi Bánság és a neoabszolutista korszakban megszervezett Szerb Vajdaság és Temesi Bánság rendszerének – részletes vizsgálata. Ezen jelenségekről egyébként bővebben és a most ismertetett kötet által megengedettnél jóval szélesebb összefüggésben írt Gulyás László a *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon. 1690–1914* (Kárpátia Stúdió, Budapest, 2012. 283 p.) című könyvében.

A Habsburg-birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia „*éléstáráként*” számon tartott Délvidék dualizmuskori gazdaságának jellemzésekor a rendkívül fontos mezőgazdasági termelés mellett a jórészt arra épülő ipar is megfelelő hangsúllyal kerül bemutatásra. A szerző Temesvár, Arad, Szeged mellett Krassó-Szörény,

Torontál és Bács-Bodrog ipara mellett ismerteti a térség szolgáltató és pénzügyi szektorának a sajátosságait a tizenkilencedik század második felében és a huszadik század első másfél évtizedében. Gulyás László a könyv utolsó egységében a történelmi magyar állam megszűnése során keletkező román–szerb feszültségek etnopolitikai, geopolitikai és gazdasági dimenzióját is vizsgálja, miközben levonja a következtetést: a dualizmus korában a közlekedés, a gazdaság és a pénzügyek, valamint az oktatás és a kultúra területén ígéretes fejlődési pályára állt délvidéki régiót megtorpantotta a három ország területére való kerülés és a térség organikus kialakuló egységének mesterséges megbontása.

A sorozat *Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig* (1941) alcímű második kötetének négy fejezete szigorú fegyelmezettséggel és roppant logikus módon épül egymásra. Az előző résztől eltérő módon ebben a könyvben a vezérelv nem a kronológia, hanem egy, a szerző által kidolgozott modell, amely a nemzetállam építésének specifikusan köztes-európai komponenseit hivatott bemutatni különböző dimenziók mentén. Így Gulyás szerint a nemzetállam-építési koncepciók jól modellezhetőek a modernkori multietnikus Köztes-Európában nyolc mező – (1) az etnikumok együttélése, (2) az ideológia, (3) az oktatás és a kultúra, (4) a politikai, (5) a gazdasági, (6) a regionális folyamatok, valamint (7) a nemzetközi politikai szintéren elfoglalt pozíció és (8) a kisebbségek és az anyaországok közti kapcsolatok – együttes vizsgálatával. Mindezek mellett a szerző a közép-európai nacionalizmusoknak és nemzetállam-építési törekvéseknek nyolc szakaszát különbözteti meg. (1) A tudósok érdeklődésének és az elméleti-ideológiai fundamentumok megalkotásának kora (tizennegyedik század vége – tizenkilencedik század eleje). (2) A nemzeti propaganda kora (tizenkilencedik század eleje és közepe). (3) Államépítési törekvések konkrét megfogalmazása és első kísérletei (a tizenkilencedik század közepétől az első világháborúig). (4) A versailles-i békerendszer kora (1918–1938). (5) A német „új rend” időszaka (1938–1944). (6) A szovjet érdekszféra periódusa (1944–1990). (7) A posztkommunista korszak (1990–2004/2007). (8) A NATO-csatlakozások és az EU-integrációs törekvések ideje.

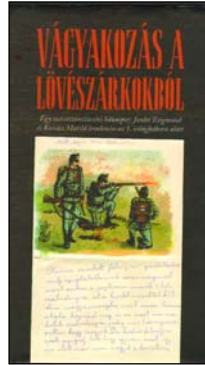
Az előbbieken bemutatott modell alkalmazásával a könyv további fejezeteiben előbb a jugoszláv nemzetállam-építési törekvések történeti problematikája, majd annak keretein belül a Délvidék sorsának alakulása kerül bemutatásra, végül pedig az 1941. évi felbomlás körülményeinek leírása után a két világháború közötti jugoszláv állam fennállása mérlegének megvonása következik – természetesen a Vajdaság dimenziójából. Ennek kapcsán állapítja meg Gulyás, hogy 1918 és 1941 közt „a Vajdaság (mint régió) és az ott lakó magyar (és német) kisebbség többszörösen hátrányos helyzetbe került a jugoszláv államon belül, el kellett szenvednie a szerb nemzetállam-építési kísérletet és annak számos negatív következményét.” (130. p.)

Gulyás László könyveinek filológiai háttérét a nagymennyiségű és szerteágazó felhasznált irodalom meggyőzően biztosítja, értéküket pedig növeli, hogy a szerző nem éri be a lokális folyamatok ismertetésével és értelmezésével, hanem azokat tágabb történeti és gazdasági kontextusba helyezve mutatja be, s ezzel a Délvidék régióinak a nagy nemzetközi gazdasági és politikai tendenciákban is tetten érhető szerepét is láttatja. A kötetek nagy erénye az interdiszciplinaritás, hiszen a történet-tudomány mellett a regionalizmussal, valamint a szervezés-vezetéssel és a menedzsmenttel is professzionális szinten foglalkozó Gulyás több tudományterület felől közelítve, több módszertan alkalmazásával jut el eredményeihez, amelyekkel segíti kötetének olvasóit a Délvidéken a modernitásban megfigyelhető gazdasági folyamatok, politikai tendenciák és történeti problémák rendszerében való eligazodásban.

A logikus fölépítésű és jól strukturált kötetek – amelyekben mindössze egy-két elgépelés és nem túl jól sikerült illusztráció hagy maga után kívánnivalót (így például a harmadik kötet 19. oldalán említett Egedy Gergely professzor *Államépítés vagy nemzetépítés? Konzervatív nemzetstratégiák* című tanulmánya természetesen 2012-ben jelent meg a *Magyar Szemle* hasábjain, nem pedig 1912-ben, a második kötet első hat térképének gyenge képminősége pedig nyomdai vagy technikai szerkesztési probléma eredménye, semmint tartalmi hiba) – alapvető munkáknak számítanak a témakörrel foglalkozó kutatók és az érdeklődő szélesebb közönség számára egyaránt, s szintézisjellegük miatt mind a felsőoktatásban, mind az ismeretterjesztésben kiválóan használhatóak.

Összességében tehát a *Délvidék története* című sorozat eddig megjelent kötetei alapos és a további tudományos kutatások számára megfelelő háttérül szolgáló munkák. Bizonyára a sorozat készülő két (az első és az utolsó) darabja is hasonló szellemben és szakmailag megalapozott tartalommal járja majd körül a Délvidék történetének egyéb korszakait.

Miklós Péter

**Király M. Jutka – Söveges Lipovšek Gordana (szerk.):
Vágyakozás a lövészárkokból
Egy szécsiszentlászlói házaspár, Jankó Zsigmond
és Kovács Matild levelezése az I. világháború alatt**

Magyar Nemzetiségi Tájékoztatási Intézet. Lendva, 2014. 392 p.

A Nagy Háború kirobbanásnak centenáriumán számos olyan kiadvány jelent meg világszerte, amelyek a sorsfordító háborús eseményeket az egyszerű emberek szemszögéből, alulnézetből igyekeznek megközelíteni. Próbálkozások ezek arra, hogy 100 évvel a világ „*öskatasztrófáját*” követően megpróbáljuk megérteni, hogy a kor emberei – őseink – hogyan élték meg a tragédiát: a háború szörnyűségeinek legszemélyesebb lecsapódásait a korabeli naplók, levelek közvetítik a 21. század embere felé.

A Kárpát-medencei magyar historiográfia is igyekezett követni ezt az irányvonalat. Ennek szellemében a muravidéki magyar hetilap, a Népújság és a Maribori Területi Levéltár elhivatott munkatársai – Király M. Jutka és Söveges Lipovšek Gordana – arra vállalkoztak, hogy közreadják egy szécsiszentlászlói (egykoron: Zala vármegye, Magyarország, ma: Motvarjevci, Szlovénia) házaspár – Jankó Zsigmond és Kovács Matild, akik 1913 májusában házasodtak össze – első világháború alatt íródott leveleit.

A levelek megtalálása is regénybe illő: 1999-ben, a nemzetközi levéltáros kutatótábor ifjú kutatói bukkantak rájuk Jankóék egykori, akkorra már félig összedőlt, romos házában. Jellemző, hogy noha a házból már mindent elvittek, a páratlan iratgyűjtemény nem kellett senkinek. Az 1914 és 1918 között íródott, több mint 400 levél és levelezőlap a maribori (Szlovénia) levéltárba került, ahol megtörtént annak levéltári feldolgozása.

A gyűjtemény válogatott darabjait 2014 őszén kötet formájában tárták az érdeklődők elé.

A levelezés feldolgozása során a szakembereknek nem volt nehéz dolguk, hiszen a Jankó házaspár mindkét tagja olvasható kézírással bírt, mondataikat érthetően és logikusan fogalmazták, amelyhez gazdag és ízes szókinccs párosult. Mindebből arra következtethetünk, hogy két intelligens, társadalmi helyzetükhöz képest – egyszerű parasztemberek voltak – művelt személyről volt szó.

A kötetben – amelybe a szerkesztők 288 levelet válogattak be – közölt első levelet Zsiga Nagykanizsáról írta 1914. április 19-én, az utolsót pedig 1918. július 15-én Odesszából küldte: a két levél között több mint négy, nehézségekkel, szenvedéssel és nélkülözéssel teli háborús esztendő telt el. Jankó Zsigmond mindeközben a császári és királyi 48. (nagykanizsai) gyalogezred katonájaként megjárta az orosz és a román hadszínteret: 1914 őszén, majd 1915 nyarán Galíciában harcolt, 1916–17 telén pedig a román fronton küzdött: levelei alapján jól nyomon követhető a nagykanizsai '48-as bakák háborús útja. Zsiga mindenhol írt szeretett Tildájának: küldött levelet a laktanyából, a vonatról, a vasútállomásról, a táborból, a fedezékből, a kórházból. A harctéren átélte eseményekről tudósította feleségét. 1914. október 4-ei levelében megírta, hogy átestek a tűzkeresztségen: „... a srapszegek és a golyók úgy hullottak ránk, mint az eső”. Jellemző, hogy a frontról írt levelei rövidke és szűkszavúak. Zsigmond 1914. november 8-án a harctéren súlyosan megbetegedett, és hónapokra kórházba került. Az innen írt leveleiben írja le részletesebben az addig átélteket, és megállapítja: „Azért nem úgy van ám, mint az újság írja...”

Amikor Zsiga 1915 tavaszán másodízben is a frontra került, az osztrák–magyar csapatok 1915-ös májusi, sikeres Gorlicei áttörését követően bizakodás és hazafias felbuzdulás vesz erőt rajta: „Azért csak nyugodj meg Isten akarataiban, mert nagy és szent ügyről, hazánk jövődjéről van szó. Mert, édesem, a haza legelőbbre való...” – írta feleségének. A katona levelei nem nélkülözték a humort sem. Erre jó példa 1915. július 27-ei keltezésű levele, amelyben a ruháiban és testén élősködő tetveket „lakótársainak” nevezte. Leveleinek tartalmára rányomja bélyegét a cenzúra: a háborús szenvedésekről csak ritkán írhatott.

Jankó közlegény 1916. február 22-én megsebesült: ennek következtében nyolc hónapra mentesült a frontszolgálat alól. Az idő jelentős részét a zborói, miskolci, szegedi, pilseni és a pöstyéni kórházban, gyógykezelésen töltötte. Néhány hónapra hazamehetett szabadságra is.

1916 augusztusának végén Románia is hadat üzent a Monarchiának, amely kénytelen volt minden tartalékát mozgósítani: Zsigát 1916 októberében ismét behívták, és a román hadszíntérre vezényelték. 1918 tavaszán Ukrajnában teljesített szolgálatot, ahol az osztrák–magyar csapatok megszálló feladatokat láttak el.

Matild leveleit vizsgálva, írásainak fő motívuma a férje iránti aggodás. Az asszony írt és értesítette párját a háztartás dolgairól, a gazdaság gondjairól, valamint a faluban történt jelesebb eseményekről. Rendszeresen közölte az aktuális mezőgazdasági munkák menetét, de szót ejtett a bevonult, megsebesült vagy hősi halált halt falubeliekről is. Leveleiből a vidéki Magyarország háborús/hátországi, egyre súlyosabb gondokkal küszködő mindennapjai rajzolódnak ki. Kettőjük közül talán az asszony a szkeptikusabb, hiszen 1915 februárjában ezt írta: *„És azt mondják, hogy a háború talán meg sem szűnik többet...”*

Mindkettőjük levelei egy jól bevált minta alapján íródtak. A levél kezdetén a másiknak jó egészséget kívántak, majd a maguk egészségi állapotát ismertették. Ezt követően beszámoltak a legközelebbi hozzátartozókról, majd az ismerősök kerülnek sorra. Közben szó esett a gazdaságról, időjárásról és egyéb témákról is.

Állandó témájuk volt a béke iránti vágy, a béke várása. Tisztában voltak vele, hogy csak akkor tudnak ismét találkozni és egymáséi lenni, ha vége lesz a háborúnak és Zsiga leszerelhet. Leveleikben tetten érhető a szerelmes, ámde elválasztott fiatal házaspár egymás iránti vágyakozása is, amelynek Zsiga 1916 áprilisában írt levelében így adott hangot: *„És ha igaz, hogy az ember lelke szíve szerelmét fel tudja keresni, akkor az én lelkem bizonyosan többet van nálad, mint nálam. (...) És álmaidban mily szerelmesen csókolja meg arcodat, mert csak így lehetséges, hogy álmaidban folyton veled szerelmeskedem.”* A féltékenység és a szerelemfeltés is fel-felmerült mindkettőjük részéről, de leveleikben erre finoman, körülírva figyelmeztették párjukat, nem sértve meg azt.

A háború véget ért: Jankó Zsigmond is leszerelhetett és visszatérhetett falujába, feleségéhez. 1920 decemberében megszületett fiuk, és ekkor úgy látszott, hogy életük – habár már nem Magyarországon, hanem az SZHSZ Királyságban – valahogy csak beteljesedik. Ám ez nem adatott meg nekik. Tilda 1927 áprilisában, mindössze 32 évesen, betegség következtében elhunyt. Zsiga nem választott új párt magának, magányosan élte le életét, és 1970-ben halálozott el.

A kötetben közölt levelek kordokumentumok, egy letűnt kor dokumentumai, amelyeken keresztül képet kapunk arról, hogy az egyszerű emberek hogyan élték meg a Nagy Háborút a harctéren és a hátországban, és hogyan próbálták a harcok következtében megtépzott emberi kapcsolatok fenntartani. A szerkesztők által közzétett ismertető, szöveg- és szómagyarázat, valamint az események kronológiája hozzájárul a levelek teljes körű értelmezéséhez.

Molnár Tibor

A Délvidék Kutató Központ Alapítvány kiadása
Felelős kiadó: az alapítvány elnöke
Nyomta: Innovariant Nyomdaipari Kft.
<http://innovariant.hu/>
Megjelent 500 példányban